MUKIRYANI

ESTABLISHMENT FOR RESEARCH & PUBLICATION

دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی

بۆ خوێندنەوە و داگرتنی سەرجەم کتێبەکانی دەزگای موکریانی سەردانی ماڵپەڕی دەزگای موکریانی بکە...

www.mukiryani.com

بۆ پەیوەندی..

info@mukiryani.com

MUKIRYANI

ESTABLISHMENT FOR RESEARCH & PUBLICATION

ڕەهەندەکانی ریفۆرمی ئایینی لە ئەوروپا

(ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی)

ڕەهەندەکانی ریفۆرمی ئایینی لە ئەوروپا
(ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی)

سامان حوسێن ئەحمەد

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

● ڕەهەندەکانی ریفۆرمی ئایینی لە ئەوروپا

(ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی)

● نووسینی: سامان حوسێن ئەحمەد

● نەخشەسازی ناوەوە: گۆران جەمال رواندزی

● بەرگ: مراد بەهرامیان

● ژمارەی سپاردن: ١٣٦١

● نرخ: ٣٠٠٠

● چاپی یەکەم ٢٠٠٧

● تیراژ: 1000

● چاپخانە: چاپخانەی خانی (هۆك)

زنجیرەی کتێب (267)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

پێشکەشکردن

ئەم کارە پێشکەشە بە:

- **جەلال ئەنوەری هاوڕێم.**
- **تەواوی ئەندامانی خانەوادەکەم(دایکم، باوکم، خوشک و براکانم)**

ناوەڕۆک

پێشەکی ١

بەشی یەکەم: بارودۆخی ئەوروپا بەر لە بزووتنەوە ٩

باسی یەکەم: چەمك و پێناسەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی ١١

باسی دووەم: گەشەسەندنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی بەر لە بزووتن ٢٠

تەوەرەی یەکەم: گەشەسەندنی ئابووری ٢٠

تەوەرەی دووەم: گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی ٢٨

تەوەرەی سێیەم: گەشەسەندنی فیکر و رینێسانس ٣٠

تەوەرەی چوارەم: گەشەسەندنی سیاسی ٣٦

باسی سێیەم: کڵێسای کاتۆلیکی ٤٠

تەوەرەی یەکەم: بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی ٤٠

تەوەرەی دووەم: جیابوونەوەی کڵێسای کاتۆلیکی لە کڵێسای ٤٢

تەوەرەی سێیەم: دەسەڵات و نفوزی کڵێسای کاتۆلیکی ٤٥

باسی چوارەم: هەوڵ و تەقەللا ریفۆرمخوازییەکان بەر لە سەدەی شازدە ٥٢

بەشی دووەم: سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ٦٣

باسی یەکەم: فاکتەر و زەمینەخۆشکەرەکانی دەرکەوتنی بزووتنەوەی ٦٥

باسی دووەم: پێشەنگەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی ٧٤

تەوەرەی یەکەم: مارتن لوتەر و بزووتنەوەی ریفۆرم لە ئەڵمانیا ٧٤

تەوەرەی دووەم: ئەلریك زوینگلی ٨٨

تەوەرەی سێیەم: جۆن کالڤن ٩١

باسی سێیەم : بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی بە ناوچەکانی ٩٦
تەوەرەی یەکەم: بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە ناوچەکانی ئەسکەندەناڤیا ٩٦
تەوەرەی دووەم: بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ٩٨
تەوەرەی سێیەم: بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە سکۆتلاند ١٠٠
تەوەرەی چوارەم: ریفۆرمی ئایینی لە ئینگلستان ١٠١
تەوەرەی پێنجەم: بزووتنەوەی ریفۆرم لە فەرەنسا ١٠٥
باسی چوارەم: جیاوازی نێوان پرۆتێستانتییەکان و دەرکەوتنی بزووتنەوە ١٠٩
تەوەرەی یەکەم: هاوڕایی و ناکۆکی پێشەنگانی بزووتنەوەی ١٠٩
تەوەرەی دووەم: رەوتە ریفۆرمخوازییە رادیکالەکان ١١١
بەشی سێیەم: ریفۆرمی ئایینی و ئەنجامەکانی لە سەر ژیانی ١١٥
باسی یەکەم : ئەنجامە ئابوورییەکان ١١٩
باسی دووەم : ئەنجامە کۆمەڵایەتییەکان ١٢٦
تەوەرەی یەکەم : ئایینییەکان ١٢٦
تەوەرەی دووەم : دژە ریفۆرم ١٢٧
تەوەرەی سێیەم : ستەمکاری ئایینی ١٢٩
تەوەرەی چوارەم : لێبوردەیی ئایینی ١٣٠
تەوەرەی پێنجەم : ئازادی بیروڕا و زانست ١٣١
تەوەرەی شەشەم : مێژوو ١٣٤

تەوەرەی حەوتەم : فەلسەفە ١٣٥
تەوەرەی هەشتەم : کۆمەڵایەتییەکان ١٣٧
تەوەرەی نۆیەم : پەروەردە و فێربوون ١٤٤
تەوەرەی دەیەم : ئەدەب و هونەر ١٤٦
تەوەرەی یازدەهەم: کاریگەری ئەنجامەکانی بزووتنەوەی ١٤٩
باسی سێیەم : ئەنجامە سیاسییەکان ١٥٠
تەوەرەی یەکەم : ململانێی سیاسی وجەنگە ئایینییەکان ١٥١
تەوەرەی دووەم: بیری سیاسی ١٥٣
تەوەرەی سێیەم : ریفۆرم و ناسیۆنالیزم ١٥٨
ئەنجام ١٥٩
پاشکۆکان ١٦٢
لیستی سەرچاوەکان ١٦٥
Abstract .... a

پێشـــەكی:

بزووتنەوەی ریفۆرمی ئـاینی دیاردەیـەكی مێـژوویی، كۆمەڵایـەتی، سیاسـیی، فیكـری، ئایینی ئێجگار گـرنگ و فـرە رەهەنـدی مێـژووی ئەوروپایـە، كـە سـەرەتای سـەدەی شـازدە ناوچەكانی جیهانی كاتۆلیكی ئەوروپای گرتەوە و پتر لە سەدەیەك بوو بە رەنگرێژكەری تەواوی رووداوە كۆمەڵایـەتی و سیاسـییەكانی ئـەو ناوچـەیە و ئەنجامـەكانی لـە رۆژگـاری خـۆی و قۆناغەكانی دواتریشدا بە ئەندازەیـەكی لەبڕنـەهاتوو كاریگـەربوون لـە رەوتـی گەشەسـەندنە كۆمەڵایەتییەكاندا.

رووداوەكانی ئەم بزووتنەوەیـە ئەگەرچـی توندوتیـژی و نەهامەتییـەكی كۆمەڵایـەتی كـەم وێنەی خستەوە، بـەڵام هاوكـات ئـەم بزووتنەوەیـە بـووە لەئەسـتۆگری هەسـتیارترین ئـەركی مێژوویی لە قۆناغەكانی رەوتی گەشەسەندنی كۆمەڵگای ئەوروپا، بە بەرپاكردنی ئـەو هێرشـە بەرفراوان و كوشندەیە بۆ سەر كڵێسای كاتۆلیكی وەك بەربەسـتێكی گـەورەی بەرەوپێشـچوونە كۆمەڵایەتییەكان كە لەو رۆژگارەدا لە توانای هیچ هێزێكی كۆمەڵایەتی و مێژووییدا نەبوو ئەم لایەنە هەستیارە بوروژێنێت، سەرەنجام بە رووداوەكانی ئەم بزووتنەوەیـە كڵێـسا هـەنگاوەكانی بەرەو تەریككەوتن لەژیانی كۆمەڵگای مەدەنی دەستپێكرد و زەمینـەی خۆسـەپاندنی عـەقڵ بەسەر تەواوی كایەكانی ژیانی مرۆڤدا دەركـەوت و رووداوەكـانی ئـەم بزووتنەوەیـە بـوون بـە رێخۆشكەرێكی گەورەی شكۆفاكردنی شێوازی نوێی ژیانی ئابووری و كۆمەڵایەتی و سیاسیی و فیكـری و بارتـەقای بزووتنـەوەی رێنێـسانس كاریگـەر بـوون لەسـەر رەوتـی گەشەسـەندنە كۆمەڵایەتییەكان و گواستنەوەی كۆمەڵگا لە سەدە نێوەنجییەكانەوە بەرەو سەدە نوێیەكان.

هەڵبژاردنی ئەم بابەتە: (كاریگەری و ئەنجامەكانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی لە ئەوروپا) لەو روانگەیەوە دێت كە تا ئەمڕۆش وەك پێویست خوێنەری كورد لـەم دیـاردە گـرنگ و پـڕ بایەخەی مێژووی شارستانییەتی ئەوروپا بەئاگا نین و كتێبخانەی كـوردی نـەك هـەر لـەبارەی ریفۆرمی ئایینییەوە، بگرە تەواوی مێژووی ئەوروپاوە بە رادەیەكی زۆر هـەژار و دەسـتكورتە، بەدەر لەچەند هەوڵێك كە بەشی زۆریان وەرگێڕانن شـتێكی ئـەوتۆ لـە بەردەسـتدا نییـە، كـە

شایستەی بایەخ و گرنگی ئەم بابەتە بێت، ئەمە وێڕای ئەوەی كە تـا ئێـستا لـە كوردسـتاندا لێكۆلینەوەیەكی ئەكادیمییانە دەربارەی مێژووی ئەوروپا بەگشتی و ریفۆرمی ئایینی بەتایبەتی ئەنجامنەدراوە، تەنها ئەوە نەبێت كە لێكۆڵینەوەیەكی بەراوردكارانە لە نێوان ریفۆرمی ئـایینی مەسیحی و ریفۆرمی فیكری لەئیسلامدا بە ناونیشانی (الأصلاح الـديني في المسيحية مقارنـة بالأصلاح الفكري في الأسلام) لـە دووتـوێی ماسـتەر نامەیەكـدا لەلایـەن (كابـان عبـدالكريم علی)ەوە پێشكەش بە كۆلیجی شەریعە و خوێندنی ئیسلامی زانكۆی سەلاحەددین كـراوە كـە ئەمیش جگە لەوەی بەزمانی عەرەبی نووسراوە، هاوكات بـەپێی پـسپۆرییەكی خـۆی پـتر لـە روانگەیەكی ئـایینی و تیۆلۆجییـەوە ئـەم باسـەی تـاوتوێكردووە و كـەمتر وەك دیاردەیـەكی مێژوویی و كۆمەڵایەتی و سیاسیی مامەڵـەی لەگەڵـدا كـردووە، لەكاتێكـدا ئێمـە بـەگرنگی دەزانین، كە خوێنەری كورد پتر شارەزایی و ئاشنایەتی لەمەڕ ئەم دیاردە مێژووییە پەیدا بكات نەك تەنها وەك بابـەتێكی مێـژوویی، بـەڵكو وەك پێویـستییەكی كۆمەڵایـەتی و سیاسـیی و فیكری بۆ ئەو قۆناغەی كە لەم رۆژگارەدا ناوچەكەی پێدا تێپەڕ دەبێـت كـە ئەمـە لەدرێـژەی رووداوەكانی ئەم لێكۆڵینەوەیەدا پتر دەردەكەوێ.

ئامانجی ئەم لێكۆڵینەوەیـە ئەوەیـە كـە لێكدانەوەیـەكی ورد و ئەكادیمییانـەی فاكتـەر و ئەنجامەكانی ئەم دیاردە مێژووییە لەسەر بنەمای مێژوویی، كۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسیی و فیكری وەك دەروازەیەك بۆ ئەنجامدانی لێكۆڵینەوەی فراوانتر و بە پێزتر بخاتە بەردەسـت و ئـەم هەوڵە ببێتە سەرەتایەك بـۆ دەركـەوتنی هەوڵـە ئـەكادیمی و زانـستییەكان بـۆ لێكۆڵینـەوە و دیراسەكردنی مێژوو و شارستانییەتە جیاجیاكانی تـر لـە پێنـاو دەوڵەمەنـدكردنی ئـەم كایـە مەعریفییە بە سوودوەرگرتن لە ئەزموون و بەرهـەمی فیكـری و مـاددی ئـەو ژیارانـە، جگـە لەوەی مەبەستمانە بایەخی مێژوویی راستەقینەی ئەم بزاڤە مێژووییە وەك قۆنـاغێكی گرنگـی گەشەسەندنی كۆمەڵایەتی بخەینەڕوو و ئەوە بڵێین كە فاكتەرەكانی ئەم بزووتنەوەیـە گوزارشـت لە گەشـەكردنە كۆمەڵایەتییـەكان دەكـەن و ئەنجامەكانیـشی بەشـێكی دانـەبڕاون لـە رەوتـی بەرەوپێشچوونی كۆمەڵگای ئەوروپا، هەروەها ویستومانە ئەو تێگەیشتنە بڕەوێنینەوە كە ئـەم بزووتنەوەیـە تـەنها وەك دیاردەیـەكی ئـایینی و كێـشەی نێـوان پیـاوانی ئـایینی و هـەوڵی چارەسەركردنی گەندەڵی ژیانی ئایینی دەزانن.

میتۆدی لێكۆڵینەوەكە : بەوپێیەی كە پەیوەندییەكی بەیەكداچوو و تێكئاڵۆسكاو لـەنێوان میتۆدە جیاجیاكانی لێكۆڵینەوەدا هەیە، كە وایكـردووە زۆرجـار پابەنـد بـوون تـەنها بەیـەك

میتۆدی دیاریکراوەوە وەك ڕێبازی زانستی لە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمیدا مەرج نەبێت، بەڵکو بەپێی سروشتی لێکۆڵینەوەکە دەردەکەوێت، بەمەش بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان لە لێکۆڵینەوەیەکدا ڕەنگە زۆر جار تێکهەڵکێشی لەنێوان چەند میتۆدێك بخوازێت، بۆیە ئەگەرچی سروشتی بابەتەکەی ئێمە کە لە قۆناغێکی دیاریکراوی گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی و فیکری دەکۆڵێتەوە و شیکردنەوەی لێکەوتە و ڕەهەندەکانی دیاردەیەکی مێژووییە، ئەمەش پەیڕەوکردنی میتۆدی (شیکاری ـ التحليلي) دەخوازێت، بەڵام زۆرجار لەپێناو خزمەتکردن بەکێشە سەرەکییەکە و گەیشتن بە ڕاستییەکان پەنامان بردۆتە بەر میتۆدی (گێڕانەوە ـ السرد) و ویستومانە لەڕێی دەق و بەڵگەنامە و گێڕانەوەی ڕەوتی ڕووداوەکانەوە پتر لە ئامانجی لێکۆڵینەوەکە نزیك ببینەوە.

گرفتەکانی نووسینەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە : لێکۆڵینەوە لە بابەتێکی وەك ریفۆرمی ئایینی گرنگ و هەمەلایەن، وەك بەشێك لە مێژووی ئەوروپا لەناوچەیەکی وەك کوردستاندا کارێکی ئاسان نابێت و بێگومان کۆمەڵێك گرفت و ئاستەنگی دێتە ڕێ کە کەمی سەرچاوە و لەبەردەستدانەبوونی بڕی پێویست لە بەڵگەنامە و دیکۆمێنتی مێژوویی بۆ دەوڵەمەنترکردنی بابەتەکە بەر لە هەمووانە و هەژاری و زۆرجار هەر نەبوونی ئەم سەرچاوانە لە کتێبخانەکانی کوردستان و تەنانەت عێراقیش گرفتی گەورەمان بوون. نەشارەزاییمان لە زمانە ئەوروپییەکان، تایبەت زمانی ئەڵمانی گرفتێکی تری نووسینەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە بوو کە لە ڕاستیدا بە زانینی ئەم زمانە، یان هەر یەکێك لە زمانە ئەوروپییەکانی تر ئەم لێکۆلینەوەیە هێندەی تر دەوڵەمەند و پڕ زانیاریتر دەبوو.

ئەم نامەیە لەم پێشەکییە و سێ بەش و ئەنجام و پاشکۆکان و لیستی سەرچاوەکان و کورتەی لێکۆڵینەوەکە پێکهاتووە و هەر بەشێك بەسەر چەند باسێك و باسەکانیش بەسەر چەند تەوەرەیەکدا دابەشکراون بەمجۆرە :

بەشی یەکەم :

ئەم بەشە کە بۆ زانینی پێناسە و چەمکی ریفۆرم و بارودۆخی جیهانی کاتۆلیکی بەر لە سەدەی شازدە تەرخانکراوە و گەشەسەندنە ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکری و سیاسییەکان و هەوڵ و تەقەلا ریفۆرمخوازییەکانی بەر لەو سەدەیە دەخاتەڕوو، بۆ چوار باسی سەرەکی دابەشکراوە بەم شێوەیە:

باسی یەکەم:

لەم باسەدا ئاماژە بە بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی کراوە لە ڕووی زمانەوانییەوە و چەمك و پێناسە جیاجیاکانی ئەم بزووتنەوەیە لە تێڕوانینە جیاجیاکانەوە خراونەتەڕوو.

باسی دووەم :

ئەم باسە کە بەسەر چوار تەوەرەدا دابەشکراوە، بۆ خستنەڕووی ئەو گەشەسەندنانە تەرخانکراوە، کە بەر لە سەدەی شازدە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکری و سیاسیی جیهانی کاتۆلیکی گرتبووەوە. لە تەوەرەی یەکەمدا ئەو گەشەسەندنە ئابوورییەکان ڕوونکراوەتەوە. تەوەرەی دووەم باس لەو گۆڕانکارییانە دەکات کە بەر لە سەدەی شازدە بەسەر پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ئەو ناوچەیەدا هاتووە. لە تەوەرەی سێیەمیشدا باس لە گەشەسەندنی فێربوون و فیکر کراوە و هەوڵمانداو لەڕێی شیکردنەوەی ئەو گەشەسەندنانەوە باس لە بزووتنەوەی ڕێنێساس بکەین وەك بەشێکی گرنگی گەشەسەندنی فیکری بەر لەم بزووتنەوەیە لەو ناوچەیەدا. تەوەرەی چوارەمیش بریتییە لە باسکردنی ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە کۆتایی سەدە نێوەنجییەکاندا فۆرمی سیاسیی ناوچەکەی گرتەوە و نەخشەی سیاسیی ئەو ناوچەیە لە کاتی دەسپێکی ئەم بزووتنەوەیەدا خراوەتەڕوو.

باسی سێیەم :

کە بۆ مێژووی بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی و دەرکەوتنی کڵێسای کاتۆلیکی وەك هێزێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی دونیایی و باڵادەستبوونی بەسەر تەواوی کایەکانی ژیاندا و دواجار دوورکەوتنەوەی لە بنەما و پرەنسیپەکانی ئایینی مەسیحی و هەنگاونانی بەرەو گەندەڵبوون تەرخانکراوە و بەسەر سێ تەوەرەدا دابەشکراوە. تەوەرەی یەکەم چۆنییەتی بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی و پەلهاویشتنی بەرەو ناوچە ڕۆژئاواییەکانی ئیمپراتۆرییای ڕۆمانی و دواتریش دەرکەوتنی وەك ئایینی فەرمی وڵات ڕووندەکاتەوە. لە تەوەرەی دووەمدا هۆکار و هەنگاوەکانی جیابوونەوەی کڵێسا و دەرکەوتنی کڵێسای ڕۆما وەك پێشڕەوی ڕۆحی کڵێساکانی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆرییای ڕۆمانی باسکراوە. تەوەرەی سێیەمیش قۆناغەکانی فراوانبوونی دەسەڵات و نفوزی کڵێسای کاتۆلیکی دەخاتەڕوو، هەر لەم تەوەرەیەشدا هەڵپە و هەوڵکانی کڵێسا بۆ کۆکردنەوەی سەروەت و سامان باسکراوە و هەنگاوەکانی بەرەو گەندەڵبوون و دەرکەوتنی وەك ئۆرگانێکی دونیایی گەورە خراونەتەڕوو.

باسی چوارەم:

لەم باسەدا کە بۆ ئەو هەوڵ و تەقەلا ریفۆرمخوازییانە تەرخانکراوە، کە بەر لەسەدەی شازدە ڕووبەڕووی کلێسای کاتۆلیکی بوونەتەوە، باس لە سەرەتاگرتن و گەشەکردنی بزاڤە دژە کلێساییەکان کراوە هەر لەسەدەی یازدەوە تا دەرکەوتنی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی و تیشک خراوەتە سەر ئەو هەوڵانەی لەکۆتایی سەدەی دوازدەوە ناوچەکانی باشووری فەرەنسای گرتۆتەوە وەك ئەلبیجنسی و والدینسیەکان و دواتریش ئاماژە بەو هەولانە دراوە، کە لەسەدەی چواردەوە لە زانکۆکانەوە دەرکەوتن و بوونە بناغەیەك بۆ بزاڤەکانی دوای خۆیان، تایبەت (جۆن وێکلف) لە ئینگلستان و (جۆن هس) لە بۆهیمیا و ئاماژەش بەهەوڵی (ساڤۆنا رۆلای) ئیتالی و ڕووبەڕووبوونەوەی لۆلاردییەکان کراوە، وێڕای ئەوەی هەوڵدراوە ئەو هەولانە بخرێتەڕوو کە کلێسای کاتۆلیکی بۆ خۆپاراستن و خەفەکردنی ئەم هەولانە داویەتی.

بەشی دووەم:

ئەم بەشەش بە چوار باسی سەرەکی باس لە فاکتەرەکانی ئەم بزووتنەوەیە و ژیانی پیشەنگەکانی و بڵاوبوونەوەی ریفۆرم بەناوچەکانی جیهانی کاتۆلیکیدا دەکات بەمجۆرە:

باسی یەکەم:

تایبەتە بە لێکدانەوەی ئەو فاکتەر و ڕێخۆشکەرییانەی کە هەلومەرجی دەرکەوتنی ئەم بزووتنەوە گشتگیرەیان کردووە و تیایدا هەوڵدراوە گەشەسەندنە ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکری و سیاسییەکانی دەرکەوتنی ئەو هەلومەرجە مێژووییە لەسەرەتای سەدەی شازدەدا ڕوونبکرێتەوە.

باسی دووەم:

تایبەتە بە باسکردنی ژیان و کاری سێ پێشەنگە بەناوبانگەکەی ئەم بزووتنەوەیە (لوتەر) و (زوینگلی) و (کالڤن) و لەسێ تەوەرە پێکهاتووە.

تەوەرەی یەکەم وێڕای لێکدانەوەی ئەو فاکتەرانەی کە ئەڵمانیایان کردە لەبارترین شوێنی تەقینەوەی ئەم بزووتنەوەیە، باس لە ژیان و کار و رۆڵی (لوتەر) لە دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی ئەم بزووتنەوەیە دەکات. تەوەرەی دووەم تایبەتە بە باسکردنی ژیان و کارەکانی (زوینگلی). لە تەوەرەی سێیەمیشدا باس لە کەسایەتی و رۆڵ و کاریگەری پێشەنگی هەرە چالاکی ئەم بزووتنەوەیە (جۆن کالڤن) کراوە، هەر لە سەرەتای کارەکانییەوە لە پاریس تا مردنی لە جنێڤ.

باسی سێیەم:

ئەم باسە لە دووتوێی پێنج تەوەرەدا ڕووداوەکانی بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی بە ناوچەکانی جیهانی کاتۆلیکیدا باسدەکات. تەوەرەی یەکەم بڵاوبوونەوەی ئەم بزووتنەوەیە لە ناوچەکانی ئەسکەندەناڤیا باسدەکات. تەوەرەی دووەم باس لە بڵاوبوونەوەی ئەم بزووتنەوەیە دەکات لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا، هەر لەم تەوەرەیەشدا ئاماژە بە دەرکەوتنی ئەم بزووتنەوەیە کراوە لە هۆڵەندا. تەوەرەی سێیەم تایبەتە بە باسی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە سکۆتلاند لەسەر دەستی (جۆن نۆکس) و بوونی پرۆتێستانتی بە ئایینی فەرمی لە وڵات. تەوەرەی چوارەمیش بۆ ڕووداوەکانی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە ئینگلستان تەرخانکراوە و تیایدا هەنگاوەکانی بەرجەستەبوونی کلێسای ئینگلیکانی ڕوونکراوەتەوە. لە دوا تەوەرەی ئەم باسەشدا تیشك خراوەتە سەر رەوتی ڕووەداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە لە فەرەنسا.

باسی چوارەم :

بریتییە لە خستنەڕووی بەشێك لە ناکۆکی نێوان بۆچوونی پێشەنگەکانی ریفۆرمی ئایینی و دەرکەوتنی بزووتنەوە ریفۆرمخوازە رادیکالەکان و بۆ دوو تەوەرە دابەشکراوە. لە تەوەرەی یەکەمدا بەشێك لە خاڵە کۆك و ناکۆکەکانی نێوان ئەم پێشەنگانە خراونەتەڕوو. تەوەرەی دووەمیش بۆ باسی ژمارەیەك لە رەوتە رادیکالەکان و ئاماژەکردن بە بیر و بۆچوونە سەرەکییەکانیان تەرخانکراوە.

بەشی سێیەم:

کە دوایین بەشی لێکۆڵینەوەکەیە و لە ئەنجام و لێکەوتەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی دەکۆڵێتەوە و بەسەر سێ باسدا دابەشکراوە بەمجۆرە:

باسی یەکەم:

کە بۆ لێکۆڵینەوە لە کاریگەرییەکانی ئەم بزووتنەوەیە بەسەر ژیانی ئابووری ئەو ناوچەیەوە تەرخانکراوە، تیایدا هەوڵدراوە تیشك بخرێتە سەر کاریگەری ڕووداوەکانی بزووتنەوەکە لە تێکشکاندنی چەمکەکانی سەدە نێوەنجییەکان بۆ کار و دابینکردنی بژێوی و دارشتنەوەی ئەو چەمکانەی کە دواجار خزمەتیان بە چالاکییە نوێیەکان و شێوازی نوێی ژیانی ئابووری کرد و ڕێخۆشکەری باڵادەستبوونی پەیوەندییە ئابوورییە سەرمایەدارییەکان بوون.

باسی دووەم:

ئەم باسە بۆ لێکەوتە کۆمەڵایەتییەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی تەرخانکراوە و بەسەر یازدە تەوەرەدا دابەشکراوە. تەوەرەی یەکەم لێکەوتە ئایینییەکانی بزووتنەوەکە باسدەکات و تیشك دەخاتە سەر گۆڕانی ژیانی ئایین و باوەڕی مرۆڤ و پارچەپارچەبوونی کڵێسا. تەوەرەی دووەم باس لە هۆکاری دەرکەوتنی بزووتنەوەی دژە ریفۆرمی کاتۆلیکی دەکات، لەتەوەرەی سێیەمدا ئەو ستەمکاری و توندوتیژییە خراوەتە روو کە رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە لەو ناوچانەدا خستویانەتەوە، تەوەرەی چوارەمیش بۆ باسکردنی دەرکەوتنی ئازادی و لێبوردەیی ئایینی وەك ئەنجامێك بۆ رووداوەکانی بزووتنەوەکە تەرخانکراوە، لە تەوەرەی پێنجەمیشدا وێڕای ئاماژە کردنمان بە هەڵوێستی نێگەتیڤانەی پێشەنگەکانی ئەم بزووتنەوەیە لەمەڕ ئازادی دەربڕین و فیکر و زانست، تیشکمان خستۆتە سەر کاریگەری رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە لە دەستەبەرکردنی ئازادی گوتن و فیکر و کاردانەوەیان بەسەر زانستدا، تەوەرەی شەشەم بۆ دەرخستنی ئەنجامەکانی ئەم بزووتنەوەیە بەسەر نووسینەوە و خوێندنەوەی مێژووەوە تەرخانکراوە، لە تەوەرەی حەوتەمیشدا کاریگەری بزووتنەوەکە بەسەر فەلسفەوە باسدکات. لە تەوەرەی هەشتەمیشدا باس لە ئەنجامە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم بزووتنەوەیە کراوە و ئەو رۆڵە باسکراوە کە رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە لە تەرێك خستنی کڵێسا لە بەڕێوەبردنی ئەرکە کۆمەڵایەتی و خزمەتگوزارییەکان و باڵادەستبوونی دەسەڵاتی دونیایی گێڕاویەتی. هەرچی تەوەرەی نۆیەمیشە بۆ ئەنجامەکانی بزووتنەوەکە لە ژیانی فێربوون و پەروەردە تەرخانکراوە، بەڵام تەوەرەی دەیەم کاریگەرییەکانی بزووتنەوەی ریفۆرم لە بواری هونەر و ئەدەبدا شیدەکاتەوە. دوا تەوەرەش تیشك دەخاتە سەر رۆڵی بزووتنەوەی ریفۆرم و رەوتە ئایینییەکانی لە پێکهاتەی ئایینی ئەمریکا.

باسی سێیەم:

کە دوا باسی ئەم لێکۆلینەوەیەیە، بۆ باسکردنی ئەنجامە سیاسییەکانی ئەم بزووتنەوەیە تەرخانکراوە و بۆ سێ تەوەرە دابەشکراوە بەمجۆرە:

تەوەرەی یەکەم تایبەتە بەو کێشە و ئاشووبە سیاسییانەی کە رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە پتر لە سەدەیەك لەو ناوچانەدا خستویانەتەوە. تەوەرەی دووەمیش کاریگەری بیری ریفۆرمیستان و رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە لەمەڕ بیری سیاسیی روونەدەکاتەوە، دوا

تەوەرەی ئەم باسەش تیشك دەخاتە سەر پەیوەندی نێوان رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە و دەرکەوتنی خەسڵەت و سیما کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی ناسیۆنالیزم.

هیوادارین بەم کارەمان توانیبێتمان دیارییەکی شیاو پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی بکەین کە لەم جۆرە بوارە پێویستەدا بەداخەوە گەلێك هەژارە.

بەشـــــى یەكــەم

بارودۆخی ئەوروپا بەر لە بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی لە سەدەی شازدەدا

باسی یەکەم:

چەمك و پێناسەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی

لەڕووی زمانەوانییەوە زاراوەی ریفۆرم (Reform) لە بنەڕەتدا لە وشەی (Reformatio) ی لاتینییەوە وەرگیراوە، کە مانای نوێکردنەوە یان شێوەگۆڕین دەبەخشێت[1]، واتا ریفۆرم بریتییە لە پرۆسەی چاکسازی لە بواری (کۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسیی، فیکری و ... هتد) دوای ئەوەی ژیانی کۆمەڵگا لەم لایەنانە رووبەڕووی گەندەڵی و چەقبەستن دەبێتەوە و توانای بەردەوامی و بەرەوپێشچوون لەدەستدەدات[٢].

ئامانجی ریفۆرم نۆژەنکردنەوە و هەوڵی بەرەو باشتر بردنی لایەنە گەندەڵبووەکانە، بێئەوەی گۆڕانکاری ریشەیی لە کۆمەڵگادا بکرێت[٣]، لە زمانی کوردیشدا وشەی چاکسازی بەرانبەر بەم زاراوەیە پتر بەکاردێت [٤].

ئەم زاراوەیە لەفەرهەنگی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا بۆتە ناوێکی (ئیدیۆمێك)ی مێژوویی و گوزارشت لە رووداوەکانی ئەو بزووتنەوەیە دەکات کە سەرەتای سەدەی شازدە بە کارەکانی (لوتەر) دژ بە کڵێسای کاتۆلیکیی رۆژئاوایی

---

(1) Gerhard Watlrig, Wahrig Wörterbuu, Deutches, 1- Auflages Mosaik Werlag, Munshen, 1966, P. 3021.

(2) Collins Double Book , “Dictionary and Encyclopedia”, Collins , London and Glasgow, 1976, P. 405.

(3) “Webster’s Third New International Dictionary of the English Language Unabridged”, Amerrion-Webster, Vol.2, Merriam Company, U.S.A, 1966, P.1909.

(٤) هەردوو وشەی (Reformation) و (Renaissance) وەك زاراوە بوونەتە ناوێك و وەك ناوی کەسی لێهاتووە بۆ ئەو سەردەمە مێژووییانە و سەرچاوەکان بە زۆربەی زمانەکان هەر ئەم زاراوانە بەکاردێنن، بۆیە ئێمەش وەرگێڕانیان بە گونجاو نازانین و هەمان زاراوەی ریفۆرم و رێنێسانس بەکاردێنینەوە.

دەستپێدەکات[٥] و (زوینگلی) و (کالڤن) بوون بە دیارترین پێشەنگەکانی و رووداوەکانی تا نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدە بەردەوام دەبێت و چەندین ئەنجامی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی و فیکری ... هتد لێدەکەوێتەوە و کڵێسای کاتۆلیکی پارچەپارچە دەکات و چەندین ئاییزای ئایینی لێدەکەوێتەوە کە پرۆتێستانتیزم دیارترینیانە و دەبێتە یەکێك لە سێ کڵێسا سەرەکییەکەی ئایینی مەسیحی[٦].

هەرچەندە سەرەتا بەشی هەرە زۆری گرووپە یاخیبووەکان لە کڵێسای کاتۆلیکی خۆیان بە پرۆتێستانت ناوزەد دەکرد[٧]، تایبەت لە ساڵی (١٥٢٩ ز) بەدواوە، کە لەوشەی (Protest)ەوە هاتووە و مانای (نارەزایی – رەتکردنەوە) دەبەخشێت، ئەمەش وەك ئاماژەکردن بەو نارەزاییەی میرە لوتەرییەکانی ئەڵمانیا لەو ساڵەدا و لەئەنجوومەنی شاری سپێرس (Spires)دا بەرانبەر ئیمپراتۆر (چارلسی پێنجەم) (١٥١٩-١٥٥٨ ز) نواندنیان بۆ داکۆکیکردن لەو مافانەی کە لە ئەنجوومەنی ساڵی (١٥٢٦ ز)دا دەستەبەریان کردبوو[٨]، بەڵام وشەی ریفۆرمخواز پتر بۆ لایەنگرانی (کالڤن) بەکاردەهات[٩] کەچی بە تێپەڕبوونی کات

---

(٥) هەرچەندە بەر لەو مێژووە چەندین تەقەللای ریفۆرمخوازیی دراون کە دواتر باسدەکرێن، بەڵام سەرچاوەکان ئەم زاراوەیە بۆ رووداوەکانی ئەو ماوەیە بەکاردێنن، ئەگەرچی لە دەستنیشانکردنی ساڵی دەستپێکیدا جیاوازن، هەن ٣١ ی ئۆکتۆبەری ساڵی (١٥١٧ ز) دیاریدەکەن، واتە ئەو رۆژەی لوتەر (٩٥) بەندەکەی لەدەرگای کڵێسای ڤیتەنبرگ هەڵواسی. بڕوانە :

Adrian Hastings,The Oxford Companion to Christian Thought, Oxford University Press, 2000, P.601; “The New Encyclopedia Britanica”,Vol.9, 15th Edition, 1986, P.995 .

بەڵام هەن ساڵی (١٥٢٠ز) بەدەستپێکی دەزانن کە (لوتەر) گڕ لە (بڕیاری بێبەریبوونی کڵێسا) بەردەدات. بڕوانە:

F.Cuizot, The History of Civilization in Europe, G. Bell and Sons, LTD, London, 1924, P.215.

(٦) “The New Encyclopedia Britannica”, Vol. 9, P. 995.

(٧) زۆر جار - Evangelical) ئینجیلیی) یشیان بەکاردەهێنا بۆ خۆجیاکردنەوە لە کاتۆلیکەکان، بۆیە ئێستا زۆرجار بە ئینجیلی دەناسرێن. بڕوانە“The New Encyclopedia Britannica”, Vol.٩, P. ٩٩٦:.

(٨) Arthur Hassll, European History. Chronologically Arranged (476-1920), Macmillan and Co., London, 1925, P.118.

(٩) “The New Encyclopedia Britannica”, Vol.9, P. 996.

ریفۆرم بوو بەو زاراوەیەی کە ئاماژە بە تەواوی ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە بکات لە نێو مێژوونووساندا، تایبەت لەسەدەی نۆزدە بەدواوە[١٠].

ئەگەرچی تا ئێستاش ژمارەیەك لە مێژوونووسان کاتێك باسی ئەم بزووتنەوەیە دەکەن دەستەواژەی (بزووتنەوەی پرۆتێستانتی) بەکاردێنن، بەڵام ئەم دەستەواژەیە زۆر لەوە بەرتەسکترە کە بتوانێت ئاماژە بە تەواوی ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە بکات، چونکە چەندین گرووپ و تیرەی یاخیبوو دەرکەوتن کە بەناوی پرۆتێستانتی ڕازینەبوون، لەوانە (ئەناباپتیست – Anabaptist و پیۆریتان – Puritan و هتد ..) وێڕای (دژە ریفۆرمی کاتۆلیکییەکان – Counter Reformation)[١١] پرۆتێستانتیش بوو بە یەکێك لەو گرووپە یاخییانە، بۆیە ئێمە بەکارهێنانی (ریفۆرم - Reform) بەشیاوتر دەزانین کە بتوانێت گوزارشت لە سەرلەبەری ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە بکات.

زاراوەی ریفۆرم دوای ئەوەی ئەم مانا مێژووییەی وەرگرت، لەفەرهەنگی هەر یەك لە کاتۆلیك و پرۆتێستانتەکاندا لێکدانەوەی جیاوازی بۆ کرا. کاتۆلیکەکان ئەگەرچی زۆرێك لە مێژوونووسەکانیان لەم دواداوییانەدا ئاماژە بە گەندەڵییەکانی کڵێسای سەدە نێوەنجییەکان و نەکارایی لەخۆگونجاندن لەگەڵ ڕەوشە نوێیەکەدا دەکەن، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی بەکارهێنانی ئەم زاراوەیە بۆ ئەم ڕووداوە بەشیاو نازانن و پێیانوایە ئەم ڕووداوە تەنها ویستی جیابوونەوە لە کڵێسای کاتۆلیکی و کردارێکی کاولکاری بووە و هیچی تر[١٢].

بەڵام پرۆتێستانتییەکان تەواو پێچەوانەی کاتۆلیکەکان ئەم بزووتنەوەیە بە چاکسازییەکی گەورە دەزانن کە بەسەر ژیانی ئایینی و گەندەڵی کڵێسا و پیاوانی ئایینی سەدە نێوەنجییەکاندا هات[١٣]، تەنانەت بە لای ژمارەیەکیانەوە ئەم دیاردەیە هەڵقوڵاوی

(١٠) Adrian Hastings, Op.Cit., P. 601.

(١١) لە بەشەکانی داهاتوودا پتر باسی ئەم ئایینزا و گرووپانە دەکەین.

(١٢) جان كمبي، دليل الى قراءة تاريخ الكنيسة، الترجمة والمراجعة أيوب زكي الفرنسيسكاني وآخرون، دار المشرق، بيروت، د.ت.، ص٢٣٠؛ دونالد ر. كيلي، بدء الايديولوجية في الغرب. دراسة في الوعي والاجتماع (فرنسا في عهد الاصلاح الديني)، ترجمة محمد جعفر داود، مراجعة د. واثق عباس الديني، دار الشوون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٩٠، ص٤٠.

(١٣) Edward Raymond Turner, Europe (1450 – 1789), Garden City and New York, 1921, P. 150.

کۆمەڵگای مرۆیی نییە، بەڵکو هێزێکی یەزدانییەو بۆ خاوێنکردنەوە و ژیاندنەوەی لایەنی ڕۆحی مرۆڤی مەسیحی هاتووە[١٤]. هەرچۆنێك بێت هەردوولا لە ڕوانگەیەکی ئایینییە وە تەنها وەك کێشەیەکی ڕۆحی نێو کڵێسا دەڕوانن ئەم ڕووداوە، کە لە ڕاستیدا ئەم جۆرە تێڕوانینە لەلایەن چەندین بیریار و مێژوونووسەوە دووپاتکراوەتەوە هەرچەندە ژمارەیەکیان گۆڕانکارییە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی و فیکرییەکانیش لەبەرچاو دەگرن، بەڵام بەو پێیەی گوایە ئەم بزووتنەوەیە لەسەر دەستی پیاوانی ئایینی و لە نێو کڵێسادا دەرکەوتووە، بۆیە تەنها بە کێشەیەکی ئایینی دەزانن[١٥]، ئەمە جگە لەوەی باڵادەستی و زەقیی لایەنی ئایینی بەسەر ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیەوە وایکردووە کە زۆرێك لە بیریاران لەکاتی پێناسکردنیدا ئاماژە بەوە بکەن کە لەسەرەتادا بزووتنەوەیەکی ئایینی و تیۆلۆجی بووە، بەڵام دواجار کاریگەری و ئەنجامگەلێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی گەورەی لێکەوتۆتەوە[١٦].

هەرچەندە ناکرێت ڕۆڵی ئایین و لایەنی ڕۆحی لە سەردەمێکی وەك کۆتایی سەدە نێوەنجییەکاندا و لە بزاڤێکی وەك ریفۆرمی ئایینیدا فەرامۆش بکرێت، کە ئەگەر هیچ نەبووبێت ڕەنگرێژکەری تەواوی ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە بووە، جگە لەوەی پارچەپارچەبوونی کڵێسا و گۆڕانی ژیانی ئایینیش لە ئەنجامە گرنگەکانی ئەم بزووتنەوەیە بوون، بەڵام ئەمە کورتبینییەکی مێژوویی گەورەیە، ئەگەر ئەم بزووتنەوەیە تەنها وەك ڕووداوێکی ئایینی تەماشا بکرێت، کە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ تاوتوێکردنی فاکتەرەکانی ئەم بزووتنەوەیە تەنها لە مەودایەکی مێژوویی تەسکدا، کە لە نێوانیاندا گەندەڵبوونی

(١٤) J.A. Wylie, The History of Protestantism, Book first, cassell and Company, London, Paris and New York, P.2. www.bpc.org/resource /books/wylie.

(١٥) بڕوانە: رولان موسنييه، تاريخ الحضارات العام (القرنان السادس عشر و السابع عشر)، ترجمة يوسف اسعد وفريد م. داغر، المجلد الرابع، عويدات للنشرو الطباعة، بيروت، ٢٠٠٣، ص١٠٦؛ هوستن سميث، اديان العالم. دراسة روحية تحليلية معمقة لاديان العالم الكبرى توضح فلسفة تعاليمها وجواهر حكمتها، ترجمة سعد رستم، دار الجسور الثقافية، حلب ، ٢٠٠٥، ص٤٥٢ .

(١٦) بڕوانە: سارا فلۆوەرز، ریفۆرم، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، داناز، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٤. هەروەها دانتج (Danning) پێیوایە کە ئەم بزووتنەوەیە لەسەرەتادا مۆرکێکی تیولۆجی وەرگرتووە، بەڵام دواتر کاریگەرییەکانی لایەنی فیکر و فەلسەفە و سیاسەتی گرتۆتەوە. بڕوانە: عبدالجبار عبد مصطفى، الفكر السياسي الوسيط والحديث، من مطبوعات وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، ١٩٨٢، ص٦١.

کڵێسا لە هەمووان زەقتر دەردەکەوێت بـێئەوەی بە ناخی گۆڕانکارییـە ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکرییەکاندا قووڵببنەوە کە لە راستیدا خودی فاکتەرەکانی گەندەڵبـوونی کڵێسا لەوێوە سەرچاوە دەگرن.

کڵێسای کاتۆلیکی و بگرە سەرلەبەری ئایینی مەسیحی بۆخۆی بەشێکی دانەبڕاوی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و فیکری کۆمەڵگای ئەوروپی بوو لەسەدە نێوەنجییەکاندا و رەگ و ریشەی لەسەردەمێکی مێژوویی دواکەوتوودا داکوتابوو، کاتێك کشتوکاڵ و ئابووری داخراو ناوچەکەیان بەڕێوەدەبرد و کۆمەڵگا لەوپەڕی نەزانین و نەخوێندەواریدا دەژیا، ئەمەش ببووە زەمینەســــــازێکی لەبار بۆ بڵاوبوونەوەی بیروڕا ئایینییە (Dogma - عیقیدەییەکان)ی کڵێسا کە تەواوی بوارە کۆمەڵایەتی و فیکری و سیاسییەکانی ئەو رۆژگارەی گرتبووەوە بەجۆرێك لە ناخی کۆمەڵگادا جێگیربوو کە تەواوی کون و کەلێنەکانی تەنیبووەوە و ئیدی جیاکردنەوەی لایەنە ئایینی و دونیاییەکان کارێکی زۆر ئەستەم بوو[١٧].

بەڵام گیشەکردنی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی و بەرەوپێشچوونی مەعریفە و خوێندەواری و فیکر لە لایەك و سستی هەنگاوەکانی کڵێسا لە گۆڕاندا لە لایەکی ترەوە رۆژ بـــە رۆژ کەموکورییەکانی کڵێسای پتر دەردەخست و خەڵکیش لە ئاست هەستکردن بەو کەموکوڕیانە وریاتر دەبوون، ئەمەش لەو کاتەدا لە شێوەی گەندەڵی کڵێسا دەردەکەوتن، بۆ نموونە (لوتەر) کە رەخنە لە (پسولەی لێبوردن – صكوك الغفران – Indulgence) دەگرێت نازانێت ئەمە ئەنجامی دەرکەوتن و زیادبوونی رۆڵی دراوە لە ژیانی نوێی ئابووریدا کە وای لە کڵێسا کردووە بەم چەشنە پارە و پول کۆبکاتەوە، ئەمەش پێشکەوتنی هۆشیاری کۆمەڵگایە کە ئەمجۆرە کردارەی پێ پەسند ناکرێت، ئەگەرنا زۆر لە مێژ بوو کڵێسا بە شێوازی بێگار و سەدەقە و بەشە شمەك و ... هتد، ئەمجۆرە سەرانەیەی لە خەڵکی وەردەگرت.

بەڵام تێڕوانینێکی تر هەیە، ریفۆرمی ئایینی بە چارەسەرێکی مامناوەندی دۆزی کۆتایی سەدە نێوەنجییەکان دەزانێ، بەو پێیەی کە کۆمەڵگا سەرەڕای هەموو ئەو پێشکەوتنەی لەوکاتەدا بەخۆیەوە بینیبووی، تایبەت دوای رێنێسانس و تێکشکاندنی زۆرێك لە پەیوەندییە کۆنەکان لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ئامادەییەی تێدا نەبوو کە دەستبەرداری تەواوی

(١٧) “The Cambridge Modern History”,Vol. 1, Cambridge University Press, 1969, P. 653.

نەریت و پرەنسیپە کۆنەکان بێت، بۆیە کۆمەڵـــگا پێویستی بە چارەیەکی مامناوەندی بوو کە لە ریفۆرمی ئایینیدا خۆینواند[١٨].

(تۆماس کارلایل) کە تەواوی مێژوو بە بەرهەمی فیکر و کارەکانی پیاوە مەزنەکان دەزانێت، (لوتەر) بە یەکێك لەو رابەرانە دادەنێت، ئەم بزووتنەوەیە و سەرلەبەری مێژووی نوێی ئەوروپا بە ئەنجامی کارەکانی (لوتەر) و پاشگەز نەبوونەوەی لە هەڵوێستەکانی لە بەرانبەر ئیمپراتۆردا لە ئەنجوومەنی شاری (ورمز- Wormes) ی ساڵی (١٥٢١ز) دەزانێت[١٩]. هەرچەندە ناکرێت رۆڵی کارەکانی (لوتەر) و هیچ یەکێکی تر لە پێشڕەوانی ئەم بزووتنەوەیە وەك فاکتەرێکی دەرکەوتنی بزووتنەوەکە فەرامۆش بکرێت، بەڵام بەلای ئێمەوە ئەوە گۆڕانی بارودۆخەکەیە کە لە لایەك رۆژ بە رۆژ لە دەسەڵات و هەیبەتی کڵێسای کەم دەکردەوە، لە لایەکی تریشەوە رق و کینەی کۆمەڵی بەرانبەر کڵێسا پتر دەکرد و نەیارانی لەنێو چین و توێژە جیاجیاکاندا زۆرتر دەکرد، بەمەش ئەو هەلومەرجەی بۆ (لوتەر) دەڕەخساند کە بتوانێت گڕ لە بڕیاری بێبەریکردنی کڵێسا (Excommunication) بەربدات، ئەوەی بەر لە چەند سەدەیەك لە توانای ئیمپراتۆرێکدا نەبوو بیکات[٢٠]. بۆیە ئەمە شێوازی نوێی ژیان و بیرکردنەوەیە کە هەلومەرجی مێژوویی دەڕەخسێنێ و کەسانی وەك (لۆتر) بەرهەم دێنێت.

لێکدانەوەی چینایەتی، تێڕوانینی گرووپێکی تری بیریارانە سەبارەت بەم بزووتنەوەیە، لایەنگرانی ئەم تێڕوانینە دەڵێن هاوکات لەگەڵ لەبەریەکهەڵوەشانەوەی کۆمەڵـــگای دەرەبەگایەتیدا چین و توێژی نوێ دەرکەوتن کە خاوەن شێوازێکی نوێی ژیان و بیرکردنەوە

(١٨) عبدالجبار عبد مصطفى، المصدر السابق، ص ٦١؛ John Herman Randall, The Making of The Modern Mind, Revised Edition, Hougton Mifflin Company, 1940, P. 143.
لە عەرەبییەکەدا، جون هرمان راندل، تكوين العقل الحديث، ترجمة جورج طعمة، مراجعة برهان الدين دجاني وتقديم د. محمد حسين هيكل، الجزء الاول، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر باشتراك مع دار الثقافة، بيروت، ١٩٥٨، ص ٢٢٤- ٢٢٥.

(١٩) بڕوانە: توماس كارلايل، الابطال ، دار الكاتب العربي، بيروت ، د.ت.، ص ١٤٨ — ١٥٥.

(٢٠) بۆنموونە بڕوانە: کێشەی نێوان ئیمپراتۆر هێنری و پاپا گریگۆری حەوتەم لەم سەرچاوانە:
T.F. Tout, The Empire and The Papacy (918-1273), 3rd Edition, Rivingtons, London, 1946, PP.125-132; Christopher Brooke, Europe in the Central Middle Ages (962-1154) 2nd Impression, Longman, London, 1966, PP. 269-274.

بوون كه جیاواز بوو له بیركردنەوەی سەدە نێوەنجییەكان، تایبەت چینی بۆرجوازی كە تادەهات شوێن و پێگە ئابووری و كۆمەلاَیەتییەكەی لە پەرەسەندندابوو، بەلاَم پەیوەندییە دەرەبەگایەتییە كۆنەكان ببوو بە تەگەرە لە بەردەم بەرژەوەندییەكانیاندا، بۆیە تێكوپێكشكاندنی سەرتاپای ئەم پەیوەندییەی كە كلێسا بناغەی ئایدۆلۆجی پێكدەهێنا، بوو بە ئامانجی ئەم چینە، بۆیە ناكرێت كلێسای كاتۆلیكی ئامانجی ئەو پرۆسەیە نەبێت بۆ ئەوەی شێوازێكی نوێی كلێسا بێتە ئاراوە كە لەگەلّ پەیوەندییە نوێیەكاندا بگونجێت، بەم پێیەش ریفۆرمی ئایینی بەلای ئەوانەوە بەشێكی دانەبڕاوی خەبات و ململانێی چینی بورجوازی پێكدەهێنێت، بەلاَم لە ژێر پەردەی ئایینداˡ[٢١].

هەرچەندە ئێمە لەو روانگەیەوە دەڕوانینە ئەم بزووتنەوەیە كە ئەنجامێكی حەتمی ئەو گەشەسەندنە ئابووری و كۆمەلاَیەتییە بوو كە لەو رۆژگارەدا ئەورووپای گرتبووەوە و ئەم بزووتنەوەیە بە بەشێكی دانەبڕاوی هەنگاوەكانی دەركەوتنی پەیوەندییە سەرمایەدارییەكان دەزانین، بەلاَم لەگەلّ ئەوەشدا پێناچێت سەرلەبەری ئەم بزووتنەوەیە لەو سەردەمە مێژووییەدا گوزارشت لە بەرژەوەندی تەنها چینی بۆرجوازی بكات، بەلكو بەرژەوەندی زۆرێك لە میرەكان و پاشاكان و هەروەها تەواوی ئەو چین و توێژە كۆمەلاَیەتییانەی كە تامەزرۆی رزگاربوون بوون لە كۆت و بەندەكانی سیستەمی دەرەبەگایەتی و كلێسای كاتۆلیكی بارتەقای بەرژەوەندی چینی بۆرجوازی رۆلّیان بینیوە، بۆیە پێمانوایە لەو قۆناغەدا گونجاوترە، ئەگەر بلێین بەرژەوەندی تەواوی پەیوەندییە سەرمایەدارییەكان ئەمەی خواستووە و لە قۆناغەكانی دواییشدا بە تەواوی بەرژەوەندی چینی بۆرجوازی روونتر كردۆتەوە.

(٢١) بڕوانە ئەم سەرچاوانە:

"عرض اقتصادي تاريخي. تشكيلات ما قبل الرأسمالية"، جامعة باتريس لومومبا للصداقة بين الشعوب، الجزء الأول، مكتبة التحرير ، بغداد، د.ت.، ص ٢٨١-٢٨٢؛ عبدالعظيم رمضان، تاريخ اوروبا والعالم الحديث من ظهور البورجوازية الاوروبية الى الحرب الباردة (من ظهور البورجوازية الى الثورة الفرنسية)، الجزء الاول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٧، ص ١٠٤-١٠٧؛ Frederick Engels, The Peasant War in Germany, Chr.

www.Marxists.org/Archive/marx/works/1850/Peasant-War-germany/ch02-html.

مێژوونووسی بەناوبانگ (فیشەر) كاتێك باسی ئەم بزووتنەوەیە دەكات، پێیوایە شۆڕشێك بووە لە دژی دەسەلاَتی پاپا و ئیمتیازی پیاوە ئایینییەكان (ئەكلیرۆس) و گیانی (پاگانیزم – الوثنية)ی لای گەلانی دەریای ناوەڕاست لەیەك كاتدا[٢٢]، كەواتە بەلای ئەوەوە ریفۆرمی ئایینی چەند دژ بە كلێسا بووە هێندەش دژ بە رێنێسانس بووە، ئەمە لە كاتێكدا هەندێك سەرچاوە بە پێچەوانەوە دەڕواننە پەیوەندی نێوان ئەم دوو بزووتنەوەیە و پێیانوایە كە دوو بزووتنەوەی هاوبەش و هاوئامانج بوون و هەولّیانداوە لە رێی گەڕانەوە بۆ سەرچاوە دێرینەكان، مرۆڤی سەدە نێوەنجییەكان لە كۆت و بەندی كلێسای كاتۆلیكی رزگار بكەن[٢٣]، بەلاَم مێژوونووسی وا هەیە كە پێیوایە ریفۆرمی ئایینی بریتییە لەو بزووتنەوەیەی كە ئاراستەی رێنێسانس و مەیلە لیبرالییەكانی بەرەو ژیانی مەسیحی گۆڕیبێت و كۆمەلّگای لە بزووتنەوەیەكی كارەسات ئامێز رزگاركردبێت[٢٤].

راستییەكەی ئەم دوو بزووتنەوەیە وەلاَمدانەوەی ئەو گۆڕانكارییە ئابووری و كۆمەلاَیەتی و فیكرییە بوون كە ئەو رۆژگارە ئەورووپای گرتبووەوە و ئامانجیان رامالّینی پەیوەندییە كۆنەكان بوو كە ببوون بە لەمپەر لە بەردەم رەوتی بەرەوپێشچوونی كۆمەلّگا و كارەكانیان كە بە گەڕانەوە بۆ سەرچاوە دێرینەكان دەستیپێكرد و دیاردەكانی رێنێسانس زەمینەیەكی بەرفراوانیان بۆ دەركەوتنی ریفۆرمی ئایینی سازكرد، هەرچەندە لە شێوازی بەڕێوەچووندا هەریەك تایبەتمەندی و خەسلّەتی خۆی هەبوو. رێنێسانس كەلتوور و فەلسەفەی (گریك و رۆمی) كرد بە سەرچاوەی كارەكانی و بەمەش پتر مۆركێكی دژە ئایینی و

(٢٢) H.A.L. Fisher, A History of Europe, London, 1957, P. 498.

لە عەرەبییەكەدا: هـ.أ. فشر، أصول التأريخ الاوربي الحديث من النهضة الاوربية الى الثورة الفرنسية، ترجمة د. زينب عصمت راشد و احمد عبدالرحيم مصطفى، مراجعة د. احمد عزت عبدالكريم، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٧٦، ص٩٥ .

(٢٣) بۆ نموونە بڕوانە: يوهان هويزنجا، اعلام وأفكار. نظرات في التاريخ الثقافي، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، مراجعة د. زكي نجيب محمود، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧٢، ص ٣١٩-٣٢٠ ؛ كرين برينتون، تشكيل العقل الحديث ، ترجمة شوقي جلال، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠١، ص ١٩ – ٢١.

(٢٤) Philip Schaf, A History of the Christian Church. History of Modern Christianity, the Reformation, Vol. 7, Scahff, Power Search, 1910, Ch1. www.ccel.org/s/schaff/history/7-ch 01.htm.

پاگانیزمی پۆشی و زیاتر لایەنی فیکر و هونەر و ئەدەب بوون بە ئامانجی کارەکانی، کەچی ریفۆرمی ئایینی هەستیارترین و دواین بەشی پەیوەندییە کۆنەکانی کردە ئامانجی کارەکانی کە خۆی لە ژیانی ئایینی و دەسەڵاتی سیاسیدا دەبینییەوە کە لە ژێر دەسەڵاتی پاپادا چڕببوونەوە، بۆیە لە ڕێی گەڕانەوە بۆ سەرچاوە بێگەردەکانی ئایینی مەسیحی و ئینجیلەوە دەستی بە هێرشکردنە سەر دەسەڵاتی پاپا کرد و هەر ئەوەش بزووتنەوەکەی کردە بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی – سیاسیی توندوتیژ و فراوان.

لەژێر تیشکی تاوتوێکردنی ئەو بۆچوونانەی باسکران، ئەوەمان بۆ ڕووندەبێتەوە کە ریفۆرمی ئایینی بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی، سیاسیی، فیکری، ئایینی بوو کە سەرەتای سەدەی شازدە جیهانی کاتۆلیکی گرتەوە و بوو بە توندوتیژترین و دواین هەنگاوەکانی پرۆسەی وەرچەرخانی کۆمەڵـگا لە سەدە نێوەنجییەکانەوە بۆ سەدە نوێیەکان لە جیهانی کاتۆلیکی ئەوروپادا.

باسی دووەم:

گەشەسەندنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی بەر لە بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی

لە سەدەی شازدەدا رۆژئاوای ئەوروپا ببوو بە شانۆی زنجیرەیەك راپەڕین و شەڕ و ئاشووبی نەپساوە و تەوژمی گۆرانکارییەکی گەورە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و فیکری ئەو ناوچەیەی گرتبووەوە، کە رەگ و ریشەیەکی قووڵیان لە ناخی رووداوەکانی سەدەکانی پێشتردا هەبوو و زادەی پرۆسەیەکی مێژوویی درێژخایەن بوون کە بە جیابوونەوەی بازرگانی و پیشەگەری لە کشتوکاڵ و بووژانەوەی شار دەستیپێکرد و جەنگی خاچییەکان و رێنێسانس و دۆزینەوە جوگرافییەکان بوونە گرنگترین دیاردەکانی و دواتریش ریفۆرمی ئایینی بەشی هەرە گرنگی ئەم پرۆسەیەی پێکهێنا و سەرجەمیان گوزارشت لەهەنگاوەکانی لەبەریەکهەڵوەشانەوەی پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکان و دەرکەوتنی پەیوەندییە سەرمایەدارییەکان دەکەن و دیاردەکانی گواستنەوەی کۆمەڵگان لە سەدە نێوەنجییەکانەوە بەرەو سەدە نوێیەکان، بۆیە هەوڵدەدەین بە ئاوڕدانەوەیەکی خێرا لەو رووداوانە باردۆخی سەدەی شازدە بخەینە روو.

تەوەرەی یەکەم: گەشەسەندنی ئابووری

دوای ئەوەی لە سەرەتای سەدە نێوەنجییەکان بەدواوە بۆ ماوەی چەند سەدەیەك ژیانی ئابووری لە رۆژئاوای ئەوروپادا بەرەو لاوازی چوو، کشتوکاڵ و بەرهەمهێنانی خۆبژێوی (Self Sufficiency -) بوون بە بڕبڕەی پشتی ژیانی ئابووری و شارەکان پوکانەوە و مەکۆی ژیان بەرەو گوندەکان چوو[٢٥]. لەسەدەی یازدەوە لە ئەنجامی پێشکەوتنی ئامێرەکانی کار و

---

(٢٥) كلود دلماس، تاريخ الحضارة الاوروبية، ترجمة توفيق وهبه، بيروت، ١٩٧٠، ص٢٦؛
Frederic Austin Ogg, Economic Development of Modern Europe, ١١th Printing, The Macmillan Company, ١٩٥٠, P. ٤٣.

زیادبوونی ڕێژەی دانیشتوان و هێوربوونەوەی هێرش و شەڕوشۆڕی هۆزە جەرمانییەکان[٢٦]، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی و زێدەبەرهەم دەرکەوت و هێدی هێدی بازرگانی و پیشەگەری لە کشتوکاڵ جیابوونەوە و شار وەك ناوەندی لەخۆگرتنی بازرگان و پیشەگەران بوژایەوە[٢٧] و شار و گوند پێکڕا بوون بە دابینکەری پێداویستییە ئابوورییەکانی یەکدی و لێرەوە دیاردە ئابوورییە سەرمایەدارییەکان لەهەناوی پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکانەوە چەکەرەیانکرد و دەستیان بە نەشونما کرد.

جەنگی خاچییەکان گوڕوتینێکی گەورەی بەم پرۆسەیە بەخشی ئەویش بە دووبارە والآکردنەوەی دەرگای بازرگانی ڕۆژهەلآت بە رووی ڕۆژئاوادا لە ڕێگای دەریای ناوەڕاستەوە، هەروەها ئاشنابوونی ڕۆژئاواییەکان بە چەندین شێوازی نوێی کشتوکاڵ و پیشەگەری، ئەمەش پێشکەوتنێکی ئابووری گەورەی لێکەوتەوە[٢٨]. بازرگانی و بازاڕ شانبەشانی گەشەسەندنی پرۆسەی بەرهەمهێنان و پێشکەوتنی ژیانی ئابووری پێشدەکەوتن و هەر زوو چەندین بازاڕی وەرزی (Fair) لە وێنەی (شامپانی - Champagne) لە فەرەنسا بوونە ناوەندی کۆبوونەوەی بازرگانەکانی ئەو سەردەمەی ئەوروپا[٢٩].

دەرکەوتنەوەی نرخ و دراو دوای ئەوەی لەسەدە نێوەنجییەکاندا بەرەو نەمان چووبوو، وەك پێویستییەك لە پێناو بەردەوامی ڕەوتی پێشکەوتنی بازرگانی و بازاڕدا ڕۆڵێکی گەورەی گێڕا لە ڕێکخستنی پەیوەندییە ئابوورییە نوێیەکان و هاوکات چەندین پیشەی بە قازانجی وەك (دراوگۆڕ — Money change) و (سوخواردن -پارە بەکرێدان- Money Lender) ی لێکەوتەوە، کە

---

(٢٦) فرنان برودل، هوية فرنسا (الناس والاشياء)، ترجمة بشير السباعي، المجلد الثاني، الجزء الاول ، القاهرة، ٢٠٠٠، ص١٢٦.

(٢٧) Carl Stephenson, Medieval History. Europe from the Second to sixteenth Century, 3rd Edition, Harper and Brothers, New York, 1951, P. 235;

نعيم فرح ، تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، مطبعة طربين، جامعة دمشق، ١٩٧٧-١٩٧٨، ص٢٣٨.

(٢٨) بڕوانە: راغب حامد عبدالله، الحروب الصليبية. بدايات الاستعمار الاوروبي، رسالة ماجستير ، كلية الاداب جامعة الموصل، نيسان ١٩٨٣ ، ص٢٠٥-٢١٣ ؛ ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، ١٩٦٥، ص٦٨-٦٩.

(29) Ernst Brisach, Renaissance Europe 1300-1517, New York, 1973, P. 27.

ڕۆڵێکی گەورەیان لە کەڵەکەبوونی سەرەتایی سەرمایەی بازرگانیدا گێڕا[٣٠]، لەم بوارەشدا چەندین بنەماڵەی بەناوبانگ دەرکەوتن و لق و پۆپیان بە زۆربەی شارەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپادا بلآوبووەوە.

بنەماڵەی (فیگور - Fugger)[٣١] لە ئەڵمانیا و بنەماڵەی (میدیی –Midici)[٣٢] لە ئیتالیا لە بەناوبانگترین ئەو بنەمالآنە بوون، تەنانەت بنەماڵەی فیگور لە سەرەتای سەدەی شازدەدا سەرمایەکەی بە تەواوی شارە گەورەکانی ئەوروپادا بلآوبووبووەوە و لە سەرجەم بوارە بازرگانییەکاندا کاریدەکرد و لە زۆربەی شارەکاندا مانیفاکتۆرەی[٣٣] هەبوو[٣٤].

---

(٣٠) James Westfall Thompson, Economic and Social History of Europe in the Latter Middle Ages (1300-1530), A. C, NewYork and London, 1931, P. 12.

(٣١) ڕەچەڵەکی ئەم بنەماڵەیە دەگەڕێتەوە بۆ پیاوێك ناوی فیگۆر بووە کە لەخێزانێکی جۆلآی شاری ئۆگسبۆرگ بوو، دواتریش بووە سەرۆکی سەندیکای بازرگانی شارەکە، ساڵی (١٤٠٨ز) مردووە و (جاکوب)ی کوڕی شوێنی گرتۆتەوە. دواجار ئەم بنەماڵەیە بوون بە یەکێك لە دەوڵەمەندترین بنەماڵەکانی ئەڵمانیا، تا لە سەدەی شازدەدا سامانەکەیان خۆی لە (٤ ملیون) گڵدن دەدا. سەروەت و سامانی ئەم بنەماڵەیە ڕۆلێکی گەورەی هەبوو لە دۆزینەوە جوگرافییەکان و هەروەها لە هەڵبژاردنی (چارلسی پێنجەم) بە ئیمپراتۆر. بڕوانە :
J.H. Carlton Hayes, Modern Europe to 1870, 5th Printing, The Macmillan Company, New York, 1959, P. 85.

(٣٢) بنەماڵەی میدیسی لە لایەن (جیۆڤانی (Giovanni – یەوە دامەزرا کە یەکێك بوو لە بازرگانەکانی فلۆرەنسا، ساڵی (١٤٢٩ز) مردووە و کوڕ و نەوەکانی لە دوای خۆی زۆر هەڵپەی جڵەوی سیاسییان دەکرد تا دواجار لۆرینزۆی مەزنی نەوەی (١٤٤٩-١٤٩٢ز) توانی حوکمڕانی شاری فلۆرەنسا بگرێتەدەست، سەروەت و سامانی ئەم بنەماڵەیە ڕۆڵێکی گەورەی گێڕا لە کۆکردنەوەی سەرچاوە و شوێنەوارە دێرینەکانی (گریك و ڕۆم) و بزووتنەوەی ڕێنێسانس. بڕوانە:
R.R. Palmer, A History of the Modern World to 1815, 9th Edition, USA, 2002, P. 56.

(٣٣) مانیفاکتۆرە Manufacture - ئەم وشەیە لە دوو وشەی لاتینی پێکدێت (Manus) واتە دەست، (Factua)واتە بەرهەم، بەیەکەوەش مانای بەرهەمی دەستی دەبەخشێت، ئەم جۆرە بەرهەمهێنانە لە لایەن بازرگانە گەورەکانەوە دەرکەوت، کە ئامێری نوێیان دابیندەکرد و چەند پیشەگەرێك بە کرێ کاریان لەسەر دەکرد و سەرەتا بە دوو جۆر دەرکەوت، یەکێکیان مانیفاکتورەی (پەرتەوازە — المتشتتة) کە بەرهەمهێنەکان لە چەند شوێنێك یان لە ماڵەکان بەجیا بەرهەمیان دەهێنا، جۆرەکەی تریش مانیفاکتۆرەی (یەکگرتوو — الموحد) کە کرێکارەکان بەیەکەوە لەیەك شوێندا کاریاندەکرد، کە ئەمجۆرەی دووەم دواجار زەمینەی دەرکەوتنی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری فراوانی خۆشکرد، بڕوانە: "عرض اقتصادي تاريخي"، المصدر السابق، ص٢٧٢.

(٣٤) Thomas M. Lindsay, A History of Reformation, Vol. 1, 2nd Edition, New York, 1953, P. 85.

پیشەسازی[٣٥]، هاوکات لەگەڵ فراوانبوونی بازاڕ و پێشکەوتنی ئامێرەکانی کاردا لە گەشەسەندنی بەردەوامدا بوو، تایبەت بە زۆربوونی ڕێژەی ئاشی ئاوی و دەرکەوتنی ئاشی هەوایی کە لە چەندین بواری جیاجیادا بەکاردەهێنرا، تەنانەت ئاشی هەوایی بە ئاشی سەرمایەداری ناوزەد دەکرێت[٣٦]. هاوکات لەگەڵ پێشکەوتنی بەرهەمهێنانی پیشەگەریدا تایبەتمەندبوون (التخصص) کە یەکێکە لە خەسڵەتەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری تادەهات قووڵتر دەبوو، لە سنووری تاکەکان و پیشەکان دەردەچوو، هەرێم و ناوچە جیاجیاکان بە پێی هەڵکەوتەی جوگرافییان و بوونی کەرەستەی خاو لە بوارێکی تایبەتی بەرهەمهێناندا تایبەتمەنددەبوون[٣٧]، بۆ نموونە (فلۆرەنسا — Florence) بەناوبانگترین ناوچەی ڕستن و چنین بوو و لە ساڵی (١٣٣٨ز) نزیکەی (٢٠٠) مانیفاکتۆرەی ئەمجۆرە بوارەی تێدابوو، هەروەها چەند ناوچەیەکی باکووری ئەڵمانیا و ژمارەیەك ناوچەی باکووری هەنگاریا بە بەرهەمە کانزاسازییەکان بەناوبانگ بوون و ئاتاجی ناوچەکانی تریان لەم ڕووەوە دابیندەکرد[٣٨]، ئەمە وێرای پێشکەوتنی پیشەسازی کەشتی لە چەند شارێکی ئیتالیا و دەرکەوتنی پیشەسازی چاپەمەنی[٣٩] لە نیوەی دووەمی سـەدەی پـازدەوە.

(٣٥) هەردوو وشەی پیشەسازی و پیشەگەریمان بەکارهێناوە، چونکە لەڕووی مێژووییەوە وشەی پیشەسازی بۆ پرۆسەیەکی بەرهەمهێنانی ئاڵۆزتر لە پیشەگەری بەکاردێت، کە لە قۆناغی مانیفاکتۆرەوە پتر بەکاردێت.

(٣٦) کاریگەری ئەم ئاشە بە شۆڕشی هەڵمیی سەدەی نۆزدە بەراورد دەکرێت، لە کۆتایی سەدەی پازدەدا نزیکەی (٢٠,٠٠٠) ئاشی لەمجۆرە لە ئەورووپا هەبوو. فرنان برودل، المصدر السابق، ص١٣٩ — ١٤٠.

(٣٧) Denys Hay, Europe in Fourtenth and Fifteenth Century, 4th Impression, Longman, London, 1971, P. 16; "عرض اقتصادي تأريخي"، المصدر السابق، ص٢٦٩

(٣٨) Wallace K. Ferguson and Geoffrey Bruun, A Survey of European Civilization, 3rd Edition, New York, 1962, P. 314.

(٣٩) چاپەمەنی پیتە بزۆکەکان بۆ یەکەمجار لە ئەوروپا پەیدەچێت لە شاری (هارلم - Harlem) لە زەوییەنزمەکان دەرکەوتبێت و لە لایەن (لۆرنس کۆستر (Laurence Coster – ەوە بەکارهاتبێت، بەڵام ئەوەی ئاشکرایە کە (جۆن گۆتنبێرگ (John Gutenberg) (ساڵی (١٤٥٠ ز) لە شاری (ماینز Mainz –) ی ئەڵمانیا بەکاریهێناوە و سەرەتا (پسولەی لێبووردنی) پێ چاپکردووە و دواتریش چەند بەشێکی ئینجیل، لەوێشەوە بە ناوچەکانی تری ئەورووپادا بلاوبووەتەوە، ساڵی (١٤٦٦ز) پێش لە ڕۆما چاپخانە دامەزرا و لە سەرەتای سەدەی شازدەشدا چاپخانە لە سەرجەم شارە گەورەکانی ئەورووپادا هەبوو. بڕوانە:
Hayes, Modern Europe…, P. 94.

لە ڕۆژئاوای ئەورووپادا[٤٠].

کشتوکاڵ هەرچەندە هەنگاوەکانی سستتر بوون، بەڵام دابڕاو نەبوو لەو شۆڕشەی کە ژیانی ئابووری ڕۆژئاوای ئەورووپای گرتەوە، بەڵکو لەگەڵ پێشکەوتنی ئامێرەکانی کار و زۆربوونی ڕێژەی دانیشتوان و فراوانبوونی بازاڕدا تادەهات زەوییە کشتوکاڵییەکان فراوانتر دەبوون و شێوازی پێشکەوتووتر لە بەکارهێنانی زەویدا دەردەکەوت و بەرهەمهێنان زۆرتر دەبوو[٤١].

لەگەڵ ئەم پێشکەوتنانەدا هێدی هێدی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵداری مۆرکی بازرگانی وەردەگرت و ناوچە جیاجیاکان بە پێی بازاڕەکانی تایبەت مەنددەبوون، بۆ نموونە ناوچەی هۆڵەندا هەر زوو بە بەرهەمەکانی شیر و ماست ناوبانگی دەرکرد[٤٢]، چەند ناوچەیەکی ئیسپانیا و ئینگلستان بە بەرهەمی خوری بەناوبانگ بوون، تایبەت ئینگلستان لە ڕێی (پرۆسەی پەرژین —Enclosure) ەوە زۆربەی زەوییەکانی بۆ بەخێوکردنی مەڕ و ماڵات تەرخانکردبوو، بەمجۆرە جووتیارەکان لە زەوییەکان وەدەردەنران و زەوییەکانیش بۆ بەخێوکردنی مەڕ و ماڵات پەرژین دەکران، تایبەت لە کۆتایی سەدەی پازدەدا گەیشتە لوتکە، دوای دەرکەوتنی پیشەسازی ڕستن و چنین لە ئینگلستان و بەرزبوونەوەی بەهای خوری[٤٣].

پێشکەوتنی بەرهەمە پیشەگەری و کشتوکاڵییەکان و تایبەتمەندبوونی ناوچە جیاجیاکان هێندەی تر چالاکییە بازرگانییەکانی فراوانتر کرد، بۆ نموونە خوری لە ئینگلستانەوە دەچوو بۆ فلاندرز و لەوێوە دەبرایە فلۆرەنسا، دواتر دەکرایە کوتاڵ و بە ناوچەکانی تردا بلاودەکرایەوە[٤٤]، لە هەمانکاتدا بازرگانی دەرەکی، تایبەت لەگەڵ ڕۆژهەلاتدا تادەهات

(٤٠) Denys Hay, Europe in Fourteenth…, PP. 385-386; William Gilbert, Renaissance and Reformation, Ch11. www.vlib-iue.it/carrie/texts/carrie-books/gilbert.

(٤١) ادوارد بروي وآخرون، تاريخ الحضارات العام (القرون الوسطى)، ترجمة يوسف اسعد داغر و فريد م. داغر، المجلد الثالث، بيروت، ٢٠٠٣، ص٢٩٦-٢٩٩
Daniel Waley, Latter Medieval Europe. From Saint Louis to Luther, Longman, London, ١٩٦٤, P. ٩٦.

(٤٢) عرض اقتصادي تاريخي"، المصدر السابق، ص٢٦٩.

(٤٣) J.D. Mackie, The Earlier Tudors (1485 – 1558), Oxford, 1966, PP. 448-450.

(٤٤) Dana Carlton Munro and Raymond James Sontag, The Middle Ages (395-1500), New York and London, 1928, P. 477.

فراوانتر دەبوو، بەمەش لە سەدەی چواردە بەدواوە تەواوی دەریای ناوەڕاست و دەریای ڕەش و دەریای باکووری بەلتیك بوون بە شانۆی جموجۆڵێکی بازرگانی فراوان(٤٥) و چەندین شاری وەك (بۆرجیز – Burgess) لە فلاندرز و (فرانکفۆرت – Frankfort) لە ئەڵمانیا بوونە ناوەندی بەیەکگەیشتنی بازرگانییە گشتییەکان و چەندین بەندەری وەك لەندەن لە ئینگلستان و (پیزا – Pisa) و (جەنوا – Genoa) و ڤینیسیا لە ئیتالیا دەرکەوتن(٤٦). هەروەها (کۆمەڵەی هانسی – Haneastic Legue) کە لە نێوان شارەکانی باکوور و ناوەڕاستی ئەڵمانیا دەرکەوت، بازرگانی ڕۆژهەڵاتی لە کەنارەکانی بەلتیکەوە بەرەو ناوچەکانی تری ڕۆژئاوای ئەوروپا قۆرغکرد(٤٧).

لەسەرەتای سەدەی پازدە بە دواوە بەرهەمهێنان بە ڕادەیەك گەشەیسەند کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پێویستی بە بازاڕی نوێتر و بەرفراوانتر دەبوو، لەهەمانکاتدا زێڕ لە ئەنجامی بەکارهێنانی لە چەندین بواری جیاجیادا، بەتایبەتی دراو، تادەهات بەهادارتر دەبوو، هەروەها بەرهەمە ڕۆژهەڵاتییەکان کە لە چەندین بواری ژیانی ڕۆژئاوادا بەکاردەهاتن تادەهات پێویستتر دەبوون(٤٨)، بۆیە بازرگانی لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا بووە ڕەگەزێکی سەرەکی بەردەوامی ڕەوتی گەشەسەندنی ژیانی ئابووری ڕۆژئاوا، بەڵام دەرکەوتنی عوسمانییەکان لەو کاتەدا و هەڵکشانیان بەرەو ناوچەکانی ئەوروپا وەردە وەردە ڕێگا بازرگانییەکانی بەرتەسك دەکردەوە، تایبەت دوای داگیرکردنی (کوستەنتینۆپل – ئەستەمبۆڵ) ساڵی (١٤٥٣ز) و داخستنی تەواوی ڕێگا بازرگانییەکان بە درێژایی دۆڵی دانوب، بەمەش لە نیوەی دووەمی سەدەی پازدەوە ڕێگای میسر و سوریا لە ڕێی ڤینیسیاوە بوو بە تاکە ڕێگای بازرگانی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و

(٤٥) Henri Pirenne, Economics and Social History of Medieval Europe, 5th Impression, London, 1953, PP. 192 – 193.

(٤٦) E.H. Dance, New Europe and the New World (Sixteenth to Eighteenth Centuries), London, New York and Toronto, 1951, P. 11.

(٤٧) H.W. C. Davis, Medieval Europe, Oxford University Press, London, New York and Toronto, 1948, P. 187.

(٤٨) كمال مظهر أحمد، محاضرات في تأريخ أوروبا الحديث، معد للطبع ، ص١٢٨؛ عبدالقادر يوسف الجبوري، التأريخ الاقتصادي، من مطبوعات وزارة التعليم العالي و البحث العلمي، جامعة الموصل، ١٩٨٠ ، ص ٨٩.

کەوتە ژێر باجێکی قورسی مەمالیك و قۆرغکاری ئیتالییەکان(٤٩)، بۆیە لەو ڕۆژگارەدا وڵاتانی ڕۆژئاوای ئەوروپا لە لوتکەی تامەزرۆییدا بوون بۆ دۆزینەوەی ڕێگایەکی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا و ڕزگاربوون لەو قۆرغکارییە(٥٠).

ئەم ڕەوشە لە لایەك و لە لایەکی ترەوە کۆبوونەوەی زانیارییەکی زۆر دەربارەی ڕۆژهەڵات لای ڕۆژئاواییەکان لە ڕێی میسیۆنێر و گەڕیدە و بازرگانەکانەوە و پێشکەوتنی زانستی جوگرافیا و فەلەك و ڕاستکردنەوەی چەندین هەڵە و کەموکورتی زانستی لەم بوارانەدا، تایبەت لە سەردەمی ڕێنێسانسدا و پێشکەوتنی پیشەسازی کەشتی و دەرکەوتنی ئامێری نوێ لە بواری کەشتیوانیدا بوون بە هاندەر و ڕێخۆشکەری دەرکەوتنی بزووتنەوەی دۆزینەوە جوگرافییەکان(٥١)، کە گەشەسەندنێکی گەورەی بەسەر ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی ڕۆژئاوای ئەوروپادا هێنا.

هەنگاوەکانی ئەم بزووتنەوەیە لە نیوەی دووەمی سەدەی پازدەوە لە پورتوگالەوە دەستپێکرد و ساڵی (١٤٨٨ز) (بارتلۆمیۆدیاز – Bartholomew Diaz) گەیشتە (لوتکەی ئاواتە باشەکان – The Cape of good hope) (رأس الرجاء الصالح) دواتریش لەژێر ئاڵای ئیسپانییەکاندا لە ساڵی (١٤٩٢ز) دا کەشتیوانی جەنەوایی (کریستۆفر کۆلۆمبۆس – Christopher Columbus) گەیشتە خاکی ئەمریکا و لەسەرەتای سەدەی شازدەوە هەریەك لە هۆڵەندا و ئینگلستان و فەڕەنسا دەستیان بەگەشتەکانیان کرد(٥٢).

(٤٩) Thomas M. Lindsay, Op.Cit., P. 85; "The Cambridge Modern History", Vo.1, P.502.

(٥٠) Emma Peter Smith and Others, World History (The Struggle for Civilization), Ginn and Company, 1946, P. 211.

(٥١) بۆ زانیاری پتر بڕوانە:

J.R. S. Phillips, The Medieval Expansion, 2nd Edition, Oxford, 1998, PP.177-190 ; W.T. Waugh,A History of Europe from 1378 to 1494, 3rd Edition, London, 1949, PP.503-505.

(٥٢) بۆ زانیاری پتر بڕوانە :

Smith and Others, Op.Cit., PP.209-211; J.H Carlton Hayes,A Political and Cultural History of Modern Europe (1500-1830), Vol.1, New York, 1937, PP. 71-75.

زیادبوون و کەڵەکەبوونی سەروەت و سامانێکی گەورە لە ڕۆژئاوای ئەوروپا لە ئەنجامی تالانکردنی ناوچە دۆزراوەکان و ئەو پێشکەوتنە گەورەیەی کە بازرگانی دەریایی و جیهانی بەخۆیەوەبینی، وەرچەرخانێکی گەورەی بەسەر ژیانی ئابووری ئەوروپادا هێنا و بازرگانی هەنگاوی گەورەی نا و کۆمپانیا بازرگانییەکان و بازرگانی جیهانی دەرکەوتن[٥٣] و بەندەرەکان فراوانبوونێکی گەورەیان بەخۆوەبینی، تەنانەت لە ناوەڕاستی سەدەی شازدەدا ناوچەی (ئینتۆرپ – Antorp) لە هۆڵەندا بوو بە گەورەترین ناوەند و کۆگای بازرگانی جیهانی و ڕۆژانە (٤٠٠) کەشتی روویان لە کەنارەکانی دەکرد و پتر لە (١٠٠٠) بازرگانی بیانی لەوێ کۆدەبوونەوە[٥٤]، هاوکات لەگەڵ فراوانبوونی بازاڕەکان و پێشکەوتنی ئامێرەکانی کاردا بەرهەمهێنانی پیشەسازی ئاڵۆزتر و فراوانتر دەبوو بە جۆرێك لە ناوەڕاستی سەدەی شازدەدا (دووکانی پیشەگەری – Work Shop)[٥٥] کە چەند سەدەیەك بناغەی بەرهەمهێنانی پیشەسازی بوو، توانای دابینکردنی داواکارییە نوێیەکانی لەدەستدا و هێدی هێدی بوونە بناغەی ماددی بۆ دەرکەوتنی (مانیفاکتۆرە) کە سەرەتای هەنگاوەکانی کارگە و دەرکەوتنی بەرهەمهێنانی پیشەسازیی بوو لەسەر بنەمای دابەشکردنی کار لە نێو چەند کرێکارێکدا و هەنگاوی یەکەمی وەرچەرخانی سەرمایەی بازرگانی بوو بۆ سەرمایەی پیشەسازی، بەمجۆرەش لە سەرەتای سەدەی شازدە بەدواوە پەیوەندییە سەرمایەدارییەکان تەواوی چالاکییەکانی ژیانی ئابووری کۆمەڵگای ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپای گرتەوە.

---

(٥٣) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, P. 85; فیلیسیان شالاي، تاریخ الملكیة، ترجمة صباح كنعان، منشورات عویدات، بیروت، ١٩٧٣، ص ٦٦.

(٥٤) Hayes, Modern Europe…, PP. 85-86.

(٥٥) دووکانی پیشەگەری – لەسەرچاوە عەرەبییەکاندا (حوانیت یان المحلات الحرفیة) بەکارهاتووە، شێوازێکی بەرهەمهێنان بوو کە لە دووکانێکدا چەند شاگردێك لەژێر دەستی وەستایەك کاریان دەکرد و پرۆسەیەکی ساکارتر بوو لە مانیفاکتۆرە، ئەم شێوەیە لەبەرهەمهێنانی پیشەگەری لە قۆناغێکی پێشکەوتووی سەردەمی دەرەبەگایەتیدا دەرکەوت و چەند سەدەیەك بووە بناغەی پرۆسەی بەرهەمهێنانی پیشەگەری لە ڕۆژئاوای ئەوروپا. بڕوانە: Ernst Breisach, Op. Cit., PP. ١٨-٢٠.

تەوەرەی دووەم: گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی

شانبەشانی گەشەسەندنە ئابوورییەکان تەوژمی گۆڕانکاری تەواوی ژیانی کۆمەڵایەتی ڕۆژئاوای ئەوروپای گرتەوە و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە نوێیەکان لە هەناوی پەیوەندییە کۆنەکانەوە دەرکەوتن.

لەڕووی دیمۆگرافییەوە زۆربوونی ڕێژەی دانیشتووان چەندە هۆکاری گەشەسەندنە ئابوورییەکان بوو هێندەش ئەنجامێك بوو بۆ ئەو گەشەسەندنانە، ئەو ڕێژەیە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە گەشەدابوو هەرچەندە لە ناوەڕاستی سەدەی چواردەدا ژمارەی دانیشتووان لە ئەنجامی شەڕ و شۆڕە بەردەوام و مەرگەساتەکاندا، تایبەت مەرگی ڕەش (Black Death)[٥٦] بە شێوەیەکی ترسناك کەمبووەوە، بەڵام لە نیوەی دووەمی سەدەی پازدە بەدواوە جارێکی تر ئەم ڕێژەیە زیادیکردەوە، تەنانەت لە سەرەتای سەدەی شازدەدا ژمارەی دانیشتووانی چەندین شاری وەك ناپۆلی و میلان و پاریس پتر لە (١٠٠) هەزار کەس دەبوو[٥٧].

سەرەتای سەدە نێوەنجییەکان کاتێك کشتوکاڵ و زەوی سەرچاوەی سەرەکی ژیان بوون، کۆمەڵگا لە دوو چینی سەرەکی پێکدەهات کە بریتیبوون لە چینی (خاوەن زەوی – دەرەبەگ (لۆرد، سوارە، ئەکلیرۆس .. هتد) و چینی (کۆیلەی زەوی – serf – القن)، ئەو جوتیارانەی کە بە خاوخێزانەوە پابەندی ئەو زەوییانە بوون، کە کاریان تێیدا دەکرد و لە ژیانێکی نیمچە ئازاد و نیمچە کۆیلەدا دەژیان و ئازاد نەبوون لە بەجێهێشتنی زەوییەکان[٥٨].

بەڵام لەگەڵ گەشەسەندنی ژیانی ئابووری و دەرکەوتنی سەرچاوەی نوێی دابینکردنی بژێوی وەك بازرگانی و پیشەگەری و کاری کرێ، لە شارەکاندا، چین و توێژی نوێ سەریانهەڵدا[٥٩]،

---

(٥٦) مەرگی ڕەش (الوباء الاسود) گەورەترین مەرگەسات بوو لە ساڵی (١٣٤٨ – ١٣٤٩) دا ئەوروپای گرتەوە و نزیکەی سێ یەکی دانیشتوانی ئەوروپای لەناوبرد. بڕوانە:
Steven Hase and William Maltby, Essential of Western Civilization. A History of European Society, Vol. 2, P. 217.

(٥٧) H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Europe in the Sixteenth Century, 2nd Impression, Longmans, London and Harlow, 1969, PP. 28-29.

(٥٨) Hays, A Political…, P. 47; Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 16.
جیمز آ. کوریك، قرون وسطای پسین، ترجمة مهدي حقیقت خوا، تهران، ١٣٨٣ هەتاوی، ل٢٥؛ James Westfall Thomson, Op. Cit., P. ٦.

هەر لە سەدەی سێزدەوە دانیشتوانی شار بێ جیاوازی پێگەی ئابوورییان بە (بۆرجواز - Burghers)[٦٠] دەناسران و بوونە هێزێکی کۆمەڵایەتی کاریگەر لە ڕەوتی ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکان و بناغەی پێکهاتەی چینایەتی کۆمەڵگای سەرمایەدارییان دانا.

بازاڕ و بازرگانی پەیوەندی نێوان شار و گوندی توند و تۆڵ کرد و گوندنشینەکانی لە ژیانی شار ئاگادار کرد و ئازادی کار و ژیان و دەرفەتی کار لە شارەکاندا ڕۆژ بە ڕۆژ ڕێژەی کۆچکردووانی لە گوندەوە بۆ شار زۆرتر دەکرد لە پێناو ڕزگاربوون لە کۆت و بەندی دەرەبەگەکان، تایبەت دوای دەرچوونی ئەو بڕیارەی دەڵێت: "هەر جووتیارێك بۆ ماوەی ساڵێك و یەك ڕۆژ لە ئاغاکەی ونبێت مافی ئازادبوونی هەیە"[٦١].

ئەم ڕەوشە جگە لەوەی دەستی کاری کشتوکاڵی لە گوندەکاندا کەمکردەوە، هاوکات ڕێژەی بەکاربەرانی لە شارەکاندا پتر و بەهای بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی زۆرتر کرد، ئەمە لە لایەك ، لە لایەکی تریشەوە دەرکەوتنی دراو کە تادەهات لە ڕێکخستنی پەیوەندییە ئابوورییە نوێیەکاندا بایەخدارتر دەبوو و دەرەبەگەکان بۆ دابینکردنی پێویستییە نوێیەکان پتر پێویستییان پێدەبوو ، ئەویش ڕۆژ لە دوای ڕۆژ دەرەبەگەکانی ناچاردەکرد کە دەستبەرداری زۆرێك لە بەرژەوەندییەکانیان بن[٦٢] و مل بۆ کرێی دراو بدەن و سیستەمی بەکرێدانی زەوی دەرکەوێت و هێدی هێدی سیستەمی بێگار و سەرانەی بەشە بەرهەم (الريع العيني) بەرەو

(٦٠) بۆرجواز، لە وشەی (Burg) ی لاتینییەوە هاتووە کە مانای بورجنشین یا شورانشین دەگەیەنێت. ئەم چینە نە کۆیلەی زەوی و نە جەنگاوەری خانەدانەکان بوون، بەڵکو توێژێکی نوێ بوون کە پشتیان بە بازرگانی و پیشەگەری دەبەست لە دابینکردنی بژێوی ژیان، ئەم چینە لە لایەن خانەدانەکانەوە بە چاوی سوکەوە تەماشادەکران، وکڵێساش بەچاوی گومانەوە سەیریدەکردن، بەڵام لە ڕێی زیادبوونی بەردەوامی پێگەی ئابوورییانەوە تادەهات پێگەی کۆمەڵایەتی و سیاسییان بەهێز دەبوو، سەرەنجام توانییان کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی لەبەریەکهەڵوەشێنن، ئەم چینە لە فەرەنسا بە چینی ناوەڕاست ناوەزەد دەکران. بڕوانە : Ferguson and Bruun Op. Cit., P. ٢٣٨ هەرچەندە ئەم زاراوەیە سەرەتا بۆ سەرجەم شارنشینەکان بەکاردەهات، بەڵام دواجار تەنها بوو بە ناوی دەوڵەمەندترین چینی کۆمەڵگای سەرمایەداری. بڕوانە: کمال مظهر احمد، محاضرات ...، ص١٧.

(٦١) R. H. C. Davis, A History of Medival. From Constantine to Saint Louis, Longman, London, 1970, P.393.

(٦٢) Z. N. Brooke, A History of Europe from 911 to 1198, 3rd Edition, London, 1951, P. 409; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 321.

نەمان بچن، کە ئەمەش بۆ خۆی مانای هەڵوەشانەوەی سیستەمی کۆیلەی زەوی دەبەخشێت[٦٣].

لەلایەکی تریشەوە هەر ئەم پرۆسەیە هەنگاوەکانی کامڵبوونی پێکهاتەی چینایەتی کۆمەڵگای سەرمایەداری و پرۆسەی سەرەتایی کەڵەکەبوونی سەرمایەی خێراتر کرد، بەو پێیەی ئەوانەی ڕوویاندەکردە شارەکان، هۆیەکانی بەرهەمهێنانیان لەدەستدەدا و دەبوونە کرێکار لای خاوەن مانیفاکتۆرە و بازرگانەکان، بەمەش جگە لەوەی کە بوونە ماکی چینی کرێکار ڕۆڵێکی گەورەشیان لە کەڵەکەبوونی سەروەت و سامانی چینی بۆرجوازیدا بینی[٦٤]، بەمجۆرەش لە سەرەتای سەدەی شازدە بەدواوە لە ڕۆژئاوای ئەوروپا شێوەی سەرەتایی پێکهاتەی چینایەتی سیستەمی سەرمایەداری کە لە (کرێکار و سەرمایەدار) پێکدێت دەرکەوت، تایبەت لە ئینگلستان کە پرۆسەی پەرژین ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو[٦٥].

تەوەرەی سێیەم: گەشەسەندنی فیکر و ڕینێسانس

بە هەرەسی سیاسیی و ئابووری ئیمپراتۆریای ڕۆمانی لە بەشی ڕۆژئاوادا بەتەواوی کۆڵەگەی ژیانی فیکری و ڕۆشنبیری تێکشکا و کڵێسا و پیاوانی ئایینی سەرلەبەری پرۆسەی فێربوون و ژیانی فیکری و مەعریفییان پاوانکرد[٦٦]، بەڵام بە گەشەسەندنی ژیانی ئابووری و بوژانەوەی شارەکان و زیادبوونی ڕێژەی دانیشتووان پرۆسەی فێربوون و ژیانی فیکریش بوژانەوەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوەبینی، فێربوون و خوێندن لە دێرە دوورەکانەوە ڕوویکردە کاتدرائییەکان لەشار[٦٧]، دواتر قوتابخانەکان لە ژێر باڵی کڵێسادا دەرکەوتن و تادەهات لەگەڵ

(٦٣) Hayes, Modern Europe…, P. 79.

(٦٤) "عرض اقتصادي تاريخي"، المصدر السابق، ص ٢٧٠.

(٦٥) پرۆسەی پەرژین، لە دوولاوە خزمەتی بە پرۆسەی سەرەتایی کەڵەکەبوونی سەرمایە کرد، لە لایەك بەوەدەرنانی جووتیاران لە زەوییەکان و بوونی زەوییەکانیش بە موڵکی ژمارەیەکی کەم لە موڵکداران، لە لایەکی تریشەوە ئەم جووتیارانە کە هۆیە سەرەکییەکانی بەرهەمهێنانیان (زەوی) لەدەستدەدا بە ناچاری لە مانیفاکتۆرە ڕستن و چنینەکاندا بەکرێیەکی کەم کاریاندەکرد، بڕوانە: فاضل الحسب ، التاريخ الاقتصادي ، الجزء الثاني ، جامعة بغداد، كلية الادارة والاقتصاد، ١٩٨٦-١٩٨٧، ص ٨٣.

(٦٦) بڕوانە: ج. کرامپ و أ. جاکوب، تراث العصور الوسطى، مراجعة و ترجمة محمد بدران ومحمد مصطفى زيادة، الجزء الاول، مؤسسة سجل العرب، ١٩٦٥، ص ٣٦١-٣٦٢؛ Z.N. Brook, Op. Cit., P. ٣٧٩.

(٦٧) ادوارد بروي، تاريخ الحضارات العام (القرون الوسطى)، ص٣٢٤.

زیادبوونی ڕێژەی قوتابی و مامۆستاکاندا فراوانتر دەبوون تا دواجار لەسەرەتای سەدەی سێزدەدا (زانکۆ – University)[٦٨] وەك ڕەنگدانەوەیەك بۆ ئەو ڕەوشە ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکرییە لە ژێر سایە و دەسەڵاتی کڵێسادا دەرکەوت و پەیتاپەیتا لە ڕووی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە فراوان دەبوو و بەشارەکانی ئەوروپادا بڵاودەبووەوە[٦٩].

لە ئەنجامی ئەو ڕەوشەی باسکرا لە لایەك، لە لایەکی تریشەوە بەدیکردنەوەی فیکری کلاسیکی (گریك و ڕۆم) تایبەت (پلاتۆن و ئەریستۆتالیس)، هەروەها ئاشنابوون بە بەرهەمی بیریارە ئیسلامییەکان لە ڕۆژئاوای ئەوروپا لە ڕێی ڕۆژهەڵاتەوە (تایبەت ئیسلامییەکان) پتر دوای جەنگی خاچپەرستان تادەهات پرسە فیکری و فەلسەفییەکان گەشەیان دەکرد[٧٠]، لە بەرانبەریشدا هەوڵدانی کڵێسا و پیاوانی ئایینی چڕتر دەبوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی پێشهاتە فیکرییەکان، بۆ ئەوەی لە دونیای ئاییندا شوێنێك بۆ عەقڵ بکەنەوە، بۆیە تەواوی کارە فەلسەفییەکانی سەدە نێوەنجییەکان کە لەسەر دەستی (سکۆلاستییەکان – Scholastic)[٧١] لە سەدەی نۆیەم بە دواوە دەرکەوت لە پێناو گونجاندنی ئایینی مەسیحی بوو لەگەڵ فیکری

(٦٨) زانکۆ لە کۆتایی سەدەی دوازدە و سەرەتای سەدەی سێزدەدا دەرکەوت، سەرەتا لە پۆلۆنیا و ئیتالیا و فەڕەنسا دەرکەوتن و دواتریش بە ناوچەکانی تردا بڵاوبووەوە، بەر لە ساڵی (١٥٠٠ز) نزیکەی (٨٠) زانکۆ لە شارەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا دامەزرابوو. وشەی (Universities) وشەیەکی لاتینییە، بە مانای کۆمەڵە یان یەکێتی دێت و لەسەدە نێوەنجییەکاندا سەرەتا بۆ هەموو جۆرە کۆمەڵە و یەکێتییەك بەکاردەهات، بەڵام بەتێپەڕبوونی کات تایبەت بوو تەنها بە کۆمەڵەی مامۆستا و قوتابییان. گرنگترین پسپۆڕییەکانی ئەو کاتە بریتیبوون لە تیۆلۆجیا و فەلسەفە و پزیشکی و یاسا. بڕوانە:سعيد عبدالفتاح عاشور، أوروبا العصور الوسطى (النهضات والحضارة والنظم)، الجزء الثاني، مكتبة الانجلو مصرية، دار وهدان، القاهرة، ١٩٨٧، ص ٣٤٢-٣٥٠ . (٦٨) وهيب ابراهيم سمعان، الثقافة والتربية في العصور الوسطى. دراسة تاريخية مقارنة، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٢، ص١٧٥.

(٦٩) يوسف كرم، تاريخ الفلسفة الاوروبية في العصر الوسيط، دار المعارف بمصر، القاهرة، د.ت.، ص٣.

(٧١) سکۆلاستییەکان : ئەم ناوە لە(School) ەوە هاتووە و بۆ ئەو شێوازی فێربوون و کارە فیکرییانە بەکاردێت کە لە سەدەی دەیەم بە دواوە لە قوتابخانەکانی کلێسا و زانکۆکانی ئەوروپا دەرکەوت و تا سەدەی حەڤدە بەردەوامی هەبوو و ئامانجی گونجاندنی عەقڵ و ئایین بوو. بڕوانە: جميل صليبا، المعجم الفلسفي للالفاظ العربية والفرنسية والانكليزية واللاتينية، الجزء الثاني، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٧١، ص ٣٥٩؛ جورج طرابيشي، معجم الفلاسفة (الفلاسفة-المناطقة-المتكلمون-اللاهوتيون-المتصوفون)، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨٧، ص٢١٧.

فەلسەفی و لە کۆتایی سەدەی سێزدەدا بە هەوڵەکانی (تۆماس ئەکیۆنس – Thomas Aquines)[٧٢] بۆ گونجاندنی فیکری ئەرستۆتالیس و ئایینی مەسیحی گەیشتە لوتکە و دواتریش لە سەرەتای سەدەی چواردەدا لەسەر دەستی (ولیام ئۆکهامی - William Okham) کۆتایهات بــەوەی بـــــە **تەواوی بوارەکانی فیکری و ئایینی لێك جیاکردەوە:**[٧٣]

هەرچەندە ئەم چەشنە بیرکردنەوەیە تا دوادوایی سەدە نێوەنجییەکان بە پشتیوانی پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکانەوە بڕیکرد، بەڵام گەشەسەندنی ژیانی ئابووری و فراوانبوونی خۆشگوزەرانی و پێشکەوتنی بازرگانی و پیشەگەری تادەهات پێویستییان بە زانست و زانیاری نوێتر دەبوو، دەرکەوتنی چین و توێژی نوێ و پەیوەندییە نوێیەکان ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پەیوەندییە کۆنەکان و پێکهاتە فیکرییەکانی بەرەو پووکانەوە دەبرد و کۆمەڵگای تامەزرۆی چەشنێکی نوێی بیرکردنەوە دەکرد کە لەگەڵ ڕەوشی نوێی ژیاندا بگونجێت[٧٤].

وێڕای ئەوەی تادەهات خوێندەواری و ڕۆشنبیری بە نێو چین و توێژە جیاجیاکاندا تەشەنەیدەکرد و سنووری پیاوانی کلێسای تێکدەشکاند، ئەمانە لە کاتێکدا بوون کە ڕۆژئاوای ئەوروپا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پتر بە فیکر و کەلتووری کلاسیکی (گریك و ڕۆم)[٧٥] ئاشنادەبوون لە ڕێی ڕۆژهەڵاتەوە، کە بە تاکە وەڵامدەرەوەی ویستە فیکرییەکانی ئەو ڕۆژگارەیان دەزانی و ڕۆشنبیری سەدە نێوەنجییەکان لە ئاستیدا دەستەوەستان بووبوون، بۆیە

(٧٢) تۆماس ئەکیۆنس (١٢٢٧ – ١٢٧٤ز) یەکێك بوو لە گەورەترین بیریارەکانی سەردەمی خۆی، سەر بە دۆمەنیکانییەکان بوو، بە زۆری کەوتبووە ژێر کاریگەری هزری ئەرستۆتالیس (پوختەی تیۆلۆجیا Suma – Thologica)بە ناوبانگترین بەرهەمەکانی بوو، بڕوانە:

George Fox Mott and Harold M. Dee, An Outline History of the Middle Ages, 3rd Edition, Barnes and Noble, New York, 1949, P. 168.

(٧٣) عبدالمنعم الحفني، موسوعة الفلسفة والفلاسفة، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، دار مدبولي للنشر، القاهرة، ١٩٩٩، ص ١٥٣٣- ١٥٣٤. ولیەم ئۆکهامی (١٢٨٥ – ١٣٤٩ز) یەکێك بوو لە ڕاهیبە فەڕەنسیسکانییەکان، لەدایکبووی ناوچەی ئۆکهامی نزیك شاری لەندەن بوو، بەناوبانگترین فەیلەسووفی سکۆلاستی سەدەی چواردە بوو و هەر زوو بانگەشەی جیاکردنەوەی ئەرکەکانی فەلسەفە و ئایینی کرد، و داوای جیاکردنەوەی ئایین و سیاسەتی کرد. بڕوانە: عبدالمنعم الحفني، المصدر السابق، ص١٥٣٣-١٥٣٤.

(74) Fredinand Schevill, A History of Europe from the Reformation to the Present Day, New York, 1946, P. 32; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 324.

(٧٥) لێرەوە ئیدی وشەی (کلاسیك) لە بری فەلسەفەی کلاسیکی گریك و ڕۆم بەکاردێنیین.

لەوکاتەدا کۆمەڵگا چەندە بەخەم شێوازێکی نوێی بیرکردنەوە بوو هێندەش لە فیکر و ڕۆشنبیری سەدە نێوەنجییەکان بێزار بووبوو کە بەرهەمی چەندسەد ساڵەی دەستی کڵێسا بوون[٧٦]، بۆیە ڕێنێسانس بە یاخیبوون لەم ڕۆشنبیرییە دەستیپێکرد و زیندووکردنەوەی کەلتووری کلاسیکی کردە سەرچاوەی کارەکانی و تەنانەت ناوی ئەم بزووتنەوەیە لە وشەی (Renaissance) ی فەرەنسییەوە هاتووە بە مانای (زیندووکردنەوە - ژیانەوە) دێت و ئاماژە بە زیندووکردنەوەی کەلتووری کلاسیك دەکات[٧٧].

شارە دەوڵەمەندەکانی ئیتالیا کە بەر لە هەموو ناوچەکانی تری ئەوروپا پەیوەندییە سەرمایەدارییەکانیان تێیدا دەرکەوت و گەورەترین ناوەندی شارستانییەتی گریك و ڕۆم بوون و هیچ کاتێك بەیەکجاری لەم شارستانییەتە دانەبڕابوون[٧٨]، بوونە لانکەی دەرکەوتنی بزووتنەوەی ڕێنێسانس و کۆتایی سەدەی چواردە بە ڕوونی هەنگاوە ڕاستەقینەکانی لەوێ دەرکەوتن و پەیتاپەیتا بە گوڕ و تین دەبوون و بەرەو ناوچەکانی تری ئەوروپا پەلیان دەهاوێشت، تایبەت لە نیوەی دووەمی سەدەی پازدە بە دواوە[٧٩] و دوای داگیرکردنی ئەستەمبۆڵ لە لایەن عوسمانییەکانەوە ساڵی (١٤٥٣ز)[٨٠] و ئاوارەبوونی زۆرێك لە زاناکانی

(٧٦) بڕوانە: يوهان هويزنجا، اضمحلال العصور الوسطى، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، الطبعة الثانية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨، ص ٣١٩؛ Schevill, Op. Cit., P. ٣٤.

(٧٧) A. J. Grant, Outline of Europe History, London, New York and Toronto,1941, P.266.

(٧٨) بڕوانە:

Gene. A. Brucker, Renaissance Italy. Was it the Birth Place of the Modern History?, New York, 1958, P.2; "The New Cambridge Modern History", Vol.1, The Renaissance (1493 – 1520), Cambridge University Press, 1967, P. 69; E.M. Jamson and Others, Italy Medival and Modern. A History, Oxford, 1919, P. 133.

(٧٩) بڕوانە: كمال مظهر أحمد، النهضة، منشورات وزارة الثقافة والفنون، بغداد، ١٩٧٩، ص ١٨-٢٠؛
A.J. Grant , Op.Cit., PP. ٢٦٧-٢٦٨.

(٨٠) سیدنی دارك کاتێك مەودای ڕێنێسانس دیاریدەکات ئەم ساڵە بە دەستپێکی دەزانێت و مەرگی ئەلیزابێسی شاژنی ئینگلستان لە ساڵی (١٦٠٣ز) دا بە دومایی هاتنی دادەنێت. بڕوانە: سیدنی دارك، مێژووی ڕێنێسانس، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی داناز، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٣. بەڵام بەلای ئێمەوە ئەمجۆرە دیاریکردنە بۆ ڕووداوێکی وەك ڕێنێسانس نەشیاوە، بەڵکو ئەوجۆرە دیاریکردنە بە زانستی و شیاوتر دەزانین کە کەمال مەزهەر و هەندێکی تر لە مێژوونووسان کردوویانە کە دەڵێن: لە کۆتایی سەدەی چواردەدا

و بەبڕێکی زۆر لە کەلتووری کلاسیکەوە بەرەو ناوچەکانی ئیتالیا[٨١]، هەروەها دەرکەوتنی (چاپەمەنی پیتە بزۆکەکان — الحروف المتحركة) کە وەرچەرخانێکی گەورەی بەسەر پرۆسەی نووسینەوەی کتێبدا هێنا و ڕۆڵێکی گەورەی لە خێراکردنی هەنگاوەکانی ڕێنێسانس و ئاسانکردنی بلاْوبوونەوەیدا بینی.

هیومانیستەکان[٨٢]، کە کارەکانیان ڕەگەزی سەرەکی سەردەمی ڕێنێسانس بوو (یەکەم توێژی ڕۆشنبیر بوون لەو سەردەمەدا لە ڕۆژئاوای ئەوروپا کە لە سەرجەم چین و توێژە کۆمەلاْیەتییەکان پێکدەهاتن و تەنها پیاوانی ئایینی تاکە ڕەگەزی پێکهێنەر نەبوون)[٨٣]، زیندووکردنەوەی کەلتووری کلاسیکیان کردە تاکە سەرچاوەی گێڕانەوەی خەسڵەتە دونیاییەکانی زانست و هونەر و ئەدەب و گەڕان بەدوای مرۆڤایەتی مرۆڤ و سەلماندنی شوێن و پێگەی تاك لە کۆمەڵدا کە چەندین سەدە بوو بیروباوەڕی ئایینی و ڕۆشنبیری کلـێسا فەرامۆشی کردبوون، بۆیە پێداگری لەسەر خودی تاکەکان (تاکگەرایی — Individualism) بووە خەسڵەتێکی سەرەکی ئەم بزووتنەوەیە[٨٤].

هەرچەندە تەواوی کارەکانی ڕێنێسانس هەوڵی زیندووکردنەوەی کلاسیك و دوورکەوتنەوە لە شێوازی سەدە نێوەنجییەکان بوو، بەلاْم پێشکەوتوویی ئەزموون و داهێنانەکانی ئەو ڕۆژگارە مۆرکێکی تایبەت و شێوازێکی نوێتری بە بەرهەمەکانی ڕێنێسانس بەخشی، بۆ نموونە لە هونەری بیناسازیدا ئەگەرچی بە تەواوی لە شێوازی (غوتی — Quti) دوورکەوتنەوە و گەڕانەوە بۆ کلاسیك، بەلاْم لە تەواوی شارستانییەتی گریك و ڕۆمدا

هەنگاوەکانی ئەم بزووتنەوەیە بە ڕوونی دەستپێدەکات و لە کۆتایی سەدەی پازدەدا دەگاتە لوتکە و سەدەی شازدەش دەخایەنێت، كمال مظهر أحمد، النهضة، ص١٨-٢٠.

(٨١) Schevill, Op. Cit., P. 35.

(٨٢) هیومانیزم Humanism - لە وشەی (Humanitas) ی لاتینییەوە هاتووە کە مانای مرۆڤایەتی دەبەخشێ، ئەویش لە وشەی (Homo) وەرگیراوە و بە مانای مرۆڤ دێت. ئەم زاراوەیە لە سەدەی شازدەدا وەك چەمکێکی کۆمەلاْیەتی و فیکری جێگیر بووە، ئەگەرچی پێشتریش ژمارەیەك لە هیومانیستەکان زۆر جار دەستەواژەی (Humanitas) یان لەبەرهەمەکانیان بەکارهێناوە، بڕوانە: كمال مظهر أحمد، النهضة، ص٣٨.

(٨٣) Palmer, Op. Cit., P. 60.

(٨٤) "عرض اقتصادي تاريخي"، المصدر السابق، ص ٢٨٠؛ عبدالقادر أحمد اليوسف، العصور الوسطى الاوروبية، (٤٧٦ — ١٥٠٠) ، المكتبة العصرية، بيروت ، ١٩٦٧، ص ٣٥٩ — ٣٦٠.

بەرهەمێکی وەك کڵێسای (سانت. پترۆس) و کۆشکەکانی ڤینیسیا بەدیناکرێت(٨٥) و سەرجەم بەشە هونەرییەکانی تریش بەهەمانشێوە بوون. لەبواری زمان و ئەدەبیشدا هەر زوو رەخنە و توانجی هیومانیستەکان سەروگوێی زمانی لاتینی کڵێسا (لینجوا فرانکا)یشی گرتەوە کە چەند سەدەیەك بوو تاکە زمانی رۆشنبیری بوو(٨٦)، هەوڵی زیندووکردنەوەی زمانی لاتینی کلاسیکیاندا و لە هەمانکاتدا بەشێکیان زمانە میللییەکانیشیان لەبەرهەمەکانیاندا بەکاردەهێنا، هەرچەندە سەرەتا زۆر بەکەمی بوو بەڵام لە سەرەتای سەدەی شازدە بەدواوە هێدی هێدی زمانە میللییەکان لە تەواوی رۆژئاوای ئەوروپا جگە لە (ناوچەی پاپایی – Papal States)(٨٧) نەبێت شوێنی زمانی لاتینی گرتەوە(٨٨).

ئەمە جگە لەوەی رێنێسانس دەیان دەسکەوتی زانستی گەورەی لە بواری فەلەك و جوگرافیا و کیمیا و پزیشکی و... هتد لێکەوتەوە و چەندین بیرۆکەی لە بواری فەلسەفە و بیری سیاسیی و زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا وروژاند، وێرای ئەوەی پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەسەر نووسینەوە و رەخنەی مێژووییدا هێنا، کە بە درۆخستنەوەی (پەخشی کوستەنتین –

(٨٥) كرين برينتون، المصدر السابق، ص٢٥.

(٨٦) بڕوانە: فاروق القاضي، آفاق التمرد. قراءة نقدية في التأريخ الاوروبي و العربي الاسلامي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، القاهرة، ٢٠٠٤، ص ٥٦؛ .Palmer, Op. Cit., P. ٦٠

(٨٧) ئەو ناوچەیە بوو لە ئیتالیا کە راستەوخۆ لەلایەن پاپاوە حوکمڕانی دەکرا دوای ئەوەی لە ساڵی (٧٥٤ز) دا بە فەرمی (پیپن فەرەنکی Pepin of Franks) - بەشی زۆری ناوچەی ناوەڕاستی ئیتالیا بە (پاپا ستیفنی سێیەم (٣ Stephen) - بەخشی و لە ساڵی (٧٧٤ز) و لە لایەن پەرلەمانەوە بە تەواوی چەسپی و بەدرێژایی سەدە نێوەنجییەکان ئەم ناوچانە لە ژێر حوکمڕانی پاپاکاندا بوون، ئەگەرچی لە شۆڕشی فەرەنسی (١٧٨٩ز) دا ئەم دەسەڵاتدارییە هەڵوەشایەوە، بەڵام لە کۆنگرەی ڤییەنا (١٨١٥ز) جارێکی تر لە ژێر زێرەڤانی نەمسا زیندووکرایەوە تا دواجار لە ساڵی (١٩٢٩ز) دا و بەپێی رێککەوتنێکی نێوان پاپا و حکومەتی ئیتالیا تەنها ناوچەی ڤاتیکان لە شاری رۆما بۆ پاپاکان تەرخانکرا. بڕوانە:
"Encyclopedia Internatinal", Vol. 14, Grolier of Canada Limited, U.S.A, 1963, P.50.

(٨٨) بڕوانە: بول ج. رجيرز، فلورنسة في عصر دانتي، ترجمة د.محمود ابراهيم، بيروت–نيويورك، ١٩٦٧،ص٢٠٩؛
Hayes, Modern Europe…, OP. Cit., PP.١١٣-١١٤; Hase and Maltby, Op. Cit., P. ٢٤٨.

Donation of Constntiney)(٨٩) لە لایەن (لۆرینزۆ ڤالا – Lorinzo Valla)ەوە دیارترین کارەکانی ئەم بوارەیە(٩٠). بەمجۆرەش ئەگەرچی زۆرێك لەم زانستانە لە سەدەکانی دواتردا پێگەیشتن، بەڵام رێنێسانس توانی بناغەی پێکهاتەی فیکری و زانستی سەدە نێوەنجییەکان لەبەریەکهەڵوەشێنێت و بناغەی پێکهاتەی فیکری و زانستی نوێ دابڕێژێت.

کارەکانی رێنێسانس کە بریتیبوون لە گەڕانەوە بۆ فیکر و کەلتووری سەردەمی (پاگانیزم – الوثنية)ی بەر لە باڵادەستی رۆشنبیری مەسیحی، هەروەها هێرشکردنە سەر کەلتوور و رۆشنبیری سەدە نێوەنجییەکان راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ سەروگوێی کڵێسایان گرتەوە، بۆیە بەلای زۆرێك لە بیریارانەوە هەر زوو مۆرکێکی دژەئاییینیان وەرگرت، ئەگەرچی ئەم بزووتنەوەیە گۆڕانێکی گەورەی بەسەر ژیانی ئایینیدا هێنا و زۆر لە هەیبەت و دەسەڵاتی کڵێسای کەمکردەوە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نایەت کە بزووتنەوەیەکی دژەئایینی بووبێ، چونکە بەشی هەرە زۆری رابەرانی رێنێسانس دینداربوون(٩١)، ئەوان تەنها رزگارکردنی فیکر لە کۆت و بەندەکانی کڵێسا و جیاکردنەوەی بواری عەقڵ و ئایین مەبەستی سەرەکیان بوو.

تەوەرەی چوارەم: گەشەسەندنی سیاسی

شارەکانی سەدە نێوەنجییەکان لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەرەبەگەکاندا دەرکەوتن و باج و سەرانەیان بۆ ئەوان بوو، بەڵام هێندەی نەبرد دانیشتوانی ئەم شارانە هەستیان بەوەکرد کە مانەوەیان بەو جۆرە پتر لە خزمەتی دەرەبەگەکاندایە نەك بەرژەوەندی خۆیان(٩٢)، بۆیە هەر زوو کەوتنە هەوڵی دەستەبەرکردنی سەربەخۆیی و لە ناوەڕاستی سەدەی سێزدەدا بەشی هەرە زۆری

(٨٩) پەخشی کوستەنتین ئەو پەخشە بوو کە پاپاکان لە سەدەی هەشتەمدا وەك پشتیوانییەکی مێژوویی بۆ دەسەڵاتی دونیایان دایانهێنابوو گوایە سەدەی چوار کوستەنتین دوای گواستنەوەی پایتەخت لە رۆماوە بۆ (کوستەنتینۆپل) مافی دەسەڵاتدارییەتی رۆما و دەوروبەری بە پاپا بەخشیوە. بەڵام لۆرینزۆ ڤالا ئەوەی روونکردەوە کە ئەمە ساختەکارییە و ئەو زمانەی ئەم پەخشەی پێ نووسراوەتەوە زمانی سەدەی چوارەم نییە، بڕوانە : كرين برينتون، المصدر السابق ، ص ٣٤.

(٩٠) بڕوانە: نورالدين حاطوم، تاريخ عصر النهضة الاوربية، دار الفكر، دمشق، ١٩٨٥، ص ٨٨ – ١٠٠؛ كمال مظهر أحمد،النهضة،ص ٥٢-٦٤؛علي حيدر سليمان، تاريخ المدينة الاوروبية الحديثة،بغداد، د.ت.،ص٣٨-٤٤.

(٩١) يوهان هويزنجا، اضمحلال...، ص ٣١٦ – ٣١٩ ؛.Ferguson and Bruun, Op.Cit., P. ٣٢٤

(٩٢) عرض تاريخي اقتصادي"، المصدر السابق، ص٢١٣ ؛ .Smith and Others , Op. Cit., P. ١٩٦

شارەکانی رۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپا چ لە رێی راپەڕینەوە بوویێت یان رێککەوتن یان بەرانبەر پارە و پول توانییان سەربەخۆیی بەدەســـتبێنن(٩٣)، هەر لەو سەروبەندەشدا لە شارەکاندا (سەندیکا پیشەگەرییەکان — Graft Gild) دەرکەوتن و پرۆسەی بەرهەمهێنان و چاودێریکردنی بازاڕ و نەهێشتنی ململانێی نێوان پیشەگەران(٩٤) و رێکخستنی چەند لایەنێکی کۆمەڵایەتییان گرتە ئەستۆ، جگە لەوەی هەر زوو مۆرکێکی سیاسییان وەرگرت و زۆر جار جڵەوی سیاسیی شارەکانیان دەگرتە دەست(٩٥).

لە لایەکی تریشەوە لە دوادوایی سەدە نێوەنجییەکاندا، دوای ئەوەی میرە دەرەبەگەکان دووچاری رەوشێکی ئابووری دژوار هاتن لە ئەنجامی لەدەستدانی زۆرێك لە بەرژەوەندییەکانیان ، تایبەت دوای دەرکەوتنی ئابووری دراو(٩٦)، بەردەوام لە رێی دابڕینی ناوچەکانیانەوە و سەپاندنی دەسەڵاتێکی رەهاوە هەوڵیاندەدا قەرەبووی ئەو زیانانە بکەنەوە، بەمەش تادەهات ویستە جیاخوازییەکانیان بەگوڕتر دەبوو، بەڵام ئەم رەوشە (ناوچەیی — لۆکاڵ)یەی هەریەك لە شارە سەربەخۆکان و میرەکان لەگەڵ بەرژەوەندی پاشاکاندا یەکیان نەدەگرتەوە(٩٧)، بەمجۆرەش پێکهاتەی سیاسیی رۆژئاوای ئەوروپا لە کۆتایی سەدە نێوەنجییەکاندا شێوەیەکی دوو فاقەیی وەرگرتبوو، لە لایەك دەسەڵاتی گشتگیری کڵێسا و (ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز)(٩٨)، لە

(٩٣) بڕوانە: هـ . أ. ل. فشر، تاريخ اوربا العصور الوسطى، ترجمة مصطفى زيادة والسيد باز العريني، الطبعة السادسة، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٧٦، ص ٢٣٣؛ عبدلعظيم رمضان، المصدر السابق، ص ٢٨.

(٩٤) Munro and Sontag, Op. Cit., P. 472.

(٩٥) Ogg, Op. Cit., P. 49; Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol.1, P. 81.

(٩٦) لەم بارەیەوە بڕوانە تەوەرەی گەشەسەندنە کۆمەڵایەتییەکان لەم بەشەدا.

(٩٧) بڕوانە: كمال مظهر أحمد، محاضرات ....، ص ٢٥.

(98) (Holy Roman Empire) ئەو قەوارە سیاسییە گشتگیرە بوو کە ساڵی(٨٠٠ز) لە لایەن چارلەمانەوە لە رۆژئاوا و ناوەراستی ئەوروپا دامەزرا و دواتریش لە سەرە دەستی (ئۆتۆ –Otto) ساڵی (٩٦٢ز) بە تەواوی جێگیربوو، وەك پارێزەری جیهانی کاتۆلیکی خۆیدەنواند، هەرچەندە سنووری دەسەڵاتەکەی تەواوی ئەو ناوچانەی نەگرتەوە و لە ئەڵمانیا و ئیتالیا و بۆرگەندیا و بۆهیمیا و چەند ناوچەیەکی زەوییەنزمەکان تێپەڕی نەکرد، ئەم دەسەڵاتەش لە کۆتایی سەدە نێوەنجییەکاندا تەواو لاوازبوو و لە کۆنگرەی ویستیفاڵیای ساڵی (١٦٤٨ز) زۆرێك لە دەسەڵاتی یاسایی لەدەستدا، دوا جار لە ساڵی (١٨٠٦ز) و دوای نزیکەی هەزار ساڵ مانەوە لەبەریەکهەڵوەشایەوە. بڕوانە: "Encyclopedia Internatonal" , Vol. 8, P. 482 – 483.

لایەکی تریشەوە دەسەڵاتی ناوچەیی هەریەك لە شارە سەربەخۆکان و میرەکان، کە هەریەك لەم دەسەڵاتە ناوچەییانە یاسا و رێسای تایبەتی هەبوو، باجی خۆیان دەخستە سەر کاروانە بازرگانییەکان، جگە لەوەی لە جەنگی بەردەوامدا بوون لەگەڵ یەکدیدا، کە رێگا و بانەکانی دووچاری چەتەگەری و نائارامی کردبوو(٩٩).

ئەم پەرتەوازەییە سیاسییە چەند دژ بە بەرژەوەندی پاشاکان بوو هێندەش ببووە تەگەرەی بەردەم بەرژەوەندی بۆرجوازییەکان و رەوتی گەشەسەندنی پەیوەندییە سەرمایەدارییەکان، بۆیە لە ژێر باری ئەم هەلومەرجەدا هەردوولا هاوپەیمانییەتییەکی سیاسییان لە دژی دەسەڵاتە ناوچەییەکاندا بەست و بە پشتیوانی توانای ئابووری بۆرجوازییەکان و سوپای تۆکمە و پرچەکی پاشاکان تایبەت دوای دۆزینەوەی بارود، کەوتنە خەباتێکی سەرکەوتووانە دژ بە دەسەڵاتی میرەکان کە پشتیان بەهێزی سوارچاکەکان (نظام الفروسية) و چەکە کۆنەکان دەبەست، بەمەش لە کۆتایی سەدەی پازدە چەند وڵاتێکی وەك فەرەنسا و ئیسپانیا و ئینگلستان دەرکەوتن کە خاوەن دەسەڵاتێکی ناوەندی بوون لە ژێر سایەی پاشایەکی بەهێزدا(١٠٠).

بەمجۆرە نەخشەی سیاسیی رۆژئاوای ئەوروپا لە سەرەتای سەدەی شازدەیەمدا بەمشێوەیە پێکدەهات، چەند وڵاتێکی ناوەندی وەك ئینگلستان و فەرەنسا و ئیسپانیا لە لایەك، لە لایەکی تریشەوە ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز کە لە چەند دەسەڵاتدارییەتییەکی سەربەخۆ پێکدەهات هەروەها چەند دەسەڵاتێکی سەربەخۆ لە پاڵ دەسەڵاتدارییەتی پاپایی لە ئیتالیا و چەند دەسەڵاتدارییەتییەك لە ناوچەکانی ئەسکەندەناڤیا کە لە هەنگاودانانبوون بۆ سەربەخۆیی(١٠١) لە یەکێتی کالمەر (Kalmar Union)(١٠٢).

(٩٩) Palmer, Op. Cit., P. 71.

(١٠٠) Denys Hay, The Italian Renaissance in its Historical Background, Cambridge, 1968, P.15; Hayes, Mdern Europe…, P. 25.

(101) Hayes, Modern Europe…, P. 33.

(١٠٢) ئەو یەکێتییە بوو کە لە ساڵی ١٣٩٧ز بەدواوە، سوید و نەرویج و دانیمارکی لەژێر سایەی یەك پاشادا کۆ کردەوە. ئەم یەکێتییە بەناوی شاری کالمەری سویدییەوە ناونرا کە لەو شارەدا یەکەم پاشای ئەو یەکێتییە هەڵبژێردرا و دواتریش هەر ئەو شارە بوو بە پایتەختی، بەڵام هەر لە سەرەتاوە یەکێتییەکی لاواز بوو، ئەوە بوو لە ساڵی ١٥٢٣ز یەوە سوید جیابوونەوەی خۆی راگەیاند هەریەك لە نەرویج و دانیمارکیش تا ساڵی ١٨١٤ز لە یەکێتییەکی لاوازدا مانەوە. بڕوانە::
"Encyclopedia International", Vol. 10, P. 97.

سەرەنجام دەتوانین بڵێین لە نیوەی دووەمی سەدەی پازدە و نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەدا لە رۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپا هەنگاوەکانی لەبەر یەکهەڵوەشانەوەی پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکان پێینایە قۆناغی کامڵبوون و پەیوەندییە سەرمایەدارییەکان دەستیان بە خۆسەپاندن کرد، هەر ئەم مەودا مێژووییەش بووە ماوەی وەرچەرخانی کۆمەڵگا لە سەدە نێوەنجییەکانەوە بۆ سەدە نوێیەکان، بۆیە سەدەی شازدە بووە سەدەی پێکداهەڵپژانی بەرژەوەندییە کۆنەکان بۆ خۆپاراستن و بەرژەوەندییە نوێیەکان بۆ خۆسەلماندن لەسەرجەم بوارەکانی ژیاندا و ئەمەش هەڵچوون و رابوونێکی کۆمەلایەتی و سیاسیی گەورەی لێکەوتەوە کە ریفۆرمی ئایینی بە توندوتیژترین شێوە گوزراشتی لێدەکات.

باسی سێیەم:

کڵێســـای کاتۆلیکـــی

تەوەرەی یەکەم: بلاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی

لە نیوەی یەکەمی سەدەی یەکەمی زاییندا لە ویلایەتە رۆژهەلاتییەکانی ئیمپراتۆریای رۆمانی، ئایینی مەسیحی[(١٠٣)] لەسەر دەستی (یەسوعی کوڕی مەریەم) لە ناوچەی فەلەستین وەك درێژەپێدان و هەوڵی چاکسازی لە ئایینی یەهودی دەرکەوت[(١٠٤)]، دواتریش لەسەر دەستی (سانت. پۆڵ)، کە یەکێك بوو لە چالاکترین دوازدە نێردراوەکەی دوای مەسیح ئەم ئایینە لە قالبی ئایینی یەهودی چوودەر و بووە ئایینێکی جیهانی و گشتگیر[(١٠٥)] و بەرەو ناوچە رۆژئاواییەکان تەشەنەیکرد و توانی لە رێی بێبەهاکردنی ژیانی ئەم دونیا و چاوەڕوانی ئەو

(١٠٣) وشەی مەسیحی لە وشەی Moshia یان Messiah ی عیبرییەوە هاتووە بە مانای سڕینەوە بە رۆن و بۆ شوێنکەوتووانی مەسیح بەکاردێت. بڕوانە :

Wikipedia, The Free Encyclopedia

(Christianity).www.wikipededi.org/wiki/Christianity.

ئەم وشەیە لەسەردەمی مەسیحدا بەکارنەهاتووە، بەڵکو لە سەردەمی (سانت. پۆڵ)ەوە بەکاردێت. بڕوانە:

أحمد شلبي، مقارنة الادیان. المسیحیة، الجزء الثاني ، الطبعة العاشرة، مکتبة النهضة المصریة، القاهرة، ١٩٩٨، ص٩٤.

(١٠٤) برتراند رسل، تاریخ الفلسفة الغربیة. الفلسفة الکاثولیکیة ، ترجمة زکي نجیب محمود، مراجعة أحمد أمین، الجزء الثاني، د.م.، د.ت.، ص٣٦ ؛ نورالدین حاطوم، تاریخ العصر الوسیط في أوربة، الجزء الاول، دار الفکر، دمشق، ١٩٦٧، ص ٦٢ - ٦٣.

(١٠٥) وفاء فرحات، "موسوعة الادیان. الدیانة المسیحیة (کاثولیك- الارذثوذکس- البروتستانت-الموارنة)"، دار الیوسف، بیروت ، ٢٠٠٤، ص ١٩؛ عبده فراج، معالم الفکر الفلسفي في العصور الوسطی (فلسفة اسلامیة ومسیحیة)، مکتبة الانجلو المصریة، القاهرة، ١٩٦٩، ص ١٧.

دونیا و پشتگیریکردنی هەژاران و پرەنسیپە یەکسانیخوازییەکانییەوە ببێتە دابینکەری ویست و خواستی فیکری و رۆحی تێکشکاوی ئەو رۆژگارەی کۆمەڵگای رۆمانی[(١٠٦)] و ستەملێکراوان بە دەوری خۆیدا کۆبکاتەوە و بە خێرایی بەنێو چینی هەژار و کۆیلەدا بلاوبێتەوە، دواتریش بەنێو چین و توێژاڵەکانی تردا تەشەنەبکات[(١٠٧)] بەجۆرێك لەسەرەتای سەدەی چواردا لایەنگری لە لایەنگرانی سەرجەم ئایینەکانی تری ئیمپراتۆریای رۆمانی زۆرتر بوو[(١٠٨)].

ئایینی مەسیحی هەرچەندە سەرەتا خۆی لە رووبەڕووبوونەوەی دەسەلاّت دەبوارد، بەلاّم بەشداری نەکردنی بڕوادارانی لە سوپا و رەتکردنەوەی سەرجەم ئایینەکان و نەپەرستنی ئیمپراتۆر و رەخنەگرتن لە تەواوی پێکهاتەی ئابووری و کۆمەلاّیەتی کۆمەڵگای کۆیلایەتی رۆمانی، هەر زوو مۆرکی بزووتنەوەیەکی کۆمەلاّیەتی ریشەیی بەم ئایینە بەخشی و ترسێکی گەورەی لای دەسەلاّتداران دروستکرد[(١٠٩)]، بۆیە هەر لەسەردەمی ئیمپراتۆر (نیرۆن — ٥٤-٦٨ (Nironز)ەوە کەوتنە بەر هەڵمەتی ستەمکاری کە لەسەردەمی ئیمپراتۆر (دۆکلیاتین — ٣٨٤ – ٣٠٥) (Diocletianز) گەیشتە لوتکەی توندوتیژی، بۆیە لای مەسیحییەکان سەردەمی ئەم ئیمپراتۆرە بە سەردەمی شەهیدان ناسراوە[(١١٠)]، بەلاّم بێئەوەی ئەم ستەمکارییە بتوانێت بەر بە بلاوبوونەوەی ئەم ئایینە بگرێت و لە دڵسۆزی هەوادارانی کەمبکاتەوە،

(١٠٦) لە نیوەی دووەمی سەدەی سێیەم بەدواوە هەرەسی ژیانی ئابووری و ئاشووبە سیاسییەکان و شکستی بەردەوامی راپەڕینی کۆیلەکان بە تەواوی کۆمەڵگایان تامەزرۆی ئەمجۆرە بیرکرنەوەیە کرد. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: عبده فراج، المصدر السابق، ص ١٧؛ هـ. سانت موس، ميلاد العصور الوسطى، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، مراجعة د. السيد الباز العريني، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨، ص ١٥-٢٦؛ A. J. Grant, Op. Cit., P. 107.

(١٠٧) منصور المخلصي، الكنيسة عبر التاريخ، كلية الفلسفة واللاهوت، بغداد، ١٩٩٧، ص ١٣.

(١٠٨) احمد شلبي، المصدر السابق، ص ٩٥.

(١٠٩) بڕوانە : ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد الثالث، مطبعة لجنة التأليف والترجمة و النشر، القاهرة، ١٩٦٤، ص ٣٧١؛ أحمد الشلبي، المصدر السابق، ص ٩٦؛ منصور المخلصي، المصدر السابق، ص ٢٧؛ ابكار السقاف، الدين عند الاغريق والرومان والمسيحيين، ناشره العصور الجديدة، القاهرة، ٢٠٠٠، ص٥٣٩-٥٤٠.

(١١٠) توفيق الطويل، قصة الاضطهاد الديني في المسيحية والاسلام، الزهراء للاعلام العربي، القاهرة، ١٩٩١، ص٤٧-٥٧؛ مازن مغايري، موسوعة العقائد والاديان، دار الرضوان، حلب، ٢٠٠٤، ص ٧٠؛ "موسوعة الاديان في العالم. المسيحية"، دار كريبس انترناشيونال، ٢٠٠٠، ص ٢٦-٣٢.

ئەمەش تادەهات هێز و توانای ئەم ئایینەی بۆ دەسەلاّتداران روونتر دەکردەوە و ناچاری دەکردن پاشەکشە لە هەڵوێستی توندوتیژی بکەن و هەوڵبدەن ئەم هێزە لە خزمەت بەرژەوەندییەکانیان بەکاربێنن، بۆ پاراستنی یەکپارچەیی ئیمپراتۆریا و رووبەڕووبوونەوەی هەڕەشە دەرەکی و ناوخۆییەکان، تایبەت دوای دەرکەوتنی ململانێ لە پێناو کورسی دەسەلاّتدا، جگە لەوەی ئیمپراتۆریای رۆمانی کە خۆی بە دەوڵەتێکی جیهانی دەزانی پێویستی بە ئایینێکی گشتگیری وەك ئەم ئایینە بوو[(١١١)]، بۆیە سەرەتای سەدەی چوار بۆ یەکەمجار لە ساڵی (٣١٣ ز) دا ئیمپراتۆر (کوستەنتین - ٣٣٧ – ٣٠٦) (Constantine ز) بە پێی فەرمانی (مەرسوم) میلان، دانی بەم ئایینەدا نا وەك سەرجەم ئایینەکانی تری ئیمپراتۆریای ئەژمارکرد و دواتریش لە سەردەمی ئیمپراتۆر (تیۆدۆسیۆس- ٣٩٥ – ٣٧٨) (Theodosiusز) بووە ئایینی فەرمی ئیمپراتۆریای رۆمانی[(١١٢)].

تەوەرەی دووەم: جیابوونەوەی کڵێسای کاتۆلیکی لە کڵێسای ئەرتۆدۆکسی

دوای ئەوەی ئایینی مەسیحی بە رۆژهەلاّت و رۆژئاوای ئیمپراتۆریای رۆمانیدا بلاوبووەوە و ئاوێتەی کەلتوور و رۆشنبیری جیاجیابوو، هەر زوو لە هەر یەك لەم ناوچانەدا تایبەتمەندی و خەسڵەتی تایبەتی وەرگرت و کێشە فیکری و تیۆلۆجییەکان، بەتایبەتی دەربارەی سروشتی کەسایەتی مەسیح دەرکەوتن و هەر لە سەرەتای سەدەی چوارەوە درزی جیابوونەوەی خستە نێو ئەم ئایینەوە، تایبەت دوای قووڵبوونەوەی ململانێی نێوان شارە گەورەکانی وەك ئەسکەندەرییە و رۆما و کۆستانتینۆپل و ئەنتاکیا، بۆ سەرکردایەتیکردنی جیهانی مەسیحی[(١١٣)].

(١١١) بڕوانە: ج. م. هسي، العالم البيزنطي، ترجمة وتقديم وتعليق رأفت عبدالحميد، عين للدراسات والبحوث الانسانية، ١٩٩٧، ص٢٢-٢٣؛ ج.ج. كولتون، عالم العصور الوسطى في النظم والحضارة، ترجمة د.جوزيف نسيم يوسف، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦١، ص ٧-٨.

(١١٢) C. Warren Hollister, Medieval Europe. A Short History, 2nd Edition, INC, New York, London and Sydney, 1968, P. 7; Hugh Trevor – Roper, The Rise of Christian Europe, Thomas and Hudson, London, 1965, P. 36.

(١١٣) Geoffery Barraclough, The Medieval Papacy, T and H., London, 1968, PP. 13-15; A. J. Arberry, Religion in the Middle East, Vol. 1, Cambridge University Press, 1976, P.240.

سەرەتای ئەم جیابوونەوەیە لەڕووی فیکرییەوە هەر لە کۆنگرەی ئەفسوسی یەکەمی ساڵی (٤٣١ز)ەوە بەڕوونی دەرکەوت[١١٤] و لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا نەشونمای دەکرد، تا ساڵی (١٠٥٤ ز) بەیەکجاری هەردوو کڵێسای کۆستانتینۆپلی ڕۆژهەڵاتی (ئەرتۆدۆکس) و کڵێسا[١١٥]ی ڕۆمای ڕۆژئاوایی کاتۆلیکی لە یەکدی جیابوونەوە[١١٦]. وشەی کاتۆلیك لە وشەی (Katholikos)ی گریکییەوە وەرگیراوە کە مانای جیهانی، یان گشتی (Universal) دەبەخشێت، بەو مەبەستەی کە ئایینزایەکی گشتی و جیهانییە[١١٧]، هەروەها لاتینی ڕۆژئاوایی زۆر جار بۆ بەکاردێت بەو پێیەی کە سنووری بڵاوبوونەوەی لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای خاوەن ڕۆشنبیری لاتینیدا بووە، تایبەت لە ئیتالیا و ئیسپانیا و بەلجیکا و فەرەنسا و پورتوگال[١١٨]، هەندێ جاریش بە کڵێسای پترۆسی دەناسرێت لەسەر ئەو بنەمایەی کە ئەم کڵێسایە لە لایەن (سانت. پترۆس)ی نێردراوەوە دامەزراوە بە پێی ئەو دەقەی کە لە کتێبی پیرۆزدا هاتووە مەسیح پێی دەڵێت: "هەروەها بە تۆ دەڵێم پترۆس کڵێسای من لەسەر ئەو تاشە بەردە دامەزرێنە کە دەرگای دۆزەخ نایگاتێ و کلیلەکانی دونیای ئاسمانت دەدەمێ..."[١١٩].

(١١٤) مازن مغايري، المصدر السابق ، ص ٧٤؛ جان كميي، المصدر السابق ، ص ١٢٦.

(١١٥) كڵێسا (Church) ئەم وشەیە لە وشەی (Ekklesia)ی گریکییەوە هاتووە و هەر لەم وشەیەوە وشەی (Eccleiastical)وەرگیراوە کە بە مانای کۆبوونەوە دێت و سەرەتا بۆ هەموو جۆرە کۆبوونەوەیەك بە کاردەهات، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات بووە مانای کڵێسا. بڕوانە:
Robert Banks and R. Paul Stevens, The Complete Book of Everyday Christianity, IVP, U.S.A, 1997, P. 112.

(١١٦) هوستن سميث ، المصدر السابق، ص ٤٣٨؛ سعد رستم، الفرق والمذاهب المسيحية منذ ظهور الاسلام حتى اليوم. دراسة تاريخية دينية سياسية اجتماعية، الاوائل للنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٤، ص٤٤؛ سليمان مظهر، قصة الديانات، الطبعة الثانية، مكتبة مدبولي، القاهرة، ٢٠٠٢، ص ٤٣٣؛ T.F. Tout, Op.Cit., P. ١٦٧.

(١١٧)Wikipedia, The Free Encyclopedia (Catholicism).
www.Wikipdia.org/wiki/Catholicism.

(١١٨) أحمد شلبي، المصدر السابق، ص ٢٣٨.

(١١٩) متي : ١٦، ١٧، ١٨.

کڵێسای کاتۆلیکی هەڵگری باوەڕی دوو سروشتە سەبارەت بە کەسایەتی مەسیح کە دەڵێت مەسیح ئەقنومێکی خواییە، بەڵام دوو گیانی هەیە، یەکێکیان خواوەندی و ئەوی تریش مرۆیی کە لە کۆنگرەی خەلقەدۆنیای ساڵی (٤٥١ ز) ئەمەی بە فەرمی ڕاگەیاند[١٢٠]. لەم کڵێسایەدا سیستەمێکی هەرەمی لە بەڕێوەبردندا پەیڕەو دەکرا کە پاپا لە لوتکەی ئەم هەرەمەدا بوو و باڵاترین دەسەڵات بوو، وشەی (Pope) کە بە مەبەستی باوکی ڕۆحی بەکاردەهات لەسەدەی شەشەوە بووە نازناوی ئیپسکۆپسی ڕۆما و دواتریش سەدەی یازدە پاپا (گریگۆری حەوتەم – Gregory ٧) (١٠٧٣ – ١٠٨٥ز) ڕایگەیاند کە پێویستە ئەم نازناوە تایبەت بێت بە ئیپسکۆپسی کڵێسای ڕۆما[١٢١]. پاپا لە لایەن ئەنجوومەنی کاردینالەکانەوە هەڵدەبژێردرا، ئەم کاردینالانە یاریدەدەری پاپا بوون لە کاروباری بەڕێوەبردندا[١٢٢]. دوای ئەمان سەرۆکی ئیپسکۆپس (Archbishop) دەهات کە سەرۆکی کڵێسای هەرێمێك (Province) بوو و چەند کڵێسایەکی لەبەردەستدا بوو، ئینجا ئیپسکۆپس (Bishop)[١٢٣] و دوای ئەمانیش قەشەکان (Prista) دەهاتن[١٢٤]، ئەمانە کاروباری بەڕێوەبردنیان لە ئەستۆگرتبوو، بۆیە بە فەرمانبەری دونیایی (Secular Clergy) دەناسران، ئەو ڕاهیب و موریدانەش کە لە دێرەکاندا دەژیان و بە ئەرکە ئایینییەکان هەڵدەستان بە فەرمانبەری ڕۆحی (Regular Clergy) دەناسران[١٢٥].

(١٢٠) وفاء فرحات، المصدر السابق، ص ١٧٥؛ شاهر ذيب ابو شريخ، "موسوعة الاديان والمعتقدات"، دار الصفاء للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤، ص ٧١.

(١٢١) Smith and Others, Op. Cit., P. 141.

(١٢٢) Schevill, Op. Cit., P. 17.

(١٢٣) ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا لە وشەی (Episkopos)ی گریکییەوە هاتووە، کە مانای چاودێر دەبەخشێت و لە لاتینیشدا بووە بە (Episcopus) و دواتریش لە زمانی ئینگلیزیدا بووە بە (Bishop) و لە زمانی عەرەبیشدا (اسقف) بەکاردێت، بەڵام ئێمە لاتینییەکەمان بەکارهێناوە (ئیپسکۆپس) بڕوانە: "بحث الجنس البشري عن الله"، نيويورك، ١٩٩٠، ص ٢٦٩.

(١٢٤) Schevill, Op. Cit., P. 17.

(١٢٥) Carlton Hayes and Charles Woolsey Cole, History of Europe Since 1500, 3rd Edition, The Macmillan and Company, New York, 1958, P. 26.

تەوەرەی سێیەم: دەسەلات و نفوزی کلێسای کاتۆلیکی

هاوکات لەگەڵ زۆربوونی ژمارەی باوەڕدارانی ئایینی مەسیحی و ئالۆزبوونی سرووتە (طقوس) ئایینییەکان، کلێسا و پیاوانی ئایینی لە کۆمەڵی مەسیحیدا پتر بەچاوی ڕێز و پیرۆزییەوە تەماشادەکران[126]، بۆیە هەر زوو داوای فەرمانبەرداری لە تاکە مەسیحییەکان دەکەن ئەمەش بە ڕوونی لەو نامەیەدا دەردەکەوێت کە سەرەتای سەدەی دووی زایینی ئیپسکۆپسی کلێسای ئەنتاکیا بۆ مەسیحییەکانی شاری سمیرنا (Smyrna)ی ناردووە و تێیدا دەڵێت: "پێویستە هەموو مەسیحییەك فەرمانبەردای پێشەنگ و ڕابەرە ڕۆحییەکان بن، چۆن فەرمانبەرداریەتی نێردراوەکان دەکەن ..."[127]، بەڵام لە سێ سەدەی یەکەمی زایینیدا ئەم هەنگاوانە زۆر سست و لەسەرەخۆ بوون تا سەردەمی کوستەنتین و دوای فەرمانی میلان کە کلێسا چەندین ئیمتیازاتی ئابووری و کۆمەڵایەتیی وەرگرت[128] و بە فەرمی تێکهەڵکێشەییەك لە نێوان دەسەلاتی ئیمپراتۆر و کلێسادا دروست بوو و ئیمپراتۆر وەك سەرۆکی باڵای کلێسا و نوێنەری مەسیح لەسەر زەوی ناسرا[129]، بەمەش وەرچەرخانێکی گەورە بەسەر پێگە و هێزی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی کلێسادا هات.

کلێسای ڕۆما بەو پێیەی کە لە لایەن (سانت. پترۆس)ەوە دامەزراوە و ئیپسکۆپسەکانی شوێنگرەوەی ئەون و نوێنەری مەسیحن لەسەر زەوی، هەر زوو بووە خاوەن پێگەیەکی ڕۆحی کاریگەر لە کۆمەڵگای ڕۆژئاوادا، ئیمپراتۆرەکان هەوڵیاندا وەك پشتگیرییەکی ڕۆحی بۆ پاراستنی یەکپارچەیی ئیمپراتۆریای ڕۆمانی پشتی پێببەستن، بۆیە زۆربەی ئیمپراتۆرەکانی دوای کوستەنتین هەوڵی سەرکەوتنی ئەم کلێسایەیـــان دەدا.

---

(١٢٦) بروانە: فيسليان شالي، موجز تأريخ الاديان، ترجمة حافظ الجمالي، دار طلاس للدراسات والترجمة والنشر، دمشق، ١٩٩١، ص ٢٥٧.

(١٢٧) أحمد شلبي، المصدر السابق، ص ٢٠٢.

(١٢٨) بۆ زانیاری پتر بروانە: منصور المخلصي، المصدر السابق، ص ٥٦؛ محمود سعيد عمران، معالم تاريخ اوربا في العصور الوسطى، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨٢، ص ٥٩؛ Pat Southern , The Roman Empire from Severus to Constantine, London and New York, 2001, P. 281; "Catholic Encyclopedia",Constantine the Great.www.newadvent.org/cathen/04295c.

(١٢٩) C. Warren Hollister, Op. Cit., P. 8.

بۆ ئەوەی سەرکردایەتی سەرجەم کلێساکانی ڕۆژئاوا بەدەستبهێنێت[130]، ئەمە جگە لەوەی ڕووداوە مێژووییەکان وردە وردە دەکەوتنە خزمەت پرۆسەی بەهێزبوونی پێگە و دەسەلاتی ئەم کلێسایە لە ئەورووپادا.

هێرشی هۆزە جەرمانییەکان و ڕووخانی ئیمپراتۆریای ڕۆمانی ساڵی (٤٧٦ز) گورزێکی گەورەبوو بەر ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی بەشی ڕۆژئاوایی کەوت و بە تەواوی بناغەی ژیانی ئابووری تێکشکاند و زەمینەی دەرکەوتنی ئابووری سروشتی و کشتوکاڵی و باڵادەستبوونی سیستەمی دەرەبەگایەتیی خۆشکرد و بووە مایەی لەبەریەکهەڵوەشانەوەی ژیانی فیکری و پەرتەوازەییەکی کۆمەڵایەتی گەورەی لێکەوتەوە، بەمەش ئەو دۆخە کەوتەوە کە پێویستی بە بیروڕایەکی لە چەشنی ئایینی مەسیحی بێت بۆ ڕێکخستن و ئاراستەکردنی ژیانی کۆمەڵگا[131]، ئەمە جگە لەوەی لە ئارادا نەبوونی دەسەلاتێکی دونیایی بەهێز هێندەی تر کلێسای لە بەڕێوەبردن و لە ئەستۆگرتنی کاروباری دادوەری و ئیداری و کۆمەڵایەتی دەستوالاکرد، بەجۆرێك کە کلێسا و پیاوانی ئایینی لە سەدەی چوار و پێنجدا کۆمەڵێك کرداریان ئەنجامدەدا کە بەهیچ شێوەیەك پەیوەندییان بە ئایینەوە نەبوو[132].

بەمجۆرە کلێسای ڕۆما ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەورووپادا کاریگەرتر دەبوو، ئەمەش بەسەر دەسەلاتە سیاسییەکەیدا کاردانەوەی دەبوو، بۆیە هەر زوو پاپاکان کەوتنە هەڵپەی ملکەچکردنی دەسەلاتی دونیایی ولەم پێناوەشدا بەدرێژایی سەدە نێوەنجییەکان لەململانێدا بوون لەگەڵ دەســـــــــەلاتدارە دونیاییەکاندا[133]

---

(١٣٠) Geoffrey Barraclough, Op. Cit., P. 22.

(١٣١) بروانە: جهينة سلطان العيسى وآخرون، موجز تاريخ الفكر الاجتماعي، سلسلة علم الاجتماع، الكتاب الثاني، الاهالي للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠١، ص ٨٢ – ٩٠؛ هـ . أ. فشر، تاريخ العصور الوسطى، ص١١١ – ١١٢ لە ئینگلیزییەکەیدا، H. A. L. Fisher, Op. Cit., P. ١٧٤ – ١٧٥.

(١٣٣) بروانە: السير جون أ. هامرتن، تاريخ العالم، ترجمة وزارة التربية والتعليم في مصر، المجلد الرابع، مكتبة النهضة المصرية، د. ت.، ص ٣٥١ – ٣٥٢.

(١٣٣) ئەم هەڵوێستەی پاپاکان هەر زوو سەریهەڵدا و بە ڕوونی لەو نامەیەدا دەردەکەوێت کە پاپا (گلاسیۆسی یەکەم) (٤٩٢-٤٩٦ز) بۆ ئیمپراتۆر (ئەنستاسیۆسی Anastasius) - ناردووە و تێیدا هاتووە: "جەلالەتی ئیمپراتۆر، دوو دەسەلاتی سەرەکی هەن کە بەشێوەیەکی فەرمی فەرمانڕەوایەتی جیهان دەکەن، ئەوانیش دەسەلاتی پیاوە ئایینییەکان و دەسەلاتی پاشاکان، بەڵام دەسەلاتی پیاوانی ئایینی مەزنترە بەو پێیەی لایەنە پیرۆزەکان ڕادەدەکات، ئەوەش بزانە کە تۆ هەرچەندە بەسەر ڕەگەزی مرۆڤدا دەسەلاتت هەبێ،

و كۆتایی سەدەی یازدەش پاپا (گریگۆری حەوتەم) سەركەوتنێكی گەورەی بەسەر ئیمپراتۆر (هێنری چوارەم)دا (١٠٥٦ – ١١٠٦ز) بەدەستهێنا و دواتریش لە سەردەمی پاپا (ئینوسنتی سێیەم)دا (١١٩٨ – ١٢١٦ز) دەسەڵاتی پاپایی گەیشتە لوتكەی بەهێزی[١٣٤].

كەواتە بە تێپەڕبوونی كات كڵێسای كاتۆلیكی بووە تۆخمێكی كاریگەری پێكهاتەی كۆمەڵایەتی و فیكری و سیاسیی كۆمەڵگای دەرەبەگایەتی سەدەنێوەنجییەكان لە رۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپا، دوای ئەوەی لەرێی بەخشی و سەدەقە و لێبوردن لە دانی تەواوی باجە دونیاییەكان بوو بە خاوەن گەورەترین سەروەت و سامان و سێ یەكی باشترین زەوی و زاری ئەورووپای كەوتە دەست، لەوساوە بۆ خۆی بووە گەورەترین دەرەبەگ[١٣٥] و پارێزەری ئەو بارودۆخە و لەم پێناوەشدا بووە پێكهێنەری بنەمای فیكری سیستەمی دەرەبەگایەتی و بەجۆرێك پرەنسیپەكانی دادەتاشی، كە بتوانێت خزمەت بە رەوشی باو بكات[١٣٦] بە جەختكردنەوە لەسەر ژیانی دونیای ئاسمان بەو پێیەی كە سەرجەم هەژاری و ئازارەكانی سەرزەوی كاتین و لەو دونیادا قەرەبوو دەبنەوە و بەمجۆرە دەبێتە هاندەری جووتیاران بۆ خزمەتكردنی گەورەكانیان بە پێی دەقی وتەی (سانت. پۆڵ) كە دەڵێت: "... بە كۆیلەكان رابگەیەنە گوێڕایەڵی گەورەكانیان بن و رازییان بكەن، سەرپێچییان نەكەن..."[١٣٧] هەروەها هەوڵی ملكەچكردنی كۆمەڵ بۆ دەسەڵات و رەوشی باو بەو بیانووەی گوایە دەستكرد و ئیرادەی

دەبێ سەری رێز بۆ پیاوانی ئایینی دانوێنی و لە دەستی ئەوانەوە چاوەڕێی رزگاری بیت، ... بۆیە پێویستە دان بە ملكەچیدا بنێیت بۆیان نەك خۆت بە گەورەتر بزانیت ..." بڕوانە:
"Medival Source book: Gelasius I, On Spiritual and Temporal Power, 494".
www.fordham.edu/halsall/source/gelasius1.html.

(١٣٤) بۆ زانیاری پتر بڕوانە : F. Tout, Op. Cit., P. ٣١٣ – ٣٣٥ .

(١٣٥) بڕوانە: "بحث الجنس البشري عن الله"، ص ٣٠٧؛ Herbert Heaton, Economic History of Europe , Harper and Brothers, New York, ١٩٤٨, P. ٨٣; Arthur P. Watts, A History of Western Civilization. From the Reformation to the Present, Vol. ٢, Prentichall, INC, ١٩٤٠, P. ١٢.

(١٣٦) ابراهيم كبة، دراسات في التأريخ الاقتصادي والفكر الاقتصادي، الجزء الاول، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٧٣، ص ٤٤٢؛ جهينة سلطان العيسى وآخرون، المصدر السابق، ص ٨٩ – ٩٠ .

(١٣٧) رسالة القديس بولس الرسول الى تيطس (١، ٢)، "الكتاب المقدس"، جمعية الكتاب المقدس في لبنان، ١٩٩٦، ص ٣٣٣.

خوایە[١٣٨] و داماڵینی مرۆڤ لە ئیرادە و وابەستەكردنی بە كڵێسا و دەسەڵاتی پاپاوە بەو پێیەی كە ئەمان تاكە رێگای پەیوەندی نێوان مرۆڤ و یەزدانن و كلیلی نهێنییەكان لە دەستی ئەواندایە و داهێنانی چەند پەیڕەوێكی نارِوون و غەیبی، بەتایبەتی (حەوت نهێنییەكان – Sacraments)[١٣٩] كە لە سەدەی دوازدەوە بە تەواوی بەرجەستە بوون و بریتین لە:

١- راگیركردن – تەعمید –Baptism : واتە خاوێنكردنەوەی ئەو منداڵەی لەدایكدەبوو لە گوناهی یەكەم، لە رێی شۆرین و لەئاوهەڵێنانی بە دەستی قەشە.
٢- چەسپاندن – Confirmation : چەسپاندنی منداڵ لەسەر مەسیحییەت بەیەكجاری لە ساڵی حەوتەمی تەمەنیدا، بە سڕینەوەی بە رۆنی پیرۆز لە لایەن قەشەوە.
٣- قوربانی پیرۆز (شامی خوایی – العشاء الرباني) Transubstatiation : رێوڕەسمی خواردنی ئەو نان و مەیەی كە دەبێت بە گۆشت و خوێنی مەسیح.
٤- تۆبەكردن – Penance: واتە داوای لێبوردن و تۆبەكردن لە گوناهكاری و دانپێدانانیان لەبەردەم قەشە.
٥- سڕینەوەی پیرۆز – Exteremination : واتە چەوركردنی لاشەی نەخۆش بە رۆنی پیرۆز بە نیازی چاكبوونەوە یان ئومێدپێدان.
٦- نهێنی قەشە – Holy Order : رێوڕەسمی پیرۆزبایی كردن لەو كەسانەی كە پۆستی ئایینی و قەشەگەری لە نوێ بەدەستدێنن لە لایەن پیاوە ئایینییە گەورەكانەوە.
٧- نهێنی هاوسەرگیری – Matrimony: مارەبڕی پیرۆز و هەمیشەیی نێوان ژن و مێرد.

ئەمە سەرەڕای ئەوەی كە بە پاوانكردنی پرۆسەی خوێندن و زمانی لاتینی، پیاوانی ئایینی بۆ خۆیان بوونە توێژی خوێندەوار و رۆشنبیری سەدە نێوەنجییەكان و هەر خۆیان بوونە خوێنەر و

---

(١٣٨) محمد طه بدوي، اصول علوم السياسة. علم اصول السياسة-دراسة منهجية، الطبعة الثانية، المكتب المصري الحديث للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٥، ص ٢١٩. ئەم هەڵوێستەی ئایینی مەسیحی هەر لە سەردەمی (سانت. پۆڵ)ەوە بە ئاشكرا دەركەوت و دواتریش كڵێسای كاتۆلیكی هەڵوێستی خۆی پێ پشت ئەستوور كرد، تایبەت لەو نامەیەدا كە بۆ رۆمای ناردووە دەڵێت: "پێویستە هەموو مرۆڤێك ملكەچی خاوەن دەسەڵاتەكان بێت و هەموو دەسەڵاتێك لای خواوەیە و ئەو دایناوە، ئەوەی دژایەتی بكات دژایەتی خوای كرد ..." رسالة قديس بولس الرسول الى روما (١٣)، "الكتاب المقدس"، ص ٣٤٥.

(١٣٩) Schevill, Op. Cit., P. 16.

راڤەکەری کتێبی پیرۆز بەجۆرێك کە لەسەدەی سێزدەوە خوێندنەوەی کتێب و دەقە پیرۆزەکان بێ ئاگاداری و مۆڵەتی کلّـێسا و پیاوەکانی قەدەغەکرابوو[١٤٠].

کلّـێسای کاتۆلیکی دوای ئەوەی بوو بە دەزگایەکی گەورە و خاوەن هێز و سوپای خۆی و کارەکانی لە ڕێی تۆڕێکی فراوانی کارگێڕییەوە بەڕێوەدەچوو، ئیدی تادەهات پێداویستییە داراییەکانی پتر دەبوون، هەمانکات لەگەڵ گەشەسەندنی ژیانی ئابووری و دەرکەوتنی دراو و فراوانبوونی خۆشگوزەرانی پاپا و پیاوانی ئایینی پتر دەکەوتنە هەڵپەی کۆکردنەوەی سەروەت و سامان و لەم پێناوەشدا ڕۆژ بە ڕۆژ شێوازی نوێتریان دادەهێنا، بۆیە لە پاڵ ئەو باجانەدا کە پێشتر کلّـێسا وەریدەگرتن وەك باجی (دەیەك) کە لە ڕێی ئەم باجەوە کلّـێسا ساڵانە دەیەکی داهاتی لە دانیشتوانی جیهانی کاتۆلیکی وەردەگرت[١٤١] و باجی سانت پترۆس (Peter's Pente) ئەو ساڵانەیەی کە دەبوو هەموو خێزانێك ساڵانە بیداتە کلّـێسا، چەندین شێواز و ڕێگایان داهێنا بۆ کۆکردنەوەی سەروەت و سامان وەك باجی (ئەناتس – Annates)، کە بریتیبوو لە وەرگرتنی داهاتی ساڵی یەکەمی ئەو کەسانەی لە نوێ پۆستی ئایینییان وەردەگرت[١٤٢]، هەروەها دەوڵەمەند و خاوەن موڵکەکانیان ناچاردەکرد، کە دوای مردنیان بە پێی وەسیەتنامەیەك بەشێکی سەروەت و سامانەکەیان بە کلّـێسا ببەخشن و لە ساڵی (١١٧٠ز) بەدواوە بە پێی بڕیاری پاپا (ئەلکساندەری سێیەم) دەبوو ئەم وەسیەتنامەیە لە لایەن قەشەیەکەوە بنووسرێت، هەر کەسێکیش سەرپێچیی بکردایە بۆی نەبوو لەو شوێنەدا بنێژرێت کە تایبەت بوو بە پیاوچاکان[١٤٣]، ئەمە وێڕای بڵاوتربوونی بەردەوامی دیاردەی مامەڵەکردن بە پۆست و پلە ئایینییەکانەوە، بۆ نموونە پاپا (ئەلکساندەری شەشەم) (١٤٩٢ – ١٥١٣ز) ئەم پۆستانەی وەك کاڵا دەخستە بازاڕەوە[١٤٤].

پسولەی لێبوردن (Indulgence) یەکێکی تر بوو لە شێوازە سەیرەکانی کلّـێسا بۆ کۆکردنەوەی سەروەت و سامان، سەرەتای ئەم بیرۆکەیە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی جەنگی

(١٤٠) فیلسیان شالي، موجز تاريخ الاديان، ص ٢٥٩.

(١٤١) باجی دەیەك (Tithes) مافی کۆکردنەوەی ئەم باجە لە سەدەی نۆوە و لە سەردەمی (چارلسی گەورە)وە درا بە کلّێسا. بڕوانە: Mott and Dee, Op. Cit., P. ٥١.

(١٤٢) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 11.

(١٤٣) ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، ص ٦٩.

(١٤٤) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: "The Cambridge Modern History", Vol. ١, PP. ٢٣١ - ٢٣٥.

خاچپەرستان، ئەوە بوو هەر لە ساڵی (١٠٩٥ز)ەوە پاپا (ئەربانی دووەم) بڕیاریدا هەرکەسێك بەشداری ئەو جەنگە بکات خوا لە تەواوی گوناهەکانی خۆشدەبێت[١٤٥]، بەڵام هاوکات لەگەڵ دەرکەوتنی دراو و گەشەسەندنی ژیانی ئابووری ئەم پرۆسەیە گەشەیدەکرد[١٤٦] و بە تێپەڕبوونی کات بوو بە یەکێك لە بنەماکانی باوەڕ[١٤٧]، هەر یەك لە پاپا و پیاوە ئایینییەکان لیستی تایبەت بە گوناهەکان و نرخی لێبوردنەکانیان پێبوو[١٤٨].

ئەم شێوازە بە تێپەڕبوونی کات فرەچەشن و سەیرتر دەبوو، بۆ نموونە پاپا (بۆنیفاسیوسی هەشتەم) (١٢٩٦ – ١٣٠٣ز) دوای ئەوەی ساڵی (١٣٠٠ز) ڕایگەیاند هەرکەسێك سەردانی کلّـێسای ڕۆما بکات خوا لە گوناهەکانی خۆشدەبێت و خەڵکێکی ئێجگار زۆر بەدەست و دیارییەوە ڕوویانکردە ڕۆما، دواتریش پسولەی لێبوردنی لە بری ئەم سەردانە بۆ ئەو کەسانە دانا کە توانای سەردانیان نەبوو بەهەر هۆیەکەوە بووبێت[١٤٩]، جگە لەوەی لە کۆتایی سەدەی چواردە بەدواوە دەتوانرا لە ڕێی ئەم پسولانەوە لێبوردن بۆ مردووەکانیش بەدەستبهێنرێت[١٥٠].

بەمجۆرە کلّـێسای کاتۆلیکی بوو بە گەورەترین موڵکدار و خاوەن سامان لە ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەورووپادا، تایبەت دوای ئەوەی لە کۆتایی سەدەی یازدەدا بۆ بەرگرتن لەپەرش و بڵاوبوونەوەی سەروەت و سامانی کلّێسا بەسەر میراتگرانی پیاوە ئایینییەکاندا پاپا (گریگۆری حەوتەم) بڕیاری ڕەبەنی، واتە ژن نەهێنان تا مردنی بەسەردا سەپاندن[١٥١].

کۆبوونەوەی ئەو سامانە زۆرە و شێوازی نوێی ژیان ڕۆژ بە ڕۆژ پاپا و پیاوانی کلّێسای لە ژیانی ئایینی دوور دەخستەوە و بەرەو ژیانی دونیایی و ڕابواردنی ژیانی دەبردن، بەجۆرێك لە کۆتایی سەدە نێوەنجییەکاندا چەند پاپایەکی دونیایی ئەوتۆ دەرکەوتن کە بە بەدڕەوشتی ناوبانگیان ڕۆیشتبوو، بۆ نموونە (ئەلکساندەری شەشەم) بە ڕاشکاوی دانی بە منداڵە

(١٤٥) ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، ص ١٨.

(١٤٦) Richard Hooker, Discovery and Reformation, (Indulgence), 1996.
www.wsu.edu/8080/-dee/REFORM.html.

(١٤٧) موسوعة الاديان في العالم. الاصلاح الديني المسيحي"، ص ١٣.

(١٤٨) سليمان مظهر ، المصدر السابق، ص ٤٤٩.

(١٤٩) موسوعة الاديان في العالم. الاصلاح الديني المسيحي" ، ص ١٤.

(١٥٠) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 16.

(١٥١) منصور المخلصي، المصدر السابق، ص ١٣٩ – ١٤٠؛ جان كميي، المصدر السابق، ص ١٧٨.

ناشەرعییەکانی خۆیدا نا[١٥٢]، جگە لەوەی کە گەندەڵی و ناپاکی لەبەکارهێنانی پلە و پۆستە ئایینییەکان و سەروەتی کڵێسا بەردەوام لە پەرەسەندندا بوو و بۆ مەرامی تایبەتی و دەوڵەمەندکردنی خزم و کەسانیان بەکاردەهێنرا، بۆ نموونە کەسێکی وەك پاپا (سکیستی چوارەم) (١٤٧١–١٤٨١ز) سامانێکی زۆری کڵێسای بۆ دەوڵەمەندکردنی برازا و خوشکەزاکانی تەرخانکرد[١٥٣]، هەروەها ئیپسکۆپسەکان بارتەقای پاپاکان ئەم کارەیان ئەنجامدەدا، بۆیە پاپا (ئەلکساندەری سێیەم) دەڵێت: "هەرچەندە خوا ئیپسکۆپسەکانی لە وەجاخ بێبەش کردووە بەڵام شەیتان منداڵی برا و خوشکی پێداون"[١٥٤].

دێرەکان کە سەرەتای سەرهەڵدانیان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی سێیەمی زایینی و بە دوورکەوتنەوە لە ژیانی دونیایی و خۆتەرخانکردن بۆ خواپەرستی دەستپێیکرد[١٥٥]، جارێکی تر لە سەدەی یازدەدا بە مەبەستی ڕێگرتن لە گەندەڵی و بێباوەڕی سەریانهەڵدایەوە، بەڵام هێندەی نەبرد ئەم دێرانە بوونە بەشێکی دانەبڕاو لە کڵێسای کاتۆلیکی و بە تێپەڕبوونی کات بوونە گەورەترین خاوەن زەوی و سامان و چەندین دەزگای پیشەگەری، پەیتاپەیتا لە بنەماکانیان دوورکەوتنەوە و بوون بە ناوەندی رابواردنی دونیایی و بەدڕەوشتی[١٥٦]، بۆیە پاپا (ئینوسنتی سێیەم) (١١٩٨ — ١٢١٦ز) زۆر بە راشکاوی دەڵێت: "دێری ئەگاسا ناوچەکەی گەندەڵ کردووە" و هەروەها ئیپسکۆپسکی شاری روان ساڵی (١٢٤٩ز) لە راپۆرتێکدا باسی بەدڕەوشتی یەکێك لە دێری ژنەکان دەکات[١٥٧].

بەمجۆرە کڵێسای کاتۆلیکی لە دواداوایی سەدە نێوەنجییەکاندا بە سەرجەم ئۆرگانەکانییەوە بوو بە دەزگایەکی دونیایی گەورە و تادەهات سیما و خەسڵەتە ئایینییەکانی لەدەستدەدا و کاریگەرییە رۆحییەکەی بەرەو کاڵبوونەوە دەچوو.

---

(١٥٢) بحث الجنس البشري عن الله"، ص ٣٠٨ ؛ "The Cambridge Modern History", Vol. ١, PP.233 – 235

(١٥٣) بڕوانە: Ernst Breisach, Op. Cit., P. ١٢٢-١٢٣ .:

(١٥٤) ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، ص ٥٤.

(١٥٥) منصور المخلصي، المصدر السابق، ص ٦٧؛ جان كميي، المصدر السابق، ص ١٠٨ — ١٠٩.

(١٥٦) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، ص١٠٨؛ احمد شلبي، المصدر السابق، ص٢٤٨—٢٤٩ ؛ سعيد عبدالفتاح عاشور، أوروبا العصور الوسطى...، الجزء الثاني، ص٢٥١—٢٥٢.

(١٥٧) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: عبدالقادر احمد اليوسف، المصدر السابق، ص ٢٤٨ — ٢٤٩.

باسی چوارەم:

هەوڵ و تەقەللا ریفۆرمخوازییەکان بەر لە سەدەی شازدە

سەرجەم ئەو فراوانبوونەی بەسەر پێگەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی کڵێسادا هات و تەواوی ئەو هەوڵانەی کڵێسا و پیاوەکانی بۆ کۆکردنەوەی سەروەت و سامان، هەروەها گۆڕانی کڵێسا لە دەزگایەکی ئایینییەوە بۆ دەزگایەکی دونیایی گەورە و بوونی بە بەرگریکەری سیستەمی دەرەبەگایەتی، بەدوورکەوتنەوە و لادان لە بنەما و پرەنسیپەکانی سەرەتای ئایینی مەسیحی بەدیدەهاتن و فەراهەم دەبوون، بۆیە هەر زوو زۆرێك لەم کردەوانەی کڵێسا وەك رەگەزی گەندەڵی دەرکەوتن و بوونە جێی رەخنە و توانجی بەپەرۆشانی فیکر و ئایین[١٥٨] و هەر لە سەرەتای سەدەی یازدەوە هەوڵە سەرەتاییەکانی بەرەنگاربوونەوەی کڵێسای کاتۆلیکی دەرکەوتن و شانبەشانی ئەو گەشەسەندنە کۆمەڵایەتییانە لە هەنگاودا بوون کە سەرتاپای کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیی بەرەو هەڵدێری نەمان دەبرد.

گەشەسەندنە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی ئەو ناوچانەی گرتەوە کە پێشتر باسکران[١٥٩]، تادەهات بزووتنەوە جووتیارییەکانی دژی دەرەبەگەکان بەگوڕتر دەکرد، کڵێسا و پیاوەکانیشی کە توخمی سەرەکی چینی دەرەبەگیان پێکدەهێنا لەم بەرەنگاربوونەوەیەدا بێبەش نەبوون، بۆیە بەشی زۆری رووبەڕووبوونەوە ئایینییەکان هەوڵی زەقکردنەوەی لایەنە کۆمەڵایەتییەکانیان دەدا

---

(١٥٨) دیارە دانوستاندن و بەدواداچوون لەمەڕ گەندەڵی کڵێسای کاتۆلیکی دەمێك بوو سەرەتای گرتبوو، بۆ نموونە لەسەردەمی پاپا (گریگۆری دووەم)دا (٦٦٩ — ٧٣١ ز) بە ئاشکرا کڕین و فرۆشتنی پۆستە ئایینییەکان بووە جێی مشتومڕ. بڕوانە: رمسيس عوض، الهرطقة في الغرب، سيناء للنشر، القاهرة، مؤسسة الانتشار العربي، بيروت، ١٩٩٧، ص ١١٩.

(١٥٩) بۆ زانیاری پتر لە بارەی ئەو گەشەسەندنە ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکرییانە بڕوانە باسی دووەم لە بەشی یەکەمی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا.

و سەروەت و سامانی کڵێسا گرێژنەی سەرەکی باسەکانیان دەبوو(١٦٠). هاوکات لەگەڵ ئەم گەشەسەندنانەدا و ئەو رابوونە فیکرییەی کە لە سەدەی یازدە بەدواوە ئەوروپای گرتەوە و پەیتاپەیتا بەسەر تەواوی کۆمەڵگادا کاردانەوەی دەبوو، رۆژ بە رۆژ خەڵکە ساکارەکەی لە رەخنەگرتن و دەرککردن بە گەندەڵییەکان هەستیار دەکرد، بەمەش هێدی هێدی کڵێسای کاتۆلیکی خۆی لەبەردەم ململانێ لەگەڵ هەست و ویستی کۆمەڵدا بینییەوە کە گوزارشتی لەو وەرچەرخانە دەکرد کە خودی ژیانی مرۆڤی گرتبووەوە و بە شێنەیی بەرەو پێش لە هەنگاودا بوو، بە جۆرێك کە تادەهات کڵێسا و ئۆرگانەکانی توانای بەردەوامییان لەگەڵ ئەم رابوونە گشتگیرەدا لەدەستدەدا.

ئەمانە هەمووی لەو رۆژگارەدا بوون کە ئایین رەنگرێژکەری تەواوی کایەکانی ژیان بوو، بۆ خۆی تاکە راڤەکەر و ئاراستەکەر بوو لە کۆمەڵگادا، ورد و درشتی کار و فرمانەکانی تاك و کۆمەڵ بە سرووده ئایینییەکانەوە گرێدرابوون، بۆیە تەواوی رووداوەکان لە دیدگایەکی ئایینییەوە تەماشادەکران، ئەمەش وایکردبوو کە بەشی هەرە زۆری نەهامەتی و نەکارایییەکانی سیستەمی دەرەبەگایەتی بە ئەنجامی ئەو گەندەڵییانە دەزانران کە بەسەر ژیانی ئایینی و سەروەت و سامانی کڵێسا و پیاوەکانیدا هاتبوون و چارەسەرکردنیشیان ببوو بە فریادڕەسی سەرەکی رەوشەکە و تادەهات کۆمەڵگا بۆی بە پەرۆشتر دەبوو، ئەمەش ئەو خرۆشانە ئایینییەی لێکەوتەوە کە لە کۆتایی سەدە نێوەنجییەکاندا کۆمەڵگای جیهانی کاتۆلیکی گرتەوە کە رواڵەتەکانی هەر لە سەدەی دوازدەوە بەچەند شێوازێك دەرکەوتن، هەندێکیان بە ژیانی سۆفیگەری و خۆتەرخانکردن بۆ خواپەرستی لە دێرە دوورەکاندا دەستیانپێکرد، برێکی تریشیان جاڕی کۆتایهاتنی دونیایان دەدا و داوای گەڕانەوەیان دەکرد بۆ ژیانی ئایینی راستەقینە، کۆمەڵێکیشیان بوون بە دەروێش و گەڕیدەی سەرشەقامی شارەکان و بەدەم زیکر و لەخۆدانەوە دەگەڕان، گرووپێکی تریشیان رێچکەیەکی رادیکالییان گرتەبەر و بە هێرشکردنە سەر پاپا و کڵێسای کاتۆلیکی دەستیانپێکرد و هێدی هێدی لە قاڵبی بێ سەروبەرەیی دەچوونەدەر و دەبوونە مایەی ترس و هەڕەشە بۆ کڵێسای کاتۆلیکی(١٦١)، بۆیە بە

(١٦٠) بڕوانە: رمسیس عوض، الهرطقة في الغرب، ص ١١٩ – ١٢٠؛ ٢٣ Arthur P. Watts, Op. Cit., P.

(١٦١) Hugh Trevor – Roper, Op. Cit., PP. 150-155.

هێرتێکی (Heretic) (١٦٢)، واتە هەڵگەڕاوان و لەباوەڕدەرچووان ناوزەدکران و سەرەنجام ئەم رەوتە توانی شان بە شانی رەوتی گەشەکردن لە ئەوروپا هەنگاوبنێت تا دەرکەوتنی بزووتنەوەی ریفۆرمی گەورە لە سەدەی شازدەدا.

ئەلبیجینسەکان (Albigenses)(١٦٣) و والدینسەکان (Waldenses) دوو نموونەی هەرە دیار و کاریگەری ئەو هەوڵە رادیکالییانەن کە لە کۆتایی سەدەی دوازدەدا بە جۆرێك بوونە مایەی ترس لای کڵێسا کە لە سەرەتای سەدەی سێزدە لە لایەن پاپا (ئینوسنتی سێیەم)وە بانگەشەی لەشکرکێشی خاچی بۆ لەناوبردن و بنەبڕکردنیان کرا(١٦٤).

ئەم ئەلبیجینسانە هەر لە سەدەی یازدەوە لە ناوچەکانی باشووری فەڕەنسادا دەرکەوتن، بانگەشەی ژیانی هەژارییان دەکرد و رەخنەیان لە زۆرێك لە پەیڕەوەکانی کڵێسای کاتۆلیکی دەگرت، وەك پەرستنی سانتەکان و حەوت نهێنییەکان، پەیڕەوێکی ئایینی تایبەتیان هەبوو(١٦٥). هەر لە ناوچەکانی باشووری فەڕەنساوە والدینسەکان لەسەر دەستی (پیتەر والدۆ – Peter Waldo) هوە سەریانهەڵدا، (والدۆ) بازرگانێکی شاری لیۆن بوو و ساڵی (١١٧٠ز) چەند زانایەکی بەکرێگرت بۆ وەرگێڕانی ئینجیل بۆ سەر زمانی میللیی باشووری فەڕەنسا و گەیشتە ئەو باوەڕەی کە دەبێت تاکی مەسیحی بگەڕێتەوە سەر شێوازی ژیانی سەردەمی

(١٦٢) لە وشەی (Heresy) ی گریکییەوە هاتووە و مانای دەرچوو لەو باوەڕە دەگەیەنێت کە لە سەردەمێك و شوێنێکی دیاریکراودا وەك هەڵسوکەوتێکی باوی کۆمەڵی لێبێت لەو کۆمەڵگایەدا. بڕوانە: رمسیس عوض، الهرطقة في الغرب، ص٧، ئەم وشەیە لە لایەن کڵێسای کاتۆلیکییەوە بۆ هەموو ئەو کەسانە بەکاردەهات کە بەهەر شێوەیەك و لە هەر روویەکەوە ببوونایە مایەی هەڕەشە بۆ بەرژەوەندییەکانیان.

(١٦٣) لایەنگرانی بە کاتری (Cathary) ناسرابوون ، ئەم بیروباوەڕە لە ناوچەی ئاسیاوە گواسترایەوە بۆ ئەوروپا لە رێی بەڵکانەوە و لایەنگرێکی زۆری لە باکووری ئیتالیا هەبوو. بڕوانە :
George Holmes, The Oxford Illustrated History of Medival Europe, Oxford University Press, 2001, P. 226 .
هەڵگرانی ئەم باوەڕە بە باوەڕی دوالیزمی مانی کاریگەر بوون کە یەکێك بوو لە ئایینەکانی ئێرانی کۆن و لە سەدەی چواردا تێکەڵ بە پرەنسیپەکانی ئایینی مەسیحی بوو. بڕوانە:
Hough Trovr – Roper, Op. Cit., P. 155.

(١٦٤) "بحث الجنس البشري عن الله"، ص ٢٨٢.

(١٦٥) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 258; Hugh Trevor – Raper, Op. Cit., P. 155; George Holmes, Op. Cit., P. 330.

نێردراوەکان، بۆیە سەروەت و ساماناکەی بەسەر لایەنگرەکانیدا دابەشکرد(١٦٦)، هەرچەندە سەرەتا ئەم کۆمەڵە لە لایەن پاپاوە مۆڵەتیان پێدرا، بەلاّم هێندەی نەبرد لە ژێر کاریگەری ئەلبیجینسەکاندا بوونە کۆمەڵێکی رادیکال و بە توندی هێرشیانکردە سەر کڵێسا و بە ناوچەکانی بیدمۆنت و ئەڵمانیا و بۆهیمیا و هەنگاریا و تەنانەت ئیسپانیاشدا بلاّوبوونەوە(١٦٧)

کڵێسای کاتۆلیکی بۆ دامرکاندنەوەی ئەم هەولاّنە و خەفەکردنی تەوژمی هێرشە فیکری و تیۆلۆجییەکان جگە لە لەشکرکێشی چەکدارانە رێگای جۆراوجۆری تریشی گرتەبەر، هەر لە سەرەتای سەدەی سێزدەوە بە پشتیوانی دەسەلاّتی دونیایی (دادگای پشکنین – Inquisition)(١٦٨)ی دامەزراند بۆ راوەدوونانی ئەو کەسانەی گومانی ئەوەیان لێدەکرا کە دژ بە کڵێسا دەوەستن و بە نامرۆڤانەترین شێوە کەوتنە وێزەی ئەو کەسانەی کە تاکە وشەیەکیان دژی کڵێسا بدرکاندایە و دڕندانەترین شێوازی ئەشکەنجەیان دەرهەقیان پیادەدەکرد و قورسترین جۆرەکانی سزایان بەسەردا دەسەپاندن(١٦٩)، لە ماوەی نزیکەی دوو سەدەدا دەیان هەزار کەسیان لە ئاگردا سوتاند و بەزیندانی هەمیشەیی سزایاندان و سزای ماڵییان بەسەر هەزاران کەسدا سەپاند، تەنانەت بەسەر مردووەکانیشدا و منداڵەکانیان لە زۆربەی مافەکانیان بێبەش دەکردن(١٧٠).

ئەمە جگە لەو هەوڵ و تەقەللا زۆرەی کە بۆ نۆژەنکردنەوەی هێزی فیکری و رۆحییان خستیانە گەڕ، بەلاّم لە توانای پیاوانی ئایینی کڵێسادا (Secular) نەمابوو، بۆیە هانایان

(١٦٦) Stephonson , Op. Cit., P. 345; J.C. Roberrtson, Sketches of Church History. From AD 33 to the Reformation, Christian Classics Ethereal Library, New York, 2002, P. 224. www.ocel.org/coel/robertson/history.html.

(١٦٧) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 258; Stephanson, Op. Cit., P. 345.

(١٦٨) ساڵی (١٢٣٣ز) رۆژگاری پاپا (گریگۆری ٩) بڕیاردرا بەسەرجەم کڵێساکاندا بۆ دیاریکردنی پیاوێکی ئایینی تایبەت بە لێکۆڵینەوە لە گومان لێکراوان و لە لایەن تۆرێکی سیخوڕییەوە یارمەتی دەدران، ئەم سیخوڕانە لە هەموو تاوان و گوناهێك دەستوالاّدەکران. سلیمان مظهر، المصدر السابق، ص ٤٣٩.

(١٦٩) بۆ زانیاری پتر لەم رووەوە بڕوانە: توفيق الطويل، قصة الاضطهاد...، ص ٨٢ -٨٣؛ سليمان مظهر، المصدر السابق ، ص ٤٤٠ – ٤٤٦.

(١٧٠) تەنانەت لە نێوان ساڵانی (١٤٨٣ – ١٤٩٨ز) دا تەنها لە ئیسپانیادا نزیکەی ٢٠٠٠ کەس لە ئاگردا سوتێنران و دەیان هەزار کەس بە زیندانی هەمیشەیی و سزای ماڵی سزادران. بڕوانە :
Schevill, Op. Cit., P. 76.

بردەبەر ئەو بزووتنەوە سۆفیگەرییانەی کە لە سەرەتای سەدەی سێزدەدا لە ئەنجامی گۆڕانکاری ژیانی ئابووری و بۆ بەرگرتن بە تەوژمی ناقایلەکان وەك هەوڵێکی ریفۆرمخوازی لە کڵێسادا هاتنە ئاراوە کە (فرانسیسکان – Franciscans)(١٧١) و (دۆمەنیکان – Domanican)(١٧٢) دیارترینیان بوون و بەنێو فێرگە و مەیدانە فیکرییەکاندا تەشەنەیانکرد تا بتوانن بەو زمانە لەگەڵ ئەو رەوتە ناقایلانەدا بدوێن کە تێیدەگەن(١٧٣)، بەلاّم بێئەوەی هیچ رێگایەك لەمانە ئامانج بپێکن کە جگە لەوەی نەیاندەتوانی بەر بە رەوتی گەندەڵییەکانی کڵێسا بگرن، بەڵکو بۆخۆیان بوونە تۆخمێکی سەرەکی ئەو گەندەڵییانە، هەمانکاتیش بوونە مایەی جیابوونەوەی بەرەی دژە کڵێسا و ریفۆرمخوازە رادیکاڵەکان لە بەرەی بەرگریکەری کڵێسا.

سەرەتای سەدەی چواردە بەدواوە نارەزایی و تانەدان لە گەندەڵییەکانی کڵێسا و ژیانی پیاوانی ئایینی و دێرەکان و فەرامۆشکردنی ئەرکە ئایینییەکان بوونە وێردی سەر زمانی بەشی زۆری کۆمەڵـــگا و هەژاری خەڵکیان بە ئاشکرا بۆ زۆربوونی سەروەت و سامانی کڵێسا و باج و سەرانەکانی دەگەڕاندەوە(١٧٤). هاوکات پێشکەوتنی فیکر و فێربوون تادەهات کۆمەڵـــی لە

(١٧١) ئەم رەوتە سۆفیگەرییە لە لایەن (فرنسیس ئاسیزی) (١٨١١-١٢٢٦ز) یەوە دامەزرا کە کوڕی یەکێك لە بازرگانە دەوڵەمەندەکانی ئیتالیا بوو، سەرەتای ژیانی بە خۆشگوزەرانی و رابواردن بەسەربرد، بەلاّم هێندەی نەبرد لە تەمەنی ٢٠ ساڵییەوە روویکردە ژیانی زوهد و هەژاری و دواتریش سەروەت و سامانەکەی بەسەر هەژاراندا دابەشکرد و دەستیدایە بزووتنەوەیەکی سۆفیگەرییانە و ساڵی (١٢١٠ز) لە لایەن پاپاوە مۆڵەتی پێدرا و تادەهات موریدو لایەنگرانی زۆرتر دەبوون بە جۆرێك لە ساڵی مردنی (فرانسیس)دا نزیکەی (٥٠٠٠) موریدی هەبوو. بڕوانە: عبدالقادر أحمد اليوسف، المصدر السابق، ص ٢٤٦-٢٤٧؛ T.F. Tout, Op. Cit., PP. 434 - 436

(١٧٢) دامەزرێنەری ئەم کۆمەڵەیە ناوی (دۆمەنیك) (١١٧٠ – ١٢٢١ز) بوو بە رەچەڵەك خەڵکی کاستل بوو، هەوڵەکانی دژ بە تەقەللا دژە کڵێسایيەکان دەستیپێکرد، تایبەت ئەلبیجینسییەکان و ساڵی (١٢١٦ز) بە دواوە روویکردە ناوچەکانی باشووری فەرەنسا و لە رێی گوتارەکانییەوە شوێنکەوتووانێکی زۆری بە دەوردا کۆبوونەوە و ساڵی (١٢١٦ز) مۆڵەتی کاری لە پاپا وەرگرت، جێی باسە ئەم دۆمەنیکانە یاریدەدەرێکی گەورەی (دادگا پشکنینەکان – محاكم التفتيش) بوون و لە بواری فیکردا رۆڵێکی بەرچاویان گێڕا. بڕوانە:
Smith and Others, Op. Cit., P. 247 – 248.

(١٧٣) Hugh Trevor – Roper, Op. Cit., P. 159.

(١٧٤) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 23.

یەکدینەگرتنەوەی ئەم شێوازی بەڕێوەچوونەی کڵێسا و پیاوەکانی لەگەڵ سەردەمی نێردراوەکان و سەرەتاکانی ئایینی مەسیحی وریاتر دەکردەوە، بەمەش ڕۆژ بەرۆژ چارەسەری ئەم ڕەوشە پتر دەبووە پێویستییەکی ڕاستەقینە لە زەین و هۆشی زۆرینەی خەڵکیدا. ئەمانە لە لایەك، لەلایەکی تریشەوە بۆ بەرگرتن بە هەوڵی بەردەوامی سکۆلاستییەکان لەپێناو هاوسەنگکردن لە نێوان ئایین و فیکرە فەلسەفییەکاندا[١٧٥] کە هەموو ئەمانە هاوکاتبوون لەگەڵ ئەو پێشکەوتنانەی کە زانکۆکان و دیراسەکردنی تیۆلۆجیا بەخۆیەوە بینیبووی[١٧٦]، بۆیە لە نیوەی دووەمی سەدەی چواردە بەدواوە زانکۆکان بوونە ناوەندی دەرکەوتنی ڕەوتێکی ڕێکوپێك لە بزووتنەوە ریفۆرمخوازەکان کە زۆر بە توندی هێرشیانکردە سەر گەندەڵییەکانی کڵێسای کاتۆلیکی و دەسەڵاتی دونیایی پاپا و گەڕانەوە بۆ کتێبی پیرۆزیان کردە تاکە فریادڕەسی ئەم ڕەوشە.

(جۆن وێکلف) (١٣٢٤) (John Wiclif؟ - ١٣٨٤ز)[١٧٧]، کە قەشەیەکی کاتۆلیکی و مامۆستایەکی زانکۆی ئۆکسفۆرد و هەڵـــگـــری بڕوانامەی دکتۆرا بوو لە بواری تیۆلۆجیادا، لە نیوەی دووەمی سەدەی چواردەدا بە ئاشکرا لە گوتارەکانیدا دەستیکرد بە پەردە هەڵماڵین لەسەر گەندەڵییەکانی کڵێسا، تایبەت دوای قووڵبوونەوەی کێشەی نێوان دەسەڵاتدارییەتی

(١٧٥) برتراند رسل، تاريخ الفلسفة الغربية...، ص ٢٨٢.

(١٧٦) سعيد عبدالفتاح عاشور، الجامعات في العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، د.ت.، ص٢٠١.

(١٧٧) لە هەندێك سەرچاوەدا ساڵی (١٣٣٠ز) بە ساڵی لەدایکبوونی دەزانن، (وێکلف) لەدایکبووی باکووری شاری یۆرك شایەرە، خوێندنی لە زانکۆی ئۆکسفۆرد تەواو کردبوو، ساڵی (١٣٦٠ز) ماستەری لە بواری ئەدەبییات وەرگرتووە و ساڵی (١٣٦١ز) بووە قەشەی فـیلنگهام(Fillingham) ، لە ساڵی (١٣٧٢ز) بە دواوە تێکەڵ بە سیاسەت بووە و وەك نوێنەری حکوومەتی ئینگلستان و بەشداری دانوستانەکانی پاپا و حکوومەتی ئینگلستانی کردووە، لە ساڵی (١٣٧٤ز)، بەدواوە تا مردنی قەشەی شاری لۆترووۆرت (Lutterworth) بوو. بڕوانە:

Hurbertus Halbfas, Religionsunterricht in Sekundarschulen, Lehrehand buch and Dussseldorf (Patmos, S, 527 ff).

www.kerber.net.de/religion/reformation/wiclif.html; "Encyclopedia Britannca 2002", Expanded Edition DVD, John Wycliffe (1330-1338).

www.class-uh.edu/gbrown/philosophers/leibniz/britannicaPages/wicliffe.html.

ئینگلستان و پاپا لە ئەنجامی گواستنەوەی کورسی پاپایی لە ڕۆماوە بۆ شاری ئەڤینۆن (Avignon)[١٧٨] لە سەرەتای سەدەی چواردەدا [١٧٩]، کاتێك ئینگلستان بووە ناوەندی دەرکەوتنی هەوڵە دژە کڵێساییەکان، تایبەت لە دوا ڕۆژەکانی تەمەنیدا (وێکلف) زۆر بوێرانە بەگژ دەسەڵاتی بێ سنووری پاپا و گەندەڵییەکانی کڵێسادا چووەوە و پێیوابوو کە پاپا هیچی لە قەشەیەکی ئاسایی زیاتر نییە و لە توانای هیچ پیاوێکی ئایینیدا نییە کە لە گوناهەکانی مرۆڤ خۆشبێت، بەڵکو ئەمە تەنها لە دەستی یەزداندایە و پاپا تەنها سەرۆکی ڕۆحی کڵێسایە و بە پێی دەقەکانی ئینجیل هیچ دەسەڵاتێکی دونیایی پێنەدراوە چونکە نە (سانت پترۆس) و نە هیچ نێردراوێکی تر ئەم دەسەڵاتەیان نەبووە[١٨٠]، هەروەها بە توندی هێرشیکردە سەر پسولەی لێبوردن و ژیانی ڕاهیبەکان و پێیوابوو کۆکردنەوەی باج و سەرانە لە لایەن کڵێساوە هیچ بنەمایەکی نییە چونکە هیچ یەکێك لە نێردراوەکان ئەم کارەیان ئەنجامنەداوە و ئەو سەروەت و سامانەی کڵێساشی بە دوورکەوتنەوە لە پرەنسیپەکانی ئایینی مەسیحی دانا و پێشیوابوو دەبێت ئەو سامانە لە خزمەتی کۆمەڵ و دەوڵەتدا بەکاربێت[١٨١].

(وێکلف) باوەڕی وابوو کە ئینجیل دەبێت تاکە سەرچاوەی هەڵهێنجانی شێوازی ژیانی کۆمەڵـــگـــای مەسیحی بێت، بۆیە خوێندنەوەی ئینجـیلی لە لایەن هەموو کۆمەڵەوە زۆر

(١٧٨) ساڵی (١٣٠٥ز) کاردینالەکان لە ژێر فشاری (فیلیپی چوارەم)دا پاپا (کلمنت)یان هەڵبژارد و ساڵی (١٣٠٩ز) ئەم پاپایە کورسی پاپایی گواستەوە بۆ شاری ئەڤینۆن و بە تەواوی پاپا کەوتە ژێر کاریگەری و چاودێری پاشای فەرەنسا، بۆیە ئەم سەردەمە لە مێژووی کڵێسای کاتۆلیکیدا بە (دیلی بابلی Babylonian Capivity) ناسراوە. ئەم ڕەوشەش بووە مایەی ناقایلبوونی زۆرێك لە وڵاتانی ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپا، بەتایبەتی ئینگلستان. بڕوانە:

Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 32; J.R. Hale and Others, Europe in the Late Middle Ages, Faber and Faber, London, 1965, PP.15-43.

(١٧٩) J.R. Hale and Others, Op. Cit., PP.15-43; J.A. Wylie, Op. Cit., Book (2), P. 101; Arthur P. Watts, Op. Cit., P.32.

(١٨٠) J.A. Wylie, Op. Cit., Book (2), P. 111.

(١٨١)J.A. Wylie, Op. Cit., Book (2), P.111; Hubertus Halbfas, Previous Web Page; Cutting Edgeminister, medieval Church History.

www.revelation of john.com/medieval.htm.

بەگرنگ دەزانی هەر بۆیە وەریگێڕایە سەر زمانی ئینگلیزی[١٨٢]، ئەم هەڵوێستانەشی وایان لە پاپا (ئەربانی پێنجەم) کرد ساڵی (١٣٨٤ز) بەمەبەستی دادگاییکردن بانگهێشتی بکات بۆ رۆما، بەڵام بەهۆی زۆری تەمەنیەوە (وێکلف) نەیتوانی ئامادە بێت و هەر لەو ساڵەشدا کۆچی دواییکرد[١٨٣].

هەر لەم سەروبەندەدا بوو کە زنجیرەیەك دەنگی نارِەزایی دژ بە کڵێسا لە ناوچەی بۆهیمیا (بەشێك لە کۆماری چیکی ئێستا پێکدەهێنێت) بەرزبوونەوە و رێخۆشکەرییان بۆ دەرکەوتنی یەکێك لە دیارترین و کاریگەرترین هەوڵە ریفۆرمخوازییەکانی کۆتایی سەدەنێوەنجییەکان کرد[١٨٤]، کە لەسەر دەستی (جۆن هس) (١٣٦٩) (John Huss؟ - ١٤١٥ز) یەکێك لە مامۆستایانی زانکۆی پراگ و پیاوی ئایینی کڵێسای کاتۆلیکی دەرکەوت[١٨٥].

(هس)، هەر زوو لە گوتارەکانیدا کە زۆربەیان بە زمانی چیکی بوون، قامکی بۆ گەندەڵییەکانی کڵێسا رادەکێشا و توانی سەرنجی زۆرێك لە خەڵك بەلای خۆیدا رابکێشێت، بەڵام دوای دزەکردنی بەرهەم و بیروباوەڕەکانی (وێکلف) بۆ بۆهیمیا و بڵاوبوونەوەی بە زانکۆکاندا لە رێی خوێندکارە بۆهیمییەکانی زانکۆی ئۆکسفۆردەوە[١٨٦]، تایبەت دوای

---

(١٨٢) Hase and Moltby, Op. Cit., P. 259.

(١٨٣) J.C. Robertson, Op. Cit., P. 259.

(١٨٤) لە کۆتایی سەدەی سێزدە و سەرەتای سەدەی چواردەدا چەند دەنگێکی ریفۆرمخوازی وەك (کانراد ویلدنسینی Canrad of Waldnassen)-و (میلی کریمسر Milie of Kremsier) -و (تۆماس ستیتنی- Thomas of Stitny)دەرکەوتن کە رۆڵێکی گەورەیان لە بەگژداچوونەوەی دەسەڵاتی پاپا و کڵێسادا هەبوو، بۆ پتر زانیاری بڕوانە:

W.T. Waugh, Op. Cit., PP. 211-213.

(١٨٥) هەندێ سەرچاوە ساڵی (١٣٧١ز) بە ساڵی لەدایکبوونی دەزانن، (جۆن هس) کوڕی دایك و باوکێکی گوندی(Husinee) ی ناوچەی باڤاریا (Bavaria) بوو و ساڵی (١٣٩٦ز) ماستەری لە بواری ئەدەبیات لە زانکۆی پراگ وەرگرتووە، دواتریش پلەی پرۆفیسۆری لە بواری تیۆلۆجیا پێبەخشراوە ساڵی (١٤٠٢ز) بووە سەرۆکی زانکۆ. بڕوانە:

W. T. Waugh, Op. Cit., P. 214; James E. Kiefer, The Biographical Sketches of Memorable Christian of the Past, John Huss, Priest and Martur, www.justus-anglican.org/resource/bio/7.html.

(١٨٦) W. T. Waugh, Op. Cit., P. 214.

پتەوبوونی پەیوەندییەکانی نێوان بۆهیمیا و ئینگلستان لە ئەنجامی خواستنی خاتوو (ئان-Ann)ی خوشکی (چارلسی چوارەم) لە لایەن (ریچاردی دووەم)ی پاشای ئینگلستانەوە[١٨٧]. (جۆن هس) یەکێك بوو لەو کەسانەی کە بە توندی کەوتە ژێر کاریگەری بیروڕاکانی (وێکلف) و جارێکی تر نۆژەنیکردنەوە، هەرچەندە (هس) لە زۆربەی بیروڕاکانیدا لەگەڵ (وێکلف)دا یەکدییان دەگرتەوە، بەڵام داواکاری و کارەکانی زۆر رادیکاڵتر بوون و باسەکانی بەوەندە نەوەستایەوە بەڵکو پەنجەی بۆ کێشە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانیش راکێشا، وەك لەبەرچاوگرتنی رۆڵی جووتیار لە کۆمەڵدا و سەرچاوەی پێکەوەنانی سەروەت و سامان و ... هتد[١٨٨].

هەرچەندە (هس) بـــەم هەڵوێستەی توانی سۆزی بەشێکی کۆمەڵ بەلای خۆیدا رابکێشێت، بەڵام هاوکات ناحەز و نەیارێکی زۆری لە ناوەندە ئایینی و فکرییەکاندا بۆ پەیدابوو، بۆیە ساڵی (١٤١٤ز) دەستگیرکرا و دوای ئەوەی لە بۆچوونەکانی پاشگەز نەبووەوە لە ئەنجوومەنی کۆنستانسدا بەهێرتێکی لە قەڵەمدرا و رۆژی ٦ی تەمووزی (١٤١٥ز) سوتێنرا و سەرجەم بەرهەمەکانی قەدەغەکران[١٨٩]. بەڵام ئەم هەڵوێستەی کڵـێسا نارِەزاییەکی گەورەی لە تەواوی ولاتی بۆهیمیادا خستەوە و لایەنگرانی (جۆن هس) کە بە (هسییەکان - Hussites) دەناسران بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ بوونە مایەی کێشە بۆ دەسەڵاتدارییەتی بۆهیمیا[١٩٠].

بەر لە کۆتایی سەدەی پازدە، جگە لەوەی کە چەند هزرڤان و هیومانیستێکی ئیتالی بە توندی رەخنەیان لە گەندەڵییەکانی کڵێسا دەگرت، هاوکات لە ئەنجامی کاریگەری رێنێسانسدا، چەند کەسایەتییەکی ئایینی و کۆمەڵایەتی دەرکەوتن کە پەرۆشی چارەسەرکردنی ئەم رەوشەی کڵـێسا بوون، (چیرۆم ساڤۆنارۆلا) (١٤٥٢-١٤٩٨) (Jerom Savonarola ز) کە

---

(١٨٧) سعید عبدالفتاح عاشور، الجامعات الاوروبیة...، ص ٢٠٣؛ J. C. Robertson, Op. Cit., P. ٢٥٦.

(١٨٨) بڕوانە: کمال مظهر أحمد، محاضرات ..، ص ١٧٣؛ J.A. Wylie, Op. Cit., Book (٣), PP.١٥٩-١٦٨.

(١٨٩) R. Lodge, The Close of the Middle Ages (1273 – 1494), 5th Edition, London, 1935, PP. 216-217; James E. Kiefer, Previous Web Page; W.T. Waugh, Op. Cit., P. 221.

(١٨٩) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: W.T. Waugh, Op. Cit., PP.221-223. Stephenson, Op. Cit., PP. 423-424;

راهیبێكی دۆمەنیكانی بوو و لەدایكبووی شاری (فیرارا-Ferrara) بوو، دیارترینیان بوو و یەكێك بوو لە كاریگەرترین پیاوە ئایینییەكانی ئیتالیا تایبەت لە شاری فلۆرەنسا[١٩١] و بە توندی رەخنەی لە گەندەڵی و سەروەت و سامانی كڵێسا دەگرت، بوێرانە هێرش یدەكردە سەر شێوازی ژیانی پاپا (ئەلكساندەری شەشەم)[١٩٢]، هەر ئەمەش وایكرد ساڵی (١٤٩٧ز) دەستگیر بكرێت و ساڵی (١٤٩٨ز) یش بسوتێنرێت[١٩٣].

كڵێسای كاتۆلیكی لە كۆتایی سەدە نێوەنجییەكاندا وێڕای رووبەڕووبوونەوە فیكرییەكان زۆر جار بە كردەوە دووچاری پێكداهەڵپژان دەبوو تایبەت دوای ئەوەی تادەهات هەڵوێستەكانی دژ بە بەرژەوەندی جووتیاران و هەژارانی شار روونتر دەبوون[١٩٤]. لۆلاردییەكان (Lollards) كە لە پیاوە ئایینییە هەژارەكان پێكدەهاتن و لە ژێر كاریگەری (وێكلف)دا بوون، پاش مردنی (وێكلف) بە شێوەیەكی بەرچاو تەشەنەیانكرد و بیروڕاكانیان بڵاوكردەوە كە بە توندی هێرشیاندەكردە سەر كڵێسا و ستەمی دەرەبەگایەتی و داوای یەكسانبوونی مرۆڤیان دەكرد و بیروڕاكانیان ناوچەی سكۆتلاندیشی گرتەوە[١٩٥]، بەكردەوە بەگژ كڵێسا و تەنانەت دەسەڵاتی دونیاییشدا چوونەوە و كێشەیەكی سیاسیی گەورەیان بۆ ناوچەكە نایەوە و تا دەسپێكی بزووتنەوەكەی (لوتەر) بەردەوامبوون و دووچاری جەور و ستەمێكی توندوتیژ هاتن لەلایەن هەریەك لە كڵێسا و دەسەڵاتی ئینگلستانەوە[١٩٦].

لە پاڵ سەرجەم ئەو هەوڵ و تەقەللا ریفۆرمخوازییانەدا كڵێسای كاتۆلیكی بۆ بەرگرتن لەم هەولانە و گێڕانەوەی پێگە و هەیبەتی كڵێسا، تایبەت دوای رووداوی "دابەشبوونی مەزن" (The Great Schism)ی ساڵی (١٣٧٨ز) كە كڵێسای كاتۆلیكی دابەشی دووبەش و دوو كورسی كرد، یەكێكیان لە رۆما و ئەویتریش لە ئەڤینۆن[١٩٧]، زۆرێك لە پیاوانی ئایینی و

(١٩١) J. C. Robertson, Op. Cit., P. 272.

(١٩٢) Ernest Breisach, Op. Cit., P. 126; “The New Cambridge Modern History”, Vol. 1, PP. 148-149.

(١٩٣)Schevill, Op. Cit., P.86.

(١٩٤) Ernest Briesach, Op. Cit., PP. 126-127.

(١٩٥)Ernest Briesach, Op. Cit., P. 127; Cutting Edgeministris, Previous Web Page.

(١٩٦) J.C. Robertson, Op. Cit., P. 252; Cutting Edgeministris, Previous Web Page.

(١٩٧) دوای ئەوەی ساڵی (١٣٧٧ز) پاپا (گریگۆری یازدە) كورسی پاپایی گێڕایەوە بۆ رۆما، دوای ساڵێك كۆچی دواییكرد كاردینالەكان پاپایەكی ئیتالییان بە نێوی (ئەربانی شەشەم) ەوە هەڵبژارد و كاردینالە

مامۆستایانی زانكۆكان بانگەشەی هەوڵی چارەكردنی گەندەڵییەكانی كڵێسایان دا و لەڕێی بەستنی زنجیرە ئەنجوومەنێكی گەورەوە ئەم هەوڵەیان خستەگەڕ، كە لە مێژووی كڵێسای كاتۆلیكیدا بە (بزووتنەوەی ئەنجوومەنی – Councilor Movement) ناسراوە، وەك ئەنجوومەنی پیزا لە ساڵی (١٤٠٩ز)دا و ئەنجوومەنی كۆنستانس لە نێوان ساڵانی (١٤١٤ز) بۆ (١٤١٨ز) دا و ئەنجوومەنی فلۆرەنسا ساڵی (١٤٣٩ز)[١٩٨]. بەڵام كۆی ئەم هەولانە بە مردوویی لەدایكدەبوون و باری گەندەڵییەكانی كڵێسای قورستر دەكرد.

بەجۆرە ئەگەرچی فاكتەرە ئابووری و كۆمەڵایەتییەكان نەكارابوون لە سازدانی هەلومەرجی بابەتی سەرهەڵدانی بزووتنەوەیەكی گشتگیر و تەواوی ئەو هەولانە لە چوارچێوەیەكی بەرتەسكدا مانەوە، بەڵام دواجار ئەم هەولانە بوونە بناغە دارێژەر و پاڵهێزی كارای پێگەیاندنی مەرجە بنەڕەتییەكانی تەقینەوەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی لە سەدەی شازدەدا.

فەرەنسییەكان لە ژێر فشاری ئەم پاپایەدا بە ناچاری گەڕانەوە بۆ فەرەنسا و كەسێكیان بە پاپا هەڵبژارد كە ناوی (رۆبەرت چنێڤی) بوو بە ناوی (كلمنتی حەوتەم) ەوە، بەمەش لە ساڵی (١٣٧٨ز) تا (١٤١٧ز) دوو كورسی پاپایی لە جیهانی كاتۆلیكیدا هەبوون، كە ئینگلستان و ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز و هەنگاریا و پۆڵەندا لایەنگرانی پاپای رۆما بوون و فەرەنسا و كاستڵ و ئەراگۆن و نابلس و سكۆتلاند لایەنگرانی پاپای ئەڤینۆن بوون. بڕوانە: Hase and Maltby, Op. Cit., P. ٢٥٥.

(١٩٨) Ernest Breisach, Op. Cit., PP. 106-115.

بەشـــــی دووەم

سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی
بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی

باسی یەکەم:

فاکتەر و زەمینەخۆشکەرەکانی دەرکەوتنی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی لە سەدەی شازدەدا

بیرۆکەی ریفۆرم لە کلێسای کاتۆلیکیدا رەگ و ریشەیەکی مێژوویی دوور و قووڵی هەبوو، فاکتەرە بنەڕەتییەکانی ئەم بزووتنەوەیە دەمێك بوو لە ناخی گەشەسەندنە کۆمەڵایەتییەکاندا گەرای دانابوو، هەروەها ئەم بزووتنەوەیە وەك بیرۆکە (فیکرە) لە مێژبوو چەکەرەیکردبوو، دەکرێت بڵێین ئەم بیرۆکەیە بەر لە سەدەی شازدە لای دەستەبژێرێك لە هزرڤان و رۆشنبیران و پیاوانی ئایینی گەڵاڵە ببوو. بەڵام دەرکەوتنی ئەم بزووتنەوەیە لە دەیەی دووەمی سەدەی شازدەدا وەك بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی — سیاسیی گشتگیر بۆ خۆی ئەنجامی تێکهەڵکێشبوونی کۆمەڵێك فاکتەری رێخۆشکەر بوو کە زادەی قۆناغێکی دیاریکراوی گەشەسەندنی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی و فیکری ئەو رۆژگارەی کۆمەڵگای جیهانی کاتۆلیکی لە ئەوروپا بوون و زەمینەی دەرکەوتنی ئەم بزووتنەوەیەیان رەخساند وەك لە خوارەوە باسیان لێوە دەکرێ.

یەکێك لە فاکتەرە بنەڕەتییەکانی رەخساندنی ئەم هەلومەرجە ئەو گۆڕانکارییە بوو کە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی ناوچەکانی جیهانی کاتۆلیکی ئەوروپای گرتەوە. دەرکەوتنی سەرمایەداری و زیادبوونی سەروەت و سامان و ژیانی خۆشگوزەرانی و رابواردنە دونیاییەکان رۆژ بە رۆژ کۆمەڵی بەرەو گیانێکی دونیاویستی دەبرد و لایەنی رۆحی و ئایینی بەسەر رەفتارە کۆمەڵایەتییەکاندا کاڵــتر دەکردەوە، کۆمەڵگا پتر کەوتە هەڵپەی بەدەستهێنان و دابینکردنی بەرژەوەندییە ماددییەکان، لەسەر حیسابی نەریت و رەوشتە ئایینییەکان(199).

لە لایەکی تریشەوە سەرهەڵدانی چین و توێژی کۆمەڵایەتی نوێ، تایبەت چینی بۆرجوازی کە لەسەرەتای سەدەی شازدەدا پێینایە قۆناغی خەملینەوە، لە پاڵ ئەوەی کە باج و سەرانەی

(199) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 28.

کلێسای بە تەگەرەی بەردەم بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی خۆی دەزانی، هەمانکات چاوی تەماعی بڕیبووە سەروەت و سامانی کلێسا و خوازیاری دەستبەسەرداگرتنی بوو، بۆ ئەوەی لە بواری بەسوود و قازانجدا بخرێنە گەڕ(200)، هاوکات ئەو میرە دەرەبەگانەی کە زۆرێك لە بەرژەوەندییە ئابوورییەکانیان لەدەستدابوو، وێڕای ئەوانەی بە تێپەڕبوونی کات بووبوونە سەرمایەدار بە توندی چاویان بڕیبووە سامان و زەوی و زاری کلێسا(201)، جگە لەوەی لەو رۆژگارەدا شێوازی نوێی دابینکردنی بژێوی و کارکردن، کە بە تەواوی پشتی بە هەوڵ و توانای تاکەکان دەبەست، وایکردبوو تاکگەرایی و پێداگرتن لەسەر خود و ئیرادەی مرۆڤ رۆژ بە رۆژ لە هۆش و هزری تاکەکانی کۆمەڵدا بچەسپێ و وایان لێبکات هەوڵی رەتکردنەوەی رۆڵی پێکبەستانەی پیاوانی ئایینی و کلێســـــا بدەن لە ژیانی ئایینیدا(202). سەرەڕای ئەوەی کە پەیڕەوی ئاڵۆز و جۆراوجۆربوون و فرەیی بۆنە و مەراسیمەکانی کلێسای کاتۆلیکی بە تەواوی ببووە مایەی بێزاری ئەم چین و توێژە کۆمەڵایەتییە نوێیانە و بە مایەی بەفیڕۆدانی ئەو کاتانەیان دەزانی کە دەبوو لە بواری کار و پەیداکردنی سەروەت و سامانداا بەسەر ببرێت(203). هاوکات لەگەڵ گەشەکردنی بازرگانی و رۆڵی دراودا زۆرێك لە پرەنسیپەکانی کلێسا کە ئاستەنگی بەردەم ســـــــوخواردن (الربا) بوون، بوونە مایەی بێزاری ئەم چین و توێژانە(204).

لە لایەکی تریشەوە وەك ئەنجامێك بۆ ئەو گەشەسەندنانەی کە ژیانی ئابوورییان گرتەوە(205)، سەرەتای سەدەی شازدە دەرەبەگ و میرەکان زۆر بە توندی جووتیارانیان

(٢٠٠) Hayes, Modern Europe…, Op. Cit., P. 137.

(٢٠١) V.H.H. Green, Renaissance and Reformation. A Survey of European History between 1450 and 1600, 2nd Edition, Edward Arnold, London, 1977, PP. 116-117; Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 28.

(٢٠٢) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 374.

(٢٠٣) هاشم التكريتي، الاحوال العامة في المانيا عشية الاصلاح الديني، "مجلة كلية الآداب الانسانيات والعلوم الاجتماعية- بغداد"، العدد (٢٨) ، مطبعة معارف، بغداد، ١٩٧٥، ص ٣٤.

(٢٠٤) V.H.H. Green, Op. Cit., P. 117.

(٢٠٥) لەسەرەتای سەدەی شازدەدا لە ئەنجامی زیادبوونی رێژەی دانیشتوان و قەرەباڵغبوونی شارەکان و بەرزبوونەوەی بەردەوامی بەها و نرخی بەروبوومە کشتوکاڵییەکان، دەرەبەگ و خاوەن زەوییەکان پەنایان بۆ توندوتیژترین شێوازی بەکارهێنانی توانای جووتیارەکان برد و دەیان رێگایان لە داهێنانی کاری نوێ و زیندووکردنەوەی شێوازە کۆنەکانی بێگار و کار و زیادکردنی کرێی زەوییەکان لەم پێناوەدا گرتەبەر. بڕوانە:

دەچەوساندەوە، کە تا ئەوکاتیش زۆرینەی کۆمەڵیان پێکدەهێنا، ئەمەش تادەهات راپەڕین و یاخیبوونە جووتیارییەکانی بەگوڕتر دەکرد، بەجۆرێك کە لەو مەودا مێژووییەدا دەیەیەك نەبوو راپەڕینێکی جووتیاری بەخۆیەوە نەبینێت[٢٠٦]، کە لە راستیدا یەکێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی بەشی هەرە زۆری ئەو راپەڕینانە سەروگوێی پیاوانی ئایینی کڵێسا و دێرەکانی دەگرتەوە، ئەوەتا ئەو بڕگەیە لە بانگەشەی راپەڕینی جووتیارانی ناوچەی (سپیرس – Spires) لە ئەڵمانیا ساڵی (١٥٠٢ز) روونترین بەڵـگەی سەلماندنی ئەم راستییەیە کە تیایدا هاتووە: "... دوای سەرکەوتنی تەواومان بەسەر میر و خانەدانەکاندا، هێرش دەبەینە سەر ئیپسکۆپس و سەرۆك دێرەکان و لەگەڵ سەرجەم قەشە و راهیبەکاندا و وەدەریان دەنێین یان دەیانکوژین"[٢٠٧]. هەروەها لە شارەکانیشدا بەشی هەرە زۆری چین و توێژەکان بە چاوی رقەوە دەیانڕوانییە دەسەلاّت و ئیمتیازەکانی پیاوانی ئایینی، تایبەت چینی بۆرجوازی کە بەردەوام هەڵپەی بەدەستهێنانی پێگەی سیاسیی دەکرد بۆ پاراستنی توانا ئابوورییەکەی کە رۆژ بە رۆژ لە برەوسەندندا بوو[٢٠٨]. بەمجۆرە لە سەرەتای سەدەی شازدەدا کڵێسای کاتۆلیکی بە تەواوی ببووە بەربەستی بەردەم بەرژەوەندییەکانی چین و توێژاڵە نوێیەکان و ویستە کۆمەلاّیەتییەکان.

پێشکەوتنی فێربوون و بلاّوبوونەوەی خوێندەواری و پەرەسەندنی زمانە میللییەکان و رەهەندە جۆراوجۆرەکانی تری رێنێسانسیش سەرجەمیان مایەی گەشەپێدانی هۆشیاری کۆمەلاّیەتی و دەرکەوتنی جیهانبینییەکی نوێ و زەمینە خۆشکەرێکی تری ئەم بزووتنەوەیە بوون.

هیومانیستەکان سەرباری ئەوەی لەڕێی زیندووکردنەوەی کەلتووری (پاگانیزم – الوثنیة) ەوە کـۆمەڵــگایان ئاوێتە و ئاشنای زۆرێك لە ژیان و بیرکردنەوەی پاگانی و دژە ئایینی کرد، لە هەمانکاتدا بە رەخنە و سووکایەتیکردن بە تەواوی پێکهاتە فیکری و پراکتیکە کۆمەلاّیەتییەکانی سەدە نێوەنجییەکان، هەروەها گرتنەبەری رێچکەیەکی نوێ لە بیرکردنەوە و

Euan Cameron, Early Modern Europe. An Oxford History, Oxford University Press, 2001, PP. 49-51.

(٢٠٦) H.G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., PP. 3-4.

(٢٠٧) Quoted in: Johannes Jassen, History of the German People at the Close of the Middle Ages, Translated from German A.M. Christe, Vol. 4, Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. LTD. Drden Hause, London, 1900, PP. 137-138.

(٢٠٨) V.H.H. Green, Op. Cit., P. 117.

گەڕان بەشوێن نهێنییەکان و راڤەکردنی راستییەکانەوە، گورزێکی کوشندەیان لە شکۆمەندی و پێگەی کڵێسا وەشاند و پەردەیان لەسەر زۆرێك لە ساختەکاری و نابەجێی بیر و کرداری کڵێسا هەڵماڵی کە کارەکانی (لۆرینزۆ ڤالاّ) دیارترین نموونەیانە، بەمەش گومانێکی گەورەیان لە ناخی تاکەکانی کـۆمەڵــگادا بەرانبەر بە کڵێسا وروژاند[٢٠٩].

لەلایەکی ترەوە کنەکردن بە نێو سەرچاوە دێرینەکانی ئایینی مەسیحی و زیندووکردنەوەیان رۆژ بە رۆژ زیاتر دەبوو و لەم بوارەشدا چەندین پیاوی ئایینی و چەند پاپایەك ناو و ناوبانگیان دەرکرد، کە پاپا (نیقۆلاّی پێنجەم) (١٤٤٧-١٤٥٥ز) دیارترینیان بوو، هەر ئەویش بوو کتێبخانەی ڤاتیکانی دامەزراند کە بڕێکی زۆر لە سەرچاوە ئایینییە کۆنەکانی لەخۆدەگرت و چەندین زانا و بیریاری ئەو سەردەمەشی لەدەوری خۆی کۆکردەوە[٢١٠]. جگە لەوەی، کە لە نیوەی دووەمی سەدەی پازدە بەدواوە چەند هیومانیستێك کەوتنە سەرقاڵی کۆکردنەوە و ژیاندنەوەی سەرچاوە دێرینەکانی ئایینی مەسیحی، بەتایبەتی لە ناوچەکانی باکوور وەك ئەڵمانیا و زەوییەنزمەکان کە بە (هیومانیزمی مەسیحی – Christian Humanism) ناسرا بوون[٢١١].

ئەم هیومانیستانە لە پاڵ ئەوەدا کە کـۆمەڵــگایان بەسەرچاوە راستەقینەکانی ئایینی مەسیحی ئاشناکرد، لە هەمانکاتدا پەنجەیان بۆ زۆرێك لە گەندەڵییەکانی کڵـێسای کاتۆلیکی راکێشا و کۆمەڵــگـایان لێ وریاکردەوە و بە شێوازی جیاجیا بانگەشەی ریفۆرمیان لە کڵـێسای کاتۆلیکیدا دەکرد.

(جۆهان ریخلن - ١٥٢٢-١٤٥٥) (Johann Rechlin ز) هیومانیستێکی ئەڵمانی بوو کە چەند ساڵێکی تەمەنی لە ئیتالیا بردبووەسەر، پەیوەندی بە زۆرێك لە هیومانیستەکانەوە هەبوو و شارەزاییەکی باشی زمانی عیبری و (تەورات) بوو، لە بۆچوونەکانیدا بە ئاشکرا

---

(٢٠٩) “Encyclopedia International”, Vol. 15, PP. 336-337; George Clark, Early Modern Europe, from about 1450 to about 1720, 2nd Edition, Oxford University Press, London – New York – Toronto, 1966, P. 40.

(٢١٠) Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 152.

(٢١١) بڕوانە:

J. R. Hale and others, Op. Cit., PP. 437-440; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 348.

هەوڵی کەمکردنەوەی بایەخی ڕۆڵی پێکبەستانەی پیاوانی ئایینی و کڵێسای لە ژیانی ئایینیدا دەدا(٢١٢).

یەکێکی تر لەو هیومانیستانە (جۆن کۆلیت - ١٤٦٦-١٥١٩) (John Colet)ز ی زانا و هیومانیستی ئینگلیزی و مامۆستای زانکۆی ئۆکسفۆرد و دامەزرێنەری قوتابخانەی (سانت.پۆل) بوو، کە بایەخێکی زۆری بە ژیاندنەوە و خوێندنەوەی سەرچاوە دێرینەکانی ئایینی مەسیحی دەدا، خوازیاری چاکسازی بوو لە کڵێسادا و ڕەخنەی لە زۆرێك لە بنەماکانی کڵێسای کاتۆلیکی دەگرت ، بە تایبەتی ڕەبەنی پیاوە ئایینییەکان(٢١٣).

(ئیرازمۆس - ١٥٣١ – ١٤٦٥) (Erasmus)ز یەکێکی تر بوو لە بەناوبانگترین ئەو هیومانیستانەی کە بە ڕەچەڵەك هۆڵەندی بوو، بەڵام زۆربەی ژیانی لە ئینگلستان و ئیتالیا و فەرەنسا و ئەڵمانیا بردبووەسەر، شارەزاییەکی باشی لە زمانی لاتینی و گریکیدا هەبوو، بانگەشەی ڕۆشنبیربوونی کۆمەڵی دەکرد بەتایبەتی لەڕووی ئایینییەوە و بەلایەوە گرنگ بوو بەشی زۆری کۆمەڵـــگا ئینجیل بخوێنێتەوە(٢١٤)، داواکاری ریفۆرم بوو لە کڵێسادا تا بتوانێت لەگەڵ پێشهاتە فیکرییە نوێیەکاندا بڕبکات، لەبەرهەمەکانیدا ڕاشکاوانە تانە و تواجی لە پەیڕەوی کڵێسا و کردارە کۆمەڵایەتییەکان دەدا و لە بایەخی ڕۆڵی کڵێسا و پیاوەکانی لە ژیانی ئایینیدا کەمدەکردەوە، ساڵی (١٥١٦ز) ئینجیلی بە هەردوو زمانی گریکی و لاتینی لە بەرانبەر یەکدا بڵاوکردەوە(٢١٥).

---

(٢١٢) بڕوانە:
D.H. Lawrence , Movements in European History, Oxford University Press, 1971, P. 206; Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, PP.67-69.

(٢١٣) بڕوانە:
Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, PP.163-170 ; English Bible History, John Colet. www.greatest.com/timline-english-bible-history/john-colet.html.

(٢١٤) James Harvey Robinson and Others, A General History of Europe From the Origins of Civilization to Present Time, Gin and Company, Boston – New York – Chicago – London, 1962, PP. 309-310.

(٢١٥) بڕوانە: سلامة موسى، حرية الفكر وابطالها في التأريخ، مزيدة ومنقحة، الطبعة الثانية، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٩، ص ١٥٤-١٥٥.
D.H. Lawrence, Op. Cit., P. 208 ; Johan Herman Randall, Op. Cit., P. 147.

دەرکەوتنی چاپ و چاپەمەنی جگە لەوەی وەرچەرخانێکی گەورەبوو بەسەر ژیانی فیکری کۆمەڵـــگای ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەورووپادا هات، هەمانکات ڕۆڵێکی گەورەی لە ئاشناکردنی کۆمەڵ بە سەرچاوە ڕاستەقینەکانی ئایینی مەسیحی و کتێبی پیرۆز لە ڕێی لەچاپدان و بڵاوکردنەوەیان بە زمانە جیاجیاکان بینی، لە سەرەتای سەدەی شازدەدا نزیکەی (٤٢) جۆری دەستنووسی کتێبی پیرۆز و چەندین بەشی تەورات و دەقەکانی تریش لە چاپدران(٢١٦)، بەمەش ئەم سەرچاوانە کەوتنە بەردەستی بەشی زۆری کۆمەڵـــگا و بەو ڕاستییانە ئاشنابوون کە چەند سەدەیەك بوو کڵێسا لێی زەوت کردبوون. وێڕای ئەوەی چاپەمەنی ڕۆڵێکی بەرچاوی لە بڵاوکردنەوەی بیروڕای ریفۆرمیستەکان بە نێو کۆمەڵدا گێڕا و فاکتەرێکی ڕاستەوخۆ بوو لە بە کۆمەڵایەتیکردنی ئەم بزووتنەوەیەدا، بۆیە (لوتەر) بە (دوا بەخششی مەزنی یەزدان) وەسفی کردووە(٢١٧).

دۆزینەوە جوگرافییەکان وێڕای ئەوەی تەکانێکی گەورەی بە پرۆسەی دەرکەوتنی پەیوەندییە سەرمایەدارییەکان دا، هاوکات کرانەوەیەکی گەورەی بەسەر بیر و هۆشی مرۆڤی ئەورووپادا هێنا و بە چەندین ژیار و ڕۆشنبیری جیاواز ئاشنایکردن و بە تەواوی ئەو تێگەیشتنەی ریشەکێش کرد، کە کڵێسای کاتۆلیکی تاکە سیستەمی ڕاست و دروستی ژیانی مرۆڤایەتی بێت و زۆرێك لە دید و بۆچوونە خورافی و نازانستییەکانی کڵێسای پووچەڵ کردەوە(٢١٨)، بەمەش هێندەی تر لە هەیبەت و متمانەی کڵێسای کەمکردەوە.

تەوژمی پێشکەوتنە مەعریفی و زانستییەکان وەك لە بەشی یەکەمدا باسمانکرد، دەمێك بوو تەقەلا فەلسەفییەکانی ناچار کردبوو هەوڵی جیاکردنەوەی ئەرکەکانی عەقڵ و ئایین بدەن کە بە ئاشکرا (ولیەم ئۆکهامی) ئەو ڕاستییانەی کە لەرێی ئەزموون و تاقیکردنەوە عەقڵییەکانەوە دەسەلمێندرێت، لە ئەرکەکانی ئایین جیادەکاتەوە، بەمەش سەرەتای هەوڵەکانی

لە عەرەبییەکەیدا جون هارمان راندل، المصدر السابق، ص ٢٢٩-٢٣٠.

(٢١٦) Edward Raymond Turner, Op. Cit., PP. 155-156.

(٢١٧) Merle Severy, The World of Luther, “The National Geographic Magazine”, Vol. 164, No. 4, Copyright, National Geographic Society, Washington, 1983, P. 429.

(٢١٨) حسن شحاتة سعفان، الموجز في تاريخ الحضارة والثقافة ، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٩. ص٢٠٠.
Hayes, Modern Europe…, P. 134 .

زانست و مەعریفە بۆ رزگاربوون لە کۆنترۆڵی کڵێسا دەستپێدەکات، لە سەرەتای سەدەی شازدەشدا ئەم پێشکەوتنانە پەیتاپەیتا چەمکی نوێتریان دەسەپاند و تەنگیان بە شێوازی راڤەکاری و لێکدانەوەکانی کڵێسا هەڵدەچنی و لێکدانەوەی نوێتر و گونجاوتریان لە ئایین گەرەك بوو، تا ئەو هەموو لەنگی و لاسەنگییەی دید و بۆچوونەکانی راستبکاتەوە، بۆیە پێدەچێت هەوڵدانی کڵێسا بۆ خۆگونجاندن لەگەڵ پێشهاتە فیکرییە نوێیەکاندا یەکێکی تر بێت لە هۆکارەکانی ئەم بزووتنەوەیە[٢١٩].

ئەو رووداوانەی لە نیوەی دووەمی سەدەی چواردە بەدواوە رووبەڕووی کڵێسا بوونەوە، هێندەی تر ئەو دەزگایەیان لە هەیبەت داماڵی و زەمینەی دەرکەوتنی ئەم بزووتنەوەیان سازاند. سەرجەم هەوڵ و تەقەللا ریفۆرمخوازییەکانی بەر لە سەدەی شازدە رۆڵێکی گەورەیان لە هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگا لە گەندەڵییەکانی کڵێسا بینی، سەرەنجام گورزێکی گەورە بوون بەر هێزی رۆحی کڵێسا کەوتن، لە رووی فیکریشەوە کاریگەرییەکی گەورەیان بەسەر پێشەنگانی ئەم بزووتنەوەیەوە هەبوو، کە (لوتەر) بە راشکاوی لەبەردەم نوێنەری پاپادا دان بەم راستییەدا دەنێت و رۆڵی (جۆن هس) بەرز دەنرخێنێت[٢٢٠].

هەمانکات (دابەشبوونی مەزن) و (بزووتنەوەی ئەنجوومەن) ی بارتەقای ئەو هەوڵانە و بگرە پتریش زیانیان بە دەسەڵات و نفوزی کڵێسا گەیاند و ناچاریانکرد هانا بۆ پشتگیری دەسەڵاتە دونیاییەکان ببات[٢٢١]، جگە لەوەی نەهامەتییەکی دارایی گەورەیان لێکەوتەوە، کە وایکرد کڵێسا لە سەرەتای سەدەی شازدەدا بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەم زیانانە هێندەی تر زێدەڕۆیی لە بەکارهێنانی پسولەی لێبوردن (صکوك الغفران) و باج و سەرانە و مامەڵەکردن بە پۆستە ئایینییەکانەوە بکەن و پەنا بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی رەها لە ناوچەی رۆما و دەوروبەریدا ببات، کە ئەمەش پتر پاپاکانی وەك میرێکی هەرێمی لە ئیتالیا دەردەخست لەو کاتەدا کە تادەهات مەیلە ناوەندخوازییەکان بەگوڕتر دەبوون[٢٢٢].

---

(٢١٩) بڕوانە: الفريد نورث وايتهيد، مغامرات الافكار، ترجمة أنيس زكي حسن، مراجعة د. محمود أمين وتقديم د. عبدالرحمن خالد القيسي، دار مكتبة الحياة و مكتبة النهضة ، نشر بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين، بغداد — القاهرة — بيروت — نيويورك ، ١٩٦٠، ص ٢٣٧.

(٢٢٠) Merle Severy, Op. Cit., P. 443.

(٢٢١) "Catholic Encyclopedia", Reformation, Previous Web Page.

(٢٢٢) V.H.H. Green, Op. Cit., P. 110 ; Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 162.

بووژانەوەی مەیلە ناوەندخوازییەکان (الميول او النزعة المركزية) و دەرکەوتنی چەند دەوڵەتێکی ناوەندی لە کۆتایی سەدەی پازدە بەدواوە هێندەی تر هەنگاوەکانی تەقینەوەی رەوشەکەی خێراتر کرد. کڵێسای کاتۆلیکی بە درێژایی سەدە نێوەنجییەکان ئەو پەیوەندییە رۆحییە بوو، کە دانیشتوانی جیهانی کاتۆلیکی لە ئەوروپا بەیەکدییەوە گرێدەدا، بەو پێیەی هەمووان خۆیان بە هاوولاتی ژێر سایەی ئەم دەزانی و وەلایان بۆ کڵێسای کاتۆلیکی هەبوو، کڵێسا پشت ئەستوور بەهێزە رۆحییەکەی بەردەوام لە هەوڵی کۆکرنەوەی هەردوو دەسەڵاتی ئایینی و دونیاییدا بوو، هەرچەندە بە تەواوی لەم هەوڵەیدا سەرکەوتوو نەبوو، بەڵام بەدرێژایی سەدە نێوەنجییەکان کۆسپی گەورەی بەردەم سەربەخۆیی یەکجارەکی پاشا و دەسەڵاتە دونیاییەکان بوو، بە رادەیەکی زۆر لە دەستووەردان لە کاروباری ئەم دەسەڵاتانە ئازاد بوو، کە لە رێی پیادەکردنی مافەکانییەوە بەسەر کڵێسای ئەو ناوچانەوە و کۆکردنەوەی باج و سەرانەکانی، هەروەها لە رێی سامان و زەوی و زارەکانی لەو ناوچانەدا رایدەپەڕاند[٢٢٣].

بەڵام دەوڵەتە ناوەندییەکان لەگەڵ دەرکەوتنیاندا، کەوتنە هەوڵی بنەبڕکردنی دەستێوەردانی کڵێسا لە کاروباریان و رزگاربوون لەو باجانەی کە کڵێسا لە ناوچەکانیان کۆیدەکردنەوە و لە ناوچەکانی تردا خەرجدەکران، بەتایبەتی لە ئیتالیا، هەروەها چاویشیان بڕیبووە سامان و زەوی و زاری کڵێسا کە لە باجە دونیاییەکان بەخشرابوون و لە هەوڵی دەستبەسەرداگرتنیدا بوون بۆ بەهێزکردنی توانای ئابووری دەوڵەتی ناوەندی[٢٢٤]. جگە لەوانەش دەبوو لە پێناو سەپاندنی دەسەڵاتێکی رەهادا پاشاکان دەسەڵات و ئیمتیازی فراوانی پیاوانی ئایینی سنووردار بکەن[٢٢٥]. بەمجۆرە سەرەتای سەدەی شازدە دەسەڵاتی گشتگیری کڵێسا بەتەواوی بوو بە لەمپەری بەردەم دەسەڵاتی پاشاکان و ویستە کۆمەڵایەتییەکان، بۆیە لاوازکردنی ببوو بە پێویستییەکی مێژوویی.

---

(٢٢٣) Schevill, Op. Cit., P. 91. ; "Encyclopedia International", Vol. 15, P. 337; Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 163.

(٢٢٤) Louis Gottschalk and Donald Lach, Europe and The Modern World, Scott, Foresman and Company , Chicago – Atlanta – Dallas – New York, 1951, PP. 151-152 ; Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 163.

(٢٢٥) فرديناند شيفل، الحضارة الاوربية في القرون الوسطى وعصر النهضة ، ترجمة منير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٢، ص ١١٩.

وێرای هەموو ئەمانە، لە سەرەتای سەدەی شازدەدا وەك ئەنجامێك بۆ قەرەبووكردنەوەی زیانە داراییەكان و زیادبوونی پێداویستی و مەیل بۆ خۆشگوزەرانی، كلێسا و پاپاكان گەیشتنە لوتكەی گەندەڵی، بۆیە (لوتەر) راشكاوانە دەڵێت : "لەژێر ئەم ئاسمانەدا لە دەسەڵاتی رۆما گەندەڵتر و ناحەزتر نییە"[٢٢٦]. هەر ئەمەشە وایكردووە ژمارەیەك لە سەرچاوەكان ئۆباڵی ئەم بزووتنەوەیە بخەنە ئەستۆی ئەو پاپایانەی لە نیوەی دووەمی سەدەی پازدە بەدواوە پۆستی پاپایەتییان وەرگرت[٢٢٧].

بەجۆرە لەئەنجامی ئەم فاكتەرە رێخۆشكەرانەدا كۆمەڵگای جیهانی كاتۆلیكی لە ئەوروپا لە سەرەتای سەدەی شازدەدا جۆرێك لە نزیكبوونەوەی لەگەڵ بیروڕای ریفۆرمستان بەخۆوە بینی، كە دواجار بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینیی لە چوارچێوەی بزووتنەوەیەكی كۆمەلایەتی سیاسیی فراوان و گشتگیردا بەرجەستە كرد، كە لە خاكی ئەڵمانیا و بەكارەكانی (لوتەر) تەقییەوە.

(٢٢٦) Martin Luther, Concerning Christian Liberty.
www.iclent.org/pub/resource/text/Wittenberg/luther/web/cclib-2.html.

(٢٢٧) عبدالعزيز رفاعي، الحضارة الاوربية الحديثة من عصر النهضة حتى نهاية القرن التاسع عشر، مكتب الجامعات للنشر، القاهرة، ١٩٥٩، ص ١٣٩ – ١٤٠.

باسی دووەم:

پێشەنگەكانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی

تەوەرەی یەكەم: مارتن لوتەر و بزووتنەوەی ریفۆرم لە ئەڵمانیا

ئاشكرایە كە بێزاری و نارەزایی لە كلێسا وەك پێشتر روونكرایەوە دیاردەیەكی گشتگیر بوو لە جیهانی كاتۆلیكی لە ئەوروپا و بەشی هەرە زۆری ناوچەكانی گرتبووەوە. بەڵام كۆمەڵێك فاكتەری بابەتی كە دۆزە ئابووری و كۆمەڵایەتی و سیاسیی و فیكرییەكە دەستەبەری كردبوون، ئەڵمانیا دەكەن بە لەبارترین شوێنی تەقینەوەی ئەم بزاڤە وەك بزاڤێكی كۆمەڵایەتی و سیاسیی ، بۆیە بەرلەوەی بچینە سەر باسی پێشەنگەكانی ئەم بزووتنەوەیە بە گرنگی دەزانین ئەم هۆكارانە تاوتوێ بكەین.

هەندێك لە ناوچەكانی ئەڵمانیا هەر زوو وەك ناوەندێكی بازرگانی گرنگی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا دەركەوت، بەمەش گەشەسەندنە ئابوورییەكان و ئەنجامە كۆمەڵایەتییەكانی كە پێشتر باسكراون خێرا ناوچەكانی ئەڵمانیایان گرتەوە[٢٢٨]. ئەگەرچی لە كۆتایی سەدەی پازدە بەدواوە لە ئەنجامی دۆزینەوە جوگرافییەكان و گۆڕانی رێگا بازرگانییەكان زیانێكی گەورە بەر ژیانی ئابووری ئەڵمانیا كەوت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆرێك لەو شارانەی وەك ئۆگسبرگ

(٢٢٩) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: هاشم التكريتي، المصدر السابق، ص٢٠- ٢٢.
Robert – Hermann Tenbrock, A History of Germany, Translate from German Paul J. Din, Max Hueber, Munchen, 1968, PP. 82-84.

(Augsburg) و نۆرمبرگ (Nuremberg)[٢٢٩] و هەندێ شاری سەر رووباری راین تا ناوەڕاستی سەدەی شازدە وەك ناوەندێکی بازرگانی رۆڵی خۆیان لەدەستنەدابوو[٢٣٠].

بەلاّم ئەوەی گرنگە ئاماژەی پێبکرێت ئەوەیە، کە سەرجەم هەرێم و ناوچەکان لە ئەڵمانیا بە یەك ئاست ئەم گەشەسەندنانە نەیگرتبوونەوە و پەیوەندییە بازرگانییە نێوخۆییەکان لاوازبوون. بازرگانی ناوچەکانی باشوور لەگەڵ شارەکانی ئیتالیادا بوو، بۆیە زۆر دەوڵەمەند بوون. ناوچەکانی باکووریش پتر وەك مەڵبەندێکی گواستنەوەی نێوان رۆژهەلاّت و رۆژئاوای ئەڵمانیا دەرکەوتبوون، بەلاّم پەیوەندییەکی بازرگانی ئەوتۆ لە نێوان ناوچەکانی رۆژهەلاّت و رۆژئاوای ئەڵمانیا لەئارادا نەبوو، ئەمەش رەوشێکی ئابووری پەرتەوازەی لێکەوتەوە کە لە توانایدا نەبوو قەوارەیەکی ئابووری یەکگرتوو لە ناوچەکەدا دابمەزرێنێت، ئەویش رەنگدانەوەیەکی گەورەی بەسەر دۆخە کۆمەلاّیەتی و سیاسییەکەوە هەبوو[٢٣١].

لەڕووی سیاسییەوە لە کاتێکدا گەشەسەندنە ئابووری و کۆمەلاّیەتییەکان لە فەرەنسا و ئینگلستاندا یەکێتی ولاّت و دەسەلاّتی ناوەندی لێکەوتەوە، کەچی لە ئەڵمانیا بووە مایەی قەتیس مانی بەرژەوەندییەکان لە چوارچێوەی هەرێم و میرنشینەکاندا و پەرتەوازەیی سیاسیی بەرهەمهێنا[٢٣٢]. ئەگەر بڕوانینە ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز کە ئەو کات تاکە دەسەلاّتی گشتگیر بوو لەو ناوچانەدا[٢٣٣]، لە سەدەی پازدەدا لە چەند دەسەلاّتێکی ناوچەیی سەربەخۆ پێکدەهات، کە بەردەوام لەسەر حیسابی لاوازبوونی ئیمپراتۆریا بەهێزتر دەبوون[٢٣٤].

میرەکان خاوەن دەسەلاّتێکی سەربەخۆی بەهێزبوون و بەردەوام لە هەوڵی خۆبەهێزترکردندا بوون، دەسەلاّتدارییەتی شارەکان هیچیان لەمان کەمتر نەبوو، لە بەرانبەریشدا هەریەك لە پیاوە ئایینییە گەورەکان و خانەدانەکان لە هەڵپەی بەدەستهێنانی بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا

(٢٢٩) دەربارەی شوێنی جوگرافی ئەو شارانە بڕوانە: نەخشەی ژمارە (٢) لە پاشکۆکان ل١٧١ .

(٢٣٠) بڕوانە: هاشم التكريتي، المصدر السابق، ص٢٠ .

(٢٣١) بڕوانە: هاشم التكريتي، المصدر السابق ، ص ٢٤ - ٢٥.

(٢٣٢) Robert – Horman Tenbrock, Op. Cit., P. 71-75; A.J. Grant, Op. Cit., P. 282.

(٢٣٣) لەو کاتەدا ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز گەیشتبووە ئەوپەڕی بێهێزی تەنانەت هەڵبژاردنی خودی ئیمپراتۆر لە ساڵی (١٣٥٦ز) بە دواوە کەوتە دەست حەوت میری ناوچە لۆکاڵیەکان. بڕوانە:
Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, P. 35.

(٢٣٤) Robert – Herman Tenbrock, Op. Cit., PP. 72 – 75.

بوون[٢٣٥]. هەریەك لەم دەسەلاّتانەش بەهێزبوونی خۆی لەدەستدرێژیکردنە سەر بەرژەوەندی ئەوی تردا دەبینییەوە، بەمەش ئەم دەسەلاّتانە لە ململانێ و ناکۆکی بەردەوامدا دەژیان.

هەر ئەم رەوشەش ببووە لەمپەری بەردەم بەرژەوەندی چین و توێژەکانی شار وەك بازرگان و خاوەن بانك و پیشەگەر و ... هتد، کە تامەزرۆی پێکەوەنانی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزبوون، هەروەها گۆڕانکارییە ئابووری و کۆمەلاّیەتییەکان لە لایەك، پێشکەوتنی چەکسازی و سوپا و داهێنانی بارود لە لایەکی تر گورزێکی کوشەندەیان لە رۆڵی دەزگای سوارچاکان وەشاند، بۆیە ئەمانیش دامەزراندنی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز و کەمکردنەوەی دەسەلاّتی میرەکانیان بە یەکێك لە ئامانجەکانی خۆیان دەزانی[٢٣٦].

بەجۆرە ئەم رەوشەی باسکرا ئەوە دەردەخات، کە لەو کاتەدا میرنشینەکانی ئەڵمانیا جگە لە ململانێی نێوان چینی چەوساوە و چینی چەوسێنەر لە ململانێیەکی توندوتیژی نێو چینی چەوسێنەری سەرەوەدا دەژیا.

سەرەڕای ئەوەی باری هەرە قورسی ئەم ململانێیە کەوتبووە سەر شانی چین و توێژەکانی خوارەوە لە جووتیار و هەژار و کرێکارانی شار، ئەمەش وایکرد ئەم چین و توێژانە لە ئەڵمانیا پتر لە هەموو ناوچەکانی تری ئەوروپا دووچاری چەوسانەوە بێن و لە ژێر باری زۆری و فرەچەشنی باجەکاندا بنالێنن[٢٣٧]، تەنانەت لە مافی سوودوەرگرتن لە بەخششە سروشتییەکانیش بێبەش بکرێن وەك چۆن ئەم بڕگەیە لە تێکستی بانگەشەی جووتیارانی شاری (سپیرس)ی ئەڵمانیا لە ساڵی (١٥٠٢ز) دا بە ئاشکرا گوزارشت لە رەوشی ژیانی جووتیاران دەکات، کە دەڵێت: " پێویستە دەسەلاّتدارییەتییەکانی سەر زەوی لەم مافانە دابماڵدرێن وەك: دەیەك و بەشەشمەك و بێگار و تەواوی باجەکان نەمێنن، ئاو و دارستان و لەوەڕگاکان و بەیارەکان و راوی باڵندە و ئاژەڵی کێوی و ماسی بۆ هەموو کەس ئازاد بکرێت"[٢٣٨].

(٢٣٥) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, P. 36.

(٢٣٦) هاشم التكريتي، المصدر السابق، ص ٢٨؛ كمال مظهر احمد، محاضرات ...، ص ١٧٥؛ عبدالعزيز الرفاعي، المصدر السابق، ص ١٤٦ - ١٤٧؛.٢٦٢ Daniel Waley, Op. Cit., P.

(٢٣٧) كمال مظهر احمد، محاضرات ...، ص ١٧٥.

(٢٣٨) Quoted in : Johannes Janssen, Op. Cit., P. 138.

ئەم ستەمە زۆرە لە لایەك، كاریگەری (هسیەكان) بەسەر جووتیارانی ئەڵمانیاوە كە لە زۆربەی ناوچەكاندا بلاوبوون لە لایەكی ترەوە[٢٣٩]، جووتیارانی ئەڵمانیای لە جووتیارانی سەرانسەری ئەوروپا بەگوڕتر كرد لە بەگژداچوونەوەی چەوسێنەران و هەر زوو دەستیان بەیاخیبوون و راپەڕین كرد و بەر لەهەموو ناوچەكانی تر هۆشیاری سیاسیی و كۆمەلایەتییان لا گەلاڵە بوو و لە نیوەی یەكەمی سەدەی پازدەوە دەستیان بە خۆ رێكخستن و پێكەوەنانی كۆمەڵەی جوتیاری كرد[٢٤٠]، تا بەرپابوونی جەنگی گەورەی جوتیاری ساڵی (١٥٢٤ – ١٥٢٥ز) چەندین راپەڕینی جوتیاری توندوتیژیان ئەنجامدا[٢٤١]. ئەمانەی باسكران ئەو راستییە دەردەخەن كە لەو كاتەدا بەشی هەرە زۆری كۆمەڵگای ئەڵمانیا پەرۆشی ریفۆرمێكی سیاسیی و پێكەوەنانی دەوڵەتێكی ناوەندی بەهێز بوون و بە شێوازی جۆراوجۆر گوزارشتیان لێدەكرد، كە جگە لە توندوتیژی و راپەڕینەكان رۆشنبیرانیش ئەمەیان لە دووتوێی نووسینەكانیاندا دەخستەڕوو، كتێبی (چاكسازی ئیمپراتۆر سیگمۆند - Reformation of Kaiser Sigmund) كە ساڵی (١٤٣٨ز) نووسراوەتەوە و تا ساڵی (١٥٢٤ز) چەندین جار لە چاپدراوەتەوە، تیایدا هەردوو دەسەلاتی ئایینی و دونیایی ئەو كاتە بە دەسەلاتێكی گەندەڵ لە قەڵەمدەدا و یەكێك بوو لە دیارترین ئەو بەرهەمانەی كە رۆڵێكی گەورەیان لە رابوونی هەوڵە ریفۆرمخوازی و شۆرشگێڕییەكانی ئەڵمانیادا گێڕا [٢٤٢].

(٢٣٩) مەبەست لە هسییەكان لایەنگرانی (جۆن هس)ە لە بۆهیمیا، بۆ پتر زانیاریش بڕوانە
Janssen, Op. Cit.,, PP.١٢٧ – ١٢٨

(٢٤٠) ساڵی (١٤٣١ز) لە ناوچەكانی دەوروبەری ورمس نزیكەی (٣٠٠٠) جووتیار بە چەكەوە راپەڕین، هەر لەو سەروبەندەدا بۆ یەكەمجار هەوڵی دامەزراندنی كۆمەڵە و دیاریكردنی دروشمیان دا كە دروشمی (پێویستە جووتیاران قەیتانی پێلاوەكان توندكەنەوە) هەڵبژارد كە دواتر بوو بە رێبازێك بە ناوی (بوندشچا - Bundschuh)ەوە بڕوانە. Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. ١, PP. ١٠١-١٠٦ :

(٢٤١) جگە لە بزاڤە جووتیارییەكان تەواوی چینە هەژارەكانی تریش لە شارەكاندا دەستەوەستان نەبوون، بەڵكو لە سەرەتای سەدەی شازدەدا لە ناوچەكانی ئەڵمانیا و زەوییەنزمەكان، هەژارانی شار چەند راپەرینێكیان ئەنجامدا، كە یەكێك لە چالاكترینیان ساڵی (١٥١٤ز) لە ناوچەی ڤێتەنبرگ (Wittenberg) بە ناوی كۆنرادە هەژارەكان (Poor Conrad) تەقییەوە كە سەرەتا پەیوەندی بە جووتیارانیشەوە هەبوو، بەلاّم دواتر تەنها هەژارانی شاری لەخۆ گرت. بڕوانە. Johannes Janssen, Op. Cit., P. ١٤٠ :

(٢٤٢) Johannes Janssen, Op. Cit., PP. 132-133.

ئەم بارودۆخە سیاسییەی باسكرا كلێسا و پاپاكانی لە ئەڵمانیا دەستوالاتركرد لە كۆكردنەوەی پارە و پول، تایبەت دوای بەهێزبوونی دەسەلاتی ناوەندی لە ئینگلستان و فەڕەنسا و كەمبوونەوەی بەرژەوەندییەكانی لەو ولاتانەدا، پاپا و پیاوەكانی قورسایی كارەكانیان خستە ناوچەكانی ئەڵمانیا، ئەمەش وایكرد كە كلێسا لە ئەڵمانیا لە سەرجەم ناوچەكانی تر گەندەڵتر دەركەوێت و هەر زوو ناڕەزایی لە دژی كۆكردنەوەی پارە و پولی ئەڵمانیا و خەرجكردنی لە ئیتالیا دەربڕن[٢٤٣]. بۆیە بێ هۆ نەبوو كە دەسپێكی كارەكانی (لوتەر) بە بەگژداچوونەوەی یەكێك لە پیاوانی پاپا دەستپێیكرد كە ناوی (تیتزل - Tetzel) بوو، ئەو كابرایە زۆر چلێسانە كەوتبووە فرۆشتنی پسولەی لێبوردن لە ئەڵمانیا و كۆكردنەوەی پارە و پول بۆ بیناكردنەوەی كلێسای (سانت . پترۆس) لە رۆما[٢٤٤].

هاوكات لە سەدەی پازدەوە لە ئەنجامی بلاوبوونەوەی خوێندەواری و زیادبوونی فێرگە و قوتابخانەكان ناوچەكانی ئەڵمانیا رابوونێكی فیكری گەورەی بەخۆیەوە بینی، تایبەت دوای دەركەوتنی ركابەرایەتی نێوان بۆرجوازییەكانی شار و میرەكان لەم بوارەوە، وێرای زۆربوونی ژمارەی زانكۆكان كە لە نێوان ساڵانی (١٣٨٤ - ١٥١٧ز)دا نزیكەی حەڤدە زانكۆی نوێ لە ناوچەكانی ئەڵمانیا كرانەوە[٢٤٥].

ئەمە وێڕای ئاوێتەبوونی كاریگەری هیومانیستەكانی باكوور بە رەوشەكەوە لەو سەروبەندەدا كە هێندەی تر هەلومەرجەكەی لە ئەڵمانیا بۆ تەقینەوە گونجاوتر كرد، كە لەو كاتـــــەدا جگە لە (ریخلن) و (ئیرازمۆس) ، (ڤۆن هوتن - Von Hutten)یش (١٤٨٨ – ١٥٢٣ز) رۆڵێكی گەورەی لەم رووەوە بینی. (هوتن) كە شاعیر و هیومانیستێكی ئەڵمانی بوو، خاوەن رۆشنبیرییەكی فراوان بوو، زانیارییەكی باشیشی لە زمانی لاتینیدا هەبوو، رۆڵێكی گەورەی بینی لە رابوونی هەستی نیشتیمانپەروەری لە ئەڵمانیا و بە ئاشكرا خەڵكی لە دژی كلێسا هاندەدا و ئەو دەزگایەی بە مایەی پەرتەوازەیی و دووبەرەكی نێوان میرەكانی ئەڵمانیا و بە تالانبەری زێڕ و سامانی ئەڵمانیا لە قەڵەمدەدا[٢٤٦].

(٢٤٣) Daniel Waley, Op. Cit., P. 265.

(٢٤٤) James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 311.

(٢٤٥) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, PP. 53-56.

(٢٤٦) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., PP. 75-76.

سەرباری هەموو ئەوانەی باسکران، دەرکەوتنی چەند ڕێگایەکی نوێ لە پەیڕەوکردنی ئایینی مەسیحی لە کۆتایی سەدەی چواردە بەدواوە لە ناوچەکانی ئەڵمانیا و زەوییەنزمەکاندا کە بە (بیروباوەڕی نوێ – Devotio Moderna) ناسراوە، ڕێخۆشکەرێکـی تری تەقینەوەی ئەم بزووتنەوەیە بوون لە ئەڵمانیا، بەتایبەتی (ئۆگستینییەکان – Augustinian Ermites)[٢٤٧] و (برایانی ژیانی هاوبەش - Brethern of Common Life)[٢٤٨] کە لە دەرەوەی کلێسای کاتۆلیکی دەرکەوتن و خەڵکێکی زۆریان لەدەور کۆبووەوە و لە بۆچوونەکانیاندا پێداگرییان لەسەر تاکگەرایی لە پەیڕەوی ژیانی ئایینی دەکرد و کاریگەرییان بەسەر خودی (لوتەر)ەوە هەبوو، کە بۆخۆی ڕاهیبێکی ئۆگستینی بوو[٢٤٩].

لە ئەنجامی ئەم فاکتەرانەدا ناوچەکانی ئەڵمانیا بوو بە لەبارترین خاکی تەقینەوەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی خاوەن مۆرکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی کە خۆی لە خۆیدا یەکەم جەنگ و شۆڕشی گەورە و ڕاستەقینە بوو لە دژی سیستمی دەرەبەگایەتی.

مارتن لوتەر (Martin Luther)

(مـارتن لوتەر) ساڵی (١٤٨٣ز) لە خێزانێکی جووتیاری ناوچەی (ئایسلبین – Eisleben) لەدایکبووە. باوکی لە کانە کانزاییەکانی ئەو ناوچەیە کرێکار بووە[٢٥٠]، بەمەش

(٢٤٧) ڕەوتێکی سۆفیگەری بوو لە کۆتایی سەدە نێوەنجییەکاندا لە ناوچەکانی ئیتالیا و ئەڵمانیا سەریهەڵدا، بە توندی پابەندی ژیانی هەژاری و خواپەرستی بوون، بە زۆربەی ناوچە و شارە گەورەکانی ئەڵمانیادا بڵاوبووبوونەوە و زۆر هاندەری خوێندن و فێربوون بوون و زۆرێك لە پاپاکان هەوڵیاندا بیانخەنە چوارچێوەی دێرەکانی دییەوە، بەڵام بێئاکام بوو تا دواجار پاپا (ئەلکساندەری شەشەم) لەم هەوڵەدا سەرکەوت . بڕوانە:
"The Cambridge Modern History", Vol. 2, P. 114.

(٢٤٨) ئەم ڕەوتە ئایینییە کە پتر ڕۆشنبیری بوو، بزووتنەوەیەکی ریفۆرمیستانە نەبوو بریتیبوو لە گۆڕانێك لە پەیڕەوی ئایینی کاتۆلیکی، لە چارەکی کۆتایی سەدەی چواردە لە لایەن (Gerard Groot) (١٣٤٠ – ١٣٨٤ز)ەوە دەستپێکرد، دواتریش لەسەر دەستی (Thomas Qkempis) (١٣٨٠ – ١٤٧١ز) پەرەی پێدرا. بڕوانە :
H.G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., P. ١٠٢.

(٢٤٩) Munro and Santag, Op. Cit., PP. 513-517; Daniel Waley, Op. Cit., P. 269.

(٢٥٠) Albrecht Beutel, Luther's Life, "The Cambridge Companion to Martin Luther", Cambridge University Press, 2004, P. 3; James Harvey Robinson and others, Op. Cit., P.310.

(مارتن لوتەر) لەو کەشە دژوار و پڕ ناڕەزاییەی ژیانی جووتیار و کرێکارانی ئەو ناوچەیەدا ژیاوە و بۆ خۆشی سەرەتاکانی ژیانی بە هەژاری بەسەربردووە و تەنانەت یەکێك بووە لەو خوێندکارانەی کە لە پێناو دابینکردنی خەرجی خوێندنەکەیدا لە کلێسا و سەر شەقامەکاندا گۆرانی گوتووە[٢٥١]. ئەمانە لە لایەك، مامەڵەی توند و بێبەزەییانەی مامۆستاکانی لە قۆناغە سەرەتاییەکانی خوێندندا لە لایەکی دی[٢٥٢]، کاریگەر بوون لە ڕەخساندنی کەسایەتی سەرسەخت و ناخێکی تووڕەی وەك (مارتن لوتەر).

فێربوون و خوێندنەوەی بەردەوامی ڕەگەزێکی تری سازدانی کەسایەتی شۆڕشگێڕانە و بە ئاگای (لوتەر) بوون[٢٥٣]، چونکە (لوتەر) هەر لە تەمەنی حەوت ساڵییەوە لە قوتابخانەی (مانسفلد – Manisfeld) دەستی بەخوێندن کردووە و دواتریش لە (ماگدبرك – Magdeburg) و (ئیسنك – Eisenach) ، تا لە ساڵی (١٥٠١ز) دا دەچێتە زانکۆی ئێرفۆرت (Erfurt) و لە تەمەنی بیست و یەك ساڵیشدا بڕوانامەی ماستەر لە بواری هونەرە

(٢٥١) "The Cambridge Modern History", Vol. 2, P. 109.

(٢٥٢) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, P. 194.

(٢٥٣) د. الانبا یوحنا قلتة، لە میانەی باسکردنی کاریگەری فیکری ئیسلام لە ڕێنیسانس و فیکری ڕۆژئاوا ئاماژە بەوە دەکات کە (لوتەر) بە فیکری موعتەزیلە و ئیسلام کاریگەر بووە و دەڵێت هەر لە سەدەی سێزدەوە قورئان وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی لاتینی و دواتریش زمانەکانی تری ئەوروپا، بەمەش پێیوایە کە (لوتەر) بەر لە بزووتنەوەکەی قورئانی خوێندۆتەوە. "المسيحية والالف الثالثة"، دار المصر المحروسة، القاهرة، ٢٠٠٢، ص١٢٣. بەڵام د. محمد صالح باسی ئەوە دەکات کە سەرچاوەیەکی وای لەبەردەستدا نییە ئاماژە بە کاریگەری عوسمانییەکان بەسەر (لوتەر)ەوە بکات و باسی ئەوە بکات کە (لوتەر) قورئانی خوێندبێتەوە تەنها ئەوەی کە (رولاند بینتون) ئاماژە بەوە دەکات کە (لوتەر) لە گفتوگۆی لەگەڵ (جۆن ئیك) باسی دەستوور و حکوومەتی تورکەکانی کردووە. محمد محمد صالح، تأريخ أوربا عصر النهضة وحتى الثورة الفرنسية = (١٥٠٠-١٧٨٩ز)، مطبعة دار الجاحظ للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٨٢، ص ١٨٥. بەڵام ئەگەرچی ناکرێت نکۆڵی لە کاریگەری فیکری ئیسلام بەسەر ڕێنێسانسدا بکرێت، کەچی پێناچێت کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر (لوتەر) هەبووبێت، چونکە ئەو کات چەندین بۆچوونی لە موعتەزیلە پێشکەوتووتر لە ئەوروپا لەئارادا بوو، بیروڕاکانی (لوتەر) بۆخۆی ڕەنگدانەوەی ئاسایی بارودۆخی سەردەمەکە بوون، جگە لەوەی (لوتەر) سەرەتا تەنها وەك هێزێکی سیاسی و لە ڕوانگەی دەوڵەتی عوسمانییەوە دەیڕوانییە ئیسلام، بەڵام لە ساڵی (١٥٤٢ز) دا نوسخەیەکی لاتینی لە قورئان دەستدەکەوێت و لێرەوە لەسەر ئەم ئایینە قسەی کردووە. لودفیغ هاغمن، المسيحية ضد الاسلام. حوار انتهى الى الاخفاق، ترجمة محمد جديد، مراجعة زياد متي، تقديم رضوان السيد، قدمس للنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٤، ص ١٣٩-١٤٢.

ئازادەکان بەدەستدێنێت و دواتریش لە ساڵی (١٥٠٥ز) دا دەست بە خوێندنی یاسا دەکات[٢٥٤]. جگە لەوانە بایەخێکی بەرچاو بە خوێندنەوەی بەرهەمە کلاسیکییەکانی باوکانی کڵێسا بەتایبەتی (سانت . ئۆکستین)[٢٥٥] و سکۆلاستییەکان بەتایبەتی (ولیەم ئۆکهامی) و (تۆماس ئەکیۆنس) و نامەکانی (سانت . پۆل) دەدا[٢٥٦].

خوێندنی لە زانکۆی ئێرفۆرت رۆڵێکی گەورەی دەبێت لە ئاراستەکردنی ژیانی فیکری و ئایینی (لوتەر)، ئەم زانکۆیە لە ساڵی (١٣٩٢ز)دا دامەزرابوو، یەکێك بوو لە زانکۆ گرنگەکانی ئەو کاتەی ئەڵمانیا و ناوەندێکی گرنگی بیرورا جیاوازەکانی وەك: هیومانیستەکان و سکۆلاستییەکان و راڤەکارانی ئینجیل و دژە کڵێساییەکان بوو، (مارتن لوتەر)یش بۆ خۆی باسیکردووە کە جارجارە دەنگێکی بەهێزی دژە کڵێسایی لەم ناوەندە بڵاودەبووە و[٢٥٧]، ئەم بیروڕایانە ئەگەرچی بۆ ئەو سەردەمە شتێکی نوێ نەبوون، بەڵام بۆ لوتەرێك کە لە گوندەوە روویکردوەتە زانکۆ و لە خێزانێکی کاتۆلیکی ئاساییدا ژیاوە و پێیوابووە کڵێسا خانەی خودایە و ئیپسکۆپسەکانی رۆماش باوکی ئەم خانەیەن، ئەم بیروباوەڕانە نامۆ بوون، بۆیە هەر زوو گومانێکی گەورە لە ناخی (لوتەر)دا دروستدەکەن و تووشی تەنگژەیەکی دەروونیی دەکەن بە جۆرێك کە مرۆڤ بە رادەیەك بە ناپاك بزانێت کە لێبوردنی لە لایەن خوداوە مەحاڵ بێت، هەر

(254) Albrecht Beutel, Op. Cit., P. 4; Merle Severy, Op. Cit., P. 433.

(٢٥٥) ئارلیۆس ئۆگستین (٣٥٤ – ٤٣٠ز) لە ناوچە رۆژهەڵاتییەکانی ئیمپراتۆریای رۆما، لە باکووری ئەفریقیا لەدایکبووە، لەسەردەمێکدا ژیاوە، کە ئیمپراتۆریا لە گەرمەی گێژاوە سیاسی و کۆمەڵایەتی و فیکرییەکاندا بووە، لە تەمەنی (٣٠) سی ساڵییەوە دەبێت بە مەسیحی دوای ئەوەی بە زۆرێك لە ئاین و رەوتە فەلسەفییەکانی ئەو سەردەمەدا گوزەر دەکات، خاوەن رۆشنبیرییەکی فراوان بووە و یەکێکە لە دیارترین دامەزرێنەرانی تیۆلۆجیای کاتۆلیکی و سەرەتای سەدە نێوەنجییەکان، (شاری خوا The City of God) – یەکێکە لە گرنگترین بەرهەمەکانی. بڕوانە:
"Encyclopedia International", Vol. 2, PP. 194-195

(٢٥٦) Albrecht Beutel, Op. Cit., P. 5; Philip Malancthon, A History of the Life and Action of the Very Revere Dr. Martin Luther, Part One.
www.iclent.org /pub/ resources/text/Wittenberg / melan/lifea-01, txt.

(٢٥٧) "The Cambridge Modern History", Vol.2, P. 111.

ئەو پرسی لێبوردنەش بوو کە دواجار (لوتەر) بەرەو ژیانی رەبەنی دەبات و لە ساڵی (١٥٠٥ز)[٢٥٨] دا لە یەکێك لە دێرە ئۆگستینییەکانی شاری ئێرفۆرت دەبێت بە راهیب[٢٥٩].

لێرەوە (لوتەر) بەپێچەوانەی ویستی خێزانەکەی دەست لە خوێندنی یاسا هەڵدەگرێت و دەست بە خوێندنی تیۆلۆجیا دەکات تا بڕوانامەی ماستەر و دکتۆرا لەم بوارەدا بەدەستدێنێ، لە ساڵی (١٥٠٩ز)ش بەدواوە دەبێتە مامۆستای تیۆلۆجیای زانکۆی تازەکراوە لە ڤیتەنبرگ (Wittenberg)[٢٦٠].

کنەی بەردەوامی بە نێو نامەکانی (سانت . پۆل)دا و قووڵبوونەوەی لە خوێندنەوەی کتێبی پیرۆزدا (لوتەر)یان زیاتر لە ژیانی سادە و ساکاری سەرەتای مەسیحییەت بە ئاگا دەهێنایەوە، بۆیە کاتێك لە ساڵی (١٥١١ز)دا سەردانی رۆمای کرد و لە نزیکەوە چاوی بە ژیانی پاپا و پیاوانی ئایینی کەوت، زۆر سەری سوڕما، لێرەوە تۆوی نارەزایی لە دژی کڵێسای کاتۆلیکی لە ناخی (لوتەر)دا چەکەرەیکرد[٢٦١]، هەر لە ساڵی (١٥١٢ز)ەوە دەست بە نووسینە تیۆلۆجییەکانی دەکات، ئەگەر چی تا ناوەڕاستی ساڵی (١٥١٦ز) وەك کاتۆلیکییەك بیری دەکردەوە، بەڵام لەوێ بەدواوە لەرێچکەی کاتۆلیکی لارێ دەبێت و دەستدەکات بە رەخنەگرتن لە پسولەی لێبوردن و ساڵی (١٥١٧ز)یش بە ئاشکرا هێرشدەکاتە سەر تیۆلۆجیای سکۆلاستی[٢٦٢].

هەر لە ساڵی (١٥١٧ز)دا و لەرووبەڕووبوونەوەی (تیتزل)دا کە پێشتر باسکراوە، بە کردەوە هەنگاوە ریفۆرمخوازییەکانی (لوتەر) دەستپێدەکەن، دواتریش لە رێی ئەو (٩٥) بەندەی کە

(٢٥٨) د. محمد محمد صالح، دەڵێت (لوتەر) لە زانکۆ وەك راهیبێك دەرچوو، بڕوانە : محمد محمد صالح، المصدر السابق، ص ١٨٠، بەڵام (لوتەر) لە زانکۆوە و لە ساڵی (١٥٠٥ز) بەدواوە دەبێت بە راهیب، واتە دوای تەواوکردنی زانکۆ و قۆناغی بەکالۆریۆس ژیانی رەبەنی دەست پێدەکات.

(٢٥٩) "The Cambridge Modern History", Vol. 2, PP. 111,114.

(٢٦٠) جورج طرابيشي، المصدر السابق، ص ٥٤٣ ؛ V.H. H. Green , Op. Cit., P. ١١٨.

(٢٦١) مختصر تاريخ ألمانيا منذ أقدم الازمنة الى نشوب الحرب الاوربية الكبرى"، ترجمة ادارة الهلال، الطبعة الثانية، مطبعة الهلال، مصر، ١٩٢٤، ص ٥١ ؛ D.H. Lawrence , Op. Cit., P. ٢٠٩; E.E. Kellett, A Short History of Religions, Victor Gollacz LTD, London, ١٩٥٤, P. ٣٠٥.

(٢٦٢) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص ١٥-١٦ "The Cambridge Modern History", Vol. ٢, P. ١١٢.

رۆژی (١٥١٧/١٠/٣١ز) لە دەرگای کڵێسای ڤیتەنبرگ بە زمانی لاتینی هەڵیواسی(٢٦٣)، راستەوخۆ رەخنە لە دەسەڵاتی رەهای پاپا و پسولەی لێبوردن و رۆڵی پێکبەستانەی کڵێسا لە ژیانی ئایینی دەگرێت و تیایدا زۆرێك لەو بۆچوونانەی خستەڕوو کە دواجار بوونە هەوێنی بیروڕا تیۆلۆجی و کۆمەڵایەتییەکانی(٢٦٤) و دواتریش خێرا وەرگێڕدرایە سەر زمانی ئەڵمانی و دەنگدانەوەیەکی گەورەی لە ناوچەکانی ئەڵمانیادا هەبوو.

ئەم هەڵوێستەی (لوتەر) لایەنگرانی پاپای زۆر نیگەرانکرد و کەوتنە مشتومرێکی تیۆلۆجی قووڵ لەگەڵیدا، تایبەت (کاردینال کۆجتان – Cardinal Cajtan) لە ساڵی (١٥١٨ز)دا و (جۆن ئیك – John Eck) ساڵی (١٥١٩ز) لە (لایپزیگ – Leipzig) و پاپایان لەم کردەوانەی (لوتەر) ئاگادارکردەوە(٢٦٥).

بەڵام بێزاری خەڵکی ئەڵمانیا لە کڵێسا و ئاڵۆزی کێشەکانی ناوچەکە بە جۆرێك بوو کە ئیمپراتۆر (مەکسمیلیان) (١٤٩٣ – ١٥١٩ز) بۆخۆی پاپا لە بەکارهێنانی توندوتیژی بەرانبەر (لوتەر) ئاگادار دەکاتەوە، هەروەها پاپا سەرەتا رووداوەکەی تەنها بە کێشەی نێوان راهیبەکان دەزانی، هەموو ئەمانە وایانکرد کە (لوتەر) لە سەرەتادا رووبەڕووی هەڵوێستێکی توندوتیژ نەبێتەوە لە لایەن هەردوو دەسەڵاتی ئایینی و دونیاییەوە(٢٦٦).

---

(٢٦٣) كهنة يسوع الملك في الموصل، لوثر وحركة الاصلاح، الحلقة الاولى، ١٩٦٤، ص٤ ؛
Robert – Herman Tenbrock, Op. Cit., P. 91.

(٢٦٤) بڕوانە:
Project Wittenberg : Disputation of Doctor Martin Luther on the Power and Efficacy of Indulgences. Martin Luther , 1517 – Adolph Spaeth, L.D. Read , Henry lacbs, et.Al. Trans and Eds.
www.iclent.org/pub/resources/text/wittenberg/luther/web/nintyfive.html.

(٢٦٥) Timothy F. Lull, Luther's Writings, "The Cambridge Companion to Martin Luther", P.43; Preface Martin Luther, Preface to the Complete Edition Luther's Latin Work (1545), Translated Bro. Andrew Thornton.
www.iclent.org/pub/resources/text//wittenberg/luther/web/preflat-eng.txt.

(266) Arthur. P. Watts, Op. Cit., P. 45; E.E. Kellett, Op. Cit., P. 305; Preface Martin Luther, Previous Web Page.

ساڵی (١٥٢٠ز)، ئەو ساڵەیە کە (لوتەر) لەڕێی سێ تێزە بەناوبانگەکەیەوە هەریەك لە (نامەیەك بۆ میرانی نەتەوەی ئەڵمانیا – Address to the Christian Nobility of German Nition) و (دیلەکانی بابل لە کڵێسای خودا – The Babylonian Captivity of The Christian Man) و (ئازادی مرۆڤی مەسیحی- The Freedom of the Christasin man)، بە ئاشکرا بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی – سیاسیی لە دژی کڵێسای رۆما رادەگەیەنێت و راشکاوانە تێڕوانینەکانی دەخاتەڕوو و هەنگاوە راستەقینەکانی جیابوونەوەی لە کڵێسای کاتۆلیکی دەستپێدەکات. لە (نامەیەك بۆ میرانی ئەڵمانیا) دا، (لوتەر) بە ئاشکرا خەڵکی ئەڵمانیا بۆ بەگژداچوونەوەی کڵێسا و پاپا و خۆرزگارکردن هاندەدات، میرەکان بە بەدیهێنەری ئەم رزگارییە دەزانێت و هەوڵی وروژاندنی ویست و مەیلی پێکەوەنانی یەکێتی سیاسیی لە ئەڵمانیا دەدات، ئەڵمانییەکان بۆ پابەند نەبوون بە باج و سەرانەی کڵێسا، کە دەچێتە باخەڵی بێگانەوە هاندەدات(٢٦٧). لەم نامەیەدا بە ئاشکرا دەڵێت : " من دەمەوێ ئەو کەسانە هانبدەم و ئەو فیکرانە سازبدەم کە لە توانایاندایە یاریدەدەری نەتەوەی ئەڵمانیا بن بۆ رزگاری و بە مەسیحیبوونی راستەقینە"(٢٦٨).

لە (ئازادی مرۆڤی مەسیحی)یشدا، (لوتەر) هەوڵیداوە لەڕووی تیۆلۆجی و فیکرییەوە پشتگیری بۆچوونە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکانی بکات و دەیەوێت کۆتایی بە گوێڕایەڵی خەڵکی ئەڵمانیا بۆ کڵێسای کاتۆلیکی بهێنێت، بەو پێیەی کە مرۆڤی مەسیحی ئازادترین کەسە و ملکەچی کەسیش نابێت، ویستویەتی لە بایەخی پرەنسیپەکانی کڵێسای کاتۆلیکی و کرداری باش کەمبکاتەوە بەو پێیەی کە دەستەبەرکردنی لێبوردنی خوا لە رێی ئیمانی باشەوە دەبێت نەك کردەوەی باش(٢٦٩).

---

(٣٦٧) بڕوانە: Project Wittenberg : An Open Letter to The Christian Nobility by Martin Luther (١٥٢٠) , Proposals Reform. Part. I.
www.iclnet.org/pub/resources/text/Wittenberg.

(٢٦٨) An Open Letter to the Christian Nobility, Previous Web Page.

(٢٦٩) Concerning Christian Liberty.
www.iclnet.org /pub/resources/text/Wittenberg/luther/web/cclib.html.

له (دیلەکانی بابلی لە کڵێسای خودا)دا ڕەخنە لە زۆربەی مەراسیم و پرەنسیپەکانی کڵێسای کاتۆلیکی دەگرێت بە حەوت نهێنییەکانیشەوە و تەنها (شامی خوایی – Tran substation - العشاء الرباني) و (ڕاگیرکردن – Baptism) دەهێڵێتەوە(٢٧٠).

بەم کردەوانە (لوتەر) دەبێتە ترسێکی ڕاستەقینە لای کڵێسای ڕۆما، بۆیە هەر لەو ساڵەدا بڕیاری (بێبەریبوون لە کڵێسا – Excommunicating) ی بەسەردا دەسەپێنن، کەچی (لوتەر) بە سوتاندنی ئەم بڕیارە لە بەردەم خوێندکاران و مامۆستایانی زانکۆی ڤێتەنبرگدا وەڵامیان دەداتەوە، بەمەش هێندەی تر نیازە جیاخوازییەکانی دەسەلمێنێ(٢٧١). هەر بۆیە ساڵی (١٥٢١ز) ئیمپراتۆر (چارلسی پێنجەم - ١٥٥٨ – ١٥١٩) (٥ Charles ز) (لوتەر) بانگهێشتی ئەنجوومەنی شاری (ورمز - Wrmes) دەکات بۆ دادگاییکردن و داوای پاشگەزبوونەوەی لێدەکات لەو هەڵوێستانەی، بەڵام (لوتەر) ئامادە نابێت پاشگەزبێتەوە، بۆیە بە دەرچوو لە یاسا لەقەڵەمدەدرێت(٢٧٢).

بەمجۆرە ساڵی (١٥٢١ز) (لوتەر) لە هەردوو دەسەڵاتی ئایینی و دونیایی یاخیدەبێت و لێرەوە دەکەوێتە ژێر زێرەڤانی (فرەدریك سەکسۆنی – Frederick Saxony) میری سەکسۆنیا و نزیکەی یەك ساڵ لە (قەڵای ڤێتەنبرگ) لە حەشارگەدا دەبێت و لەو ماوەیەشدا زۆرێك لە بەرهەم و نووسینەکانی نوسیوەتەوە کە وەرگێڕانی (ئینجیل) بۆ سەر زمانی ئەڵمانی دیارترینیان بوو(٢٧٣).

بەمەش لە ساڵی (١٥٢١ز) بەدواوە کارەکانی (لوتەر) لە سنووری ناکۆکی کەسی دەچێتەدەر و لەبەرگی بزاڤێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا خۆیدەنوێنێت و هێندە نابات بەشێکی زۆری چین و توێژە ناقایلەکان کۆدەکاتەوە. جووتیاران بە پرەنسیپە یەکسانیخوازییەکانی،

(٢٧٠) Martin Luther , The Babylonian Captivity of the Church (1520) Translated. Albert. T. W. Steinhaeuser. www.ctsfw.edu/text/luther/babylonian/babylonian02.

(٢٧١) Merle Severy, Op. Cit., P. 448; E.E. Kellett, Op. Cit., P. 305

(٢٧٢) راس . ئی. دان و دیگرش، تأریخ تمدن وفرهنك جهان. پیوندهای فرانسوی زمان و مكان، ترجمة عبدحسين آذرنك،بەرگی سێیەم، ١٣٨٢ هەتاوی، ل ٧٦.
Katherine Leach,The German Reformation, Macmillan,London, ١٩٩١ ,PP. ٢٤-٢٥.

(٢٧٣) Albrecht Beutel, Op. Cit., P. 11; Stephen J. Lee, Aspects of European History (1494-1789), 2nd Edition, Methuen, London and New York, 1986, PP. 20-21.

بۆرجوازییەکانیش بە پرەنسیپە تاکگەرایی و ئازادیخوازییەکانی، میرەکانیش بۆ دژایەتیکردنی دەسەڵاتی گشتگیر و بێگانەی هەر یەك لە پاپا (لیوی دەیەمی – ١٠ Leo)ی ئیتالی و ئیمپراتۆر (چارلسی پێنجەم)ی ئیسپانی، سوارچاکەکان و زۆربەی پیاوانی ئایینی و بیریارە رادیکالەکانیش بوونە لایەنگری (لوتەر)(٢٧٤).

(لوتەر)یش هەر لە سەرەتاوە هەوڵی زامنکردنی پشتگیری تەواوی هێز و لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی داوە، بۆیە زۆر جار هەڵوێستی دژ بەیەك و دووفاقەیی لە بۆچوونەکانیدا دەردەکەوتن. بۆ نموونە لە (ئازادی مرۆڤی مەسیحیدا) دەڵێت: "مرۆڤی مەسیحی گەورەی هەمووانە و لە هەموو کەسێکی دی ئازادترە و ملکەچی کەسیش نابێت" کە لێرەدا وەك پێشتر گوتمان مەبەستی ملکەچ نەبوونە بۆ کڵێسای کاتۆلیکی، کە چی هەر لەوێدا دەڵێت: "خزمەتکارێکی گوێڕایەڵە، و ملکەچی هەموو کەسێکە"، لێرەشدا پاکانە بۆ دەسەڵات و سیادەی میرەکان دەکات، بۆیە (لوتەر) یەکرێزی ئەم چینە کۆمەڵایەتییانەی زۆر مەبەست بووە، هەر ئەمەش وایکرد کە دوای سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی سوارچاکەکان بە سەرکردایەتی (فرانز ڤان سکینگن – Franz van Sickingen) و (ڤۆن هوتن) لە ساڵی (١٥٢٢ز) دا و بە مەبەستی هێورکردنەوەی ڕەوشەکە نامەیەکی بەناونیشانی "ئامۆژگاری مرۆڤی مەسیحی دژ بە توندوتیژی و ڕاپەڕینە چەکدارییەکان" ئاراستەی کۆمەڵگای ئەڵمانیا دەکات، بەڵام دوای ئەوەی هەوڵەکانی لەم بوارەدا بێئاکام دەبێت بە تەواوی هەڵوێستی بەرانبەر سوارچاکەکان دەگۆڕێت و پشتگیری میرەکان دەکات(٢٧٥).

بەمجۆرەش لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا تادەهات بەرژەوەندییە کۆمەڵایەتییە لێکجیاکان پێکدادەهەڵدەپڕان و ئەو ڕاستییە ڕووندەبووەوە کە ئەم هێزانە تەنها لە دژایەتیکردنی کڵێسا و ڕەتکردنەوەی ڕەوشەکەدا هاوبەش بوون، ئەمانە وا دەکەن (لوتەر) لە زۆرێك لە هەڵوێستەکانی پاشگەزبێتەوە و لە پێناو پاراستنی خۆی و بزووتنەوەکەیدا هانا بۆ توانای میرەکان ببات و پشت بکاتە زۆرێك لەو هێزانە، بۆیە هەر بەسێ ساڵ دوای ڕاپەڕینی سوارچاکەکان و لە شۆڕشی گەورەی جووتیارانی ساڵی (١٥٢٤ – ١٥٢٥ز) و دوای ئەوەی ناتوانێت بە ئاشتی ڕەوشەکە

(٢٧٤) Louis Gottshalk and Donald Lach, Op. Cit., P. 157; Robert – Hermann Tenbrock, Op. Cit., P. 96.

(٢٧٥) Louis Gottshalk and Donald Lach, Op. Cit., PP. 159-160; Robert – Hermann Tenbrock, Op. Cit., P. 96; Albert Beutel, Op. Cit., P. 11.

هێور بکاتەوە، هەمان هەڵوێستی پێشووتر دووبارە دەکاتەوە و جووتیاران بە بەڵێنشکێن و چەتە و دز و بوختانکەر بە ناوی کتێبی پیرۆزەوە لە قەڵەمدەدات و میرەکان لە سەرکوتکردنەوەیان بەهەموو جۆرێك دەستوالاَدەکات[٢٧٦]. هەر لە ساڵی (١٥٢٥ز)یشدا دەستبەرداری زۆرێك لە بیریار و رۆشنبیرە لایەنگرەکانی دەبێت، بەتایبەتی ئیرازمۆس[٢٧٧].

(لوتەر) ئەگەرچی تا مردنیشی ساڵی (١٥٤٦ز) لە بەرهەم و نووسین نەکەوت، بەلاَم بە شێوەیەکی گشتی لە نێوان ساڵەکانی (١٥٢٠ – ١٥٣٠ز) دا هێڵە سەرەکییەکانی بیروبۆچوونەکانی بەرجەستەدەکات. لە ساڵی (١٥٢٤ز) بەدواوە دوای ئەوەی کە زۆرێك لە میرەکانی باکوور و ناوەڕاستی ئەڵمانیا بە ئاشکرا لوتەریبوونی خۆیان رادەگەیەنن[٢٧٨]، لوتەریزم وەك ئایدۆلۆجیایەکی لێدێت بۆ ئەو میرانە لە دژایەتیکردنی ئیمپراتۆر و پاپا لە لایەك و میرەکانی باشوور لە لایەکی دیيەوە و لە ساڵی (١٥٢٦ز) دا سوود لە سەرقاڵی ئیمپراتۆر بە جەنگی فەرەنسا و عوسمانییەکانەوە وەردەگرن و لە ئەنجوومەنی (سپیرس) دا ئەو مافە دەستەبەردەکەن کە هەر میرێك سەرپشك بێت لە دیاریکردنی ئایینزای میرنشینەکەی[٢٧٩]، لە ئەنجوومەنی شاری (ورمز) ی ساڵی (١٥٢٩ز) یشدا لە رێی ئەو پرۆتێستەوە کە بۆ داکۆکی لە مافەکانیان نواندیان بەرانبەر بە ئیمپراتۆر پتر بەهێز دەرکەوتن[٢٨٠]، تا دواجار لە ساڵی (١٥٣٠ز)دا لە ئەنجوومەنی (ئۆگسبرگ – Agusburg) دوای ئەوەی (میلانکتن – Melanchthon)[٢٨١] بە ئامادەبوونی ئیمپراتۆر پوختەی بیروڕای لوتەرییەکانی خستەروو

---

(٢٧٦) Martin Luther, May 1525, K.C. Session, Reformation and Authority, 1968, PP. 29-39. لە وەرگرتن بە Katherine Leach, Op. Cit., 1991, P. 28.

(٢٧٧) هەر چەندە ئیرازمۆس سەرەتا لایەنگری (لوتەر) بوو، بەلاَم لە ساڵی ١٥٢٤ بە دواوە کۆمەڵێك کێشەی تیۆلۆجی کەوتە نێوانیان بەتایبەتی لەسەر ئازادی مرۆڤ، بڕوانە: Albert Beutel, Op. Cit., PP. ١٤-١٥ .

(٢٧٨) E.E. Kellett, Op. Cit., P. 309.

(٢٧٩) James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 316.

(٢٨٠) هەر لەم رووداوەوە ئیدی ریفۆرمخوازەکان بە پرۆتێستانتەکان ناسران وەك لە بەشی یەکەمدا باسکراوە.

(٢٨١) فیلیپ میلانکتن (١٤٩٧ – ١٥٦٠ز) لە ساڵی (١٥١٨ز) دا بوو بە یەکێك لە پرۆفیسۆرەکانی زانکۆی ڤیتەنبرگ و هاوڕێیەکی نزیکی (لوتەر) بوو، خێرا کەوتە ژێر کاریگەری (لوتەر)ەوە. بڕوانە:

William V. Frame , Philip Melanchthon. The Academic Reformation, Victoria B.C., 2005, PP. 1-4. www.augsburg.edu/president/lecna.pdf.

کە بە (دانپێدانانی ئۆگسبرگ – Agusburg Confession) ناسراوە[٢٨٢]، بە تەواوی پرۆتێستانتەکان لە کاتۆلیکەکان جیابوونەوە و لە ساڵی (١٥٣١ز) یشدا میرە پرۆتێستانتەکان هاوپەیمانیەتییەکیان بە ناوی (شمالکالدك – Schmalkldic) بەست و لێرەوە تادەهات باری نێوان کاتۆلیك و پرۆتێستانتەکان گرژتر دەبوو و سەرەنجام ئاشووب و جەنگێکی ناوخۆیی درێژخایەنی لێکەوتەوە کە دواجار لە ساڵی (١٥٥٥ز) دا و بەپێی ئاشتینامەی (ئۆگسبرگ) کۆتایهات، دوای ئەوەی لوتەرییەکان چەند دەسکەوتێکی ئایینی و سیاسییان دەستەبەر کرد[٢٨٣].

تەوەرەی دووەم: ئەلریك زوینگلی (Ulrich Zwingli):

وێرای هەموو ئەو سازشکارییە لە بۆچوونەکانیدا و بە تێکرای کەموکورییەکانەوە، کارەکانی (لوتەر) وەرچەرخانێکی گەورە بوون لە رەوتی خۆڕاپسکاندنی بزووتنەوەی فیکری و کۆمەلاَیەتی لە جیهانی کاتۆلیکی ئەورووپادا، رێخۆشکەری دەرکەوتنی چەندین پێشەنگی رادیکالتر و بزووتنەوەی چالاکتر بوون لە مێژووی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینیدا.

بیروڕاکانی (لوتەر) زۆر بەخێرایی خزییە ناوچەکانی تری ئەورووپا و رەنگدانەوەی خۆی هەبوو، تایبەت لە ناوچەکانی سویسرای هاوسنوور لەگەڵ ناوچەکانی ئەڵمانیا، بۆیە سویسرا دەستپێشخەربوو لەم رووەوە و بەر لە ناوچەکانی تری ئەورووپا و دوای ئەڵمانیا وەك ناوەندێکی گرنگی بزووتنەوەی پرۆتێستانتی دەرکەوت.

ئەم بزووتنەوەیە لە سویسرا بە چالاکییەکانی (زوینگلی) دەستپێکرد، کە پیاوێکی کاتۆلیك و گوتاربێژی شاری (زوێریخ – Zurich) بوو. (زوینگلی) لە (١-١-١٤٨٤ز)دا لە ناوچەی (فلدهاوس – Wildhous) لە رۆژئاوای سویسرا لەدایکبووە، لە تەمەنی (١٠) دە ساڵییەوە چۆتە شارەکانی (بازل – Basel) و (بێرن – Bern)[٢٨٤] بۆ خوێندن و دواتر هەر بۆ

---

(٢٨٢) Claue Beaufort Moss, the Christian Fifth. An Introduction to Dogmatic Theology, Morehouse, New York, – Gorham. Co., 1943, P. 229. www.orthodoxanglican.net/downloads/faith.pdf.

(٢٨٣) Hayes and Cole, Op. Cit., P. 30; Arthur. P Watts, Op. Cit., PP. 50-53.

(٢٨٤) بۆ زانینی شوێنی جوگرافی ئەو شارانە بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢) لە پاشکۆکان ل١٧١.

هەمان مەبەست بۆ ماوەی دوو ساڵ لە نێوان (١٥٠٠ -١٥٠٢ز) چۆتە شاری (ڤییەنا)[٢٨٥]، دوای گەڕانەوەشی بە دوو ساڵ بڕوانامەی بەکالۆریۆسی لە بواری ئەدەبدا وەرگرت، لە ساڵی (١٥٠٦ز)یشدا ماستەری لە بواری هونەر بەدەستهێناوە، لەهەمان ساڵیشدا بۆتە قەشەی شاری (گلاریس — Glarus)[٢٨٦].

(زوێنگلی) هەر زوو لە ژێر کاریگەری هەندێك لە مامۆستاکانی ئاگاداریی سەبارەت بە بیروڕای هیومانیستەکان پەیداکرد، دواتریش لە شاری گلاریس بە چەند کەسێکیان ئاشنابوو، تایبەت (ئیرازمۆس) کە ساڵی (١٥١٥ز) یەکتریان ناسی و کارەکانی کاریگەرییەکی زۆریان کردە سەر هزر و بیرکردنەوەی (زوێنگلی)، جگە لەوەی (زوێنگلی) بایەخێکی زۆری بە خوێندنەوەی بەرهەمەکانی باوکانی کڵێسا دەدا، بەتایبەت (سانت.ئۆگستین) و زمانی گریکی بەباشی دەزانی و هەوڵی فێربوونی زمانی عیبریشی دەدا[٢٨٧]، بەمەش (زوێنگلی) یەکێك بوو لە پیاوە ئاینییە هەرە ڕۆشنبیرەکانی سەردەمی خۆی کە مۆرکێکی هیومانیستی بەسەر هزریدا زاڵبوو.

ساڵی (١٥١٦ز) کە تیایدا (زوێنگلی) دەبێتە گوتاربێژی دێری (سانت . مریم) لە شاری (ئاینسدلن — Einsieden) کە کتێبخانەیەکی دەوڵەمەند و زۆرێك لە بەرهەمی هیومانیستەکان بەتایبەتی (ئیرازمۆس)ی تێدابوو، کاریگەری زۆریان بەسەر ژیانی فیکری (زوێنگلی)یەوە دانا و هەر لەو ساڵەشدا ڕەخنەکانی لە هەندێك لە مەراسیم و پەیڕەوەکانی کڵێسای کاتۆلیکی دەستپێکرد و ئاماژەی بە گرنگی گەڕانەوە بۆ ئینجیل کرد و سەرەتای ئاماژە ریفۆرمخوازییەکانی دەرکەوتن[٢٨٨].

(زوێنگلی) سەرەتای چالاکییە دژە کڵێساییەکانی لە ڕوانگەیەکی سیاسییەوە دەستپێکرد و ڕەخنەی لە دیاردەی بەکرێگرتەیی (المرتزقة) سوپای سویسرا دەگرت کە کڵێسا ڕۆڵێکی

(٢٨٥) Thomas M. Lindsay, A History of the Reformation, Vol. 2, 2nd Edition, Edinburgh – New York, 1951, PP. 24-27; “The Cambridge Modern History”, Vol. 2, PP. 306-308.

(٢٨٦) V. H.H. Green, Op. Cit., P. 159; Thomas M. Lindsay, Vol. 2, P. 26.

(٢٨٧) "موسوعة الاديان في العالم. الاصلاح الديني المسيحي"، ص ١١٣ — ١١٥؛ “The Cambridge Modern History”, Vol.2, P. 308.

(٢٨٨) سعد رستم، المصدر السابق، ص ١٣٩ ؛ V.H.H. Green, Op. Cit., P. ١٥٩.

گەورەی تێدا دەگێڕا و بەشێکی زۆری لاوانی سویسرا دەبوون بە قوربانی ئەم بازرگانییە، دواتریش هێدی هێدی ڕەخنەکانی بەرەو گەندەڵییەکانی تری کڵێسا سەریاندەکێشا[٢٨٩].

بەڵام چالاکییە ڕاستەقینەکانی بۆ جیابوونەوە لە کڵێسا لە ساڵی (١٥١٨ز) دا بەکردەوە دەستپێدەکات دوای ئەوەی لە شاری (زوێریخ) دەبێت بە گوتاربێژ، بەتایبەتی لە ساڵی (١٥١٩ز) دا کاتێك بەگژ (بردناردن سامسۆن — BrenardianSamson)دا چووەوە کە نوێنەری پاپا بوو لە ناوچەکانی سویسرا بۆ فرۆشتنی پسولەی لێبوردن، دواتریش بە توندی ڕەخنەی لە سەروەت و سامانی کڵێسا و دێرەکان و باجی دەیەك گرت[٢٩٠]، بەمەش ئەگەرچی (زوێنگلی) بەر لە (لوتەر) بەساڵێك بۆچوونە دژە کڵێساییەکانی دەرکەوتن و لەڕووی فیکرییەوە لە (لوتەر) بەتواناتر بوو، بەڵام سەرەتای کارەکانی کاریگەری (لوتەر)یان پێوە دیارە.

(زوێنگلی) ساڵی (١٥٢٣ز) کۆی بیروبۆچوونە ریفۆرمخوازییەکانی خۆی لە دووتوێی (٦٧) بەنددا خستەڕوو، هەر لەو ساڵەشدا لە ڕێی چەند نامەیەکەوە کە ئاراستەی پاپا و لایەنگرەکانی لە ناوچەکەدا کرد پتر پەرەی بە بۆچوونەکانی دا و ڕوونیکردنەوە، کە تیایاندا پێداگری لەسەر بە تاکە سەرچاوە زانینی ئینجیل دەکات بۆ هەڵهێنجانی ڕەوشت و ژیان و تەنانەت دەسەڵاتی سیاسیش لە جیهانی مەسیحیدا، نەك کڵێسای کاتۆلیکی، سەرجەم دیاردەکانی وەك ڕۆژوگرتن و زیارەتکردنی شوێنە پیرۆزەکان و پەرستنی (سانتەکان — القديس) بە زیاد دەزانێت و ژیانی ڕەبەنی پیاوانی ئاینی و پەرستنی ئایکۆنەکان و زۆرێك لە پەیڕەوەکانی تری کڵێسای کاتۆلیکی ڕەتدەکاتەوە[٢٩١]، لە ساڵی (١٥٢٥ز) یشدا بە تەواوی لە کتێبی (Deveraet Falsa Religion) دا بۆچوونەکانی دەخاتەڕوو[٢٩٢].

بەمجۆرەش لە ساڵی (١٥٢٣ز) ەوە شاری (زوێریخ) دەبێتە ناوەندێکی گرنگی بزاڤی پرۆتێستانتی و تەواوی دیاردە کاتۆلیکییەکان لادەبرێت و دێرەکان دادەخرێن، لەوێشەوە ئەم بزاڤە بەرەو ناوچەکانی تری سویسرا و باشووری ئەڵمانیا پەلدەهاوێت، تەنها ئەو ناوچە

(٢٨٩) Schevill, Op. Cit., PP. 121; Hayes, Modern Europe…, P. 147.

(٢٩٠) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 29-30 ; H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., P. 135.

(٢٩١) Thomas M. Lindsay, Op. Cit.,Vol. 2, PP. 35-36. ; Hase and Moltby, Op. Cit., P. 263; Hayes and Cole, Op. Cit., P. 32 ; Arthur . P Watts, Op. Cit., PP. 56-57.

(٢٩٢) “The Cambridge Modern History” , Vol. 2, P. 321.

دواکەوتووانە ناگرێتەوە کە پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکان تیایاندا بالادەستبوون و ئەم بزاڤە زیانی بە بەرژەوەندییە سیاسییەکانی سەرکردەکانیان دەگەیاند، بۆیە ئەو ناوچانە کە لە پێنج (کانتۆن – Canton) پێکدەهات بە کاتۆلیکی مانەوە[٢٩٣]. بەمجۆرەش ناوچەکانی سویسرا بەسەر کاتۆلیك و پرۆتێستانتییەکاندا دابەش دەبێت کە دواتر و لە ساڵی (١٥٣١ز) دا دوای ئەوەی (زوینگلی) لە رێی زەبر و زەنگەوە هەوڵی سەپاندنی بۆچوونەکانی دەدات بەسەر ناوچە کاتۆلیکییەکاندا، جەنگی ناوخۆی لێدەکەوێتەوە کە دواجار هەر لەو شەڕانەدا و لە جەنگی (کاپل – Kappel) دا رێککەوتی (١١/١٠/١٥٣١ز) (زوینگلی) ژیانی لە دەست دەدات[٢٩٤].

تەوەرەی سێیەم: جۆن کالڤن (John Calvin)

هەرچەندە بە کوژرانی (زوینگلی) بزاڤی پرۆتێستانتی لە سویسرا بۆ ماوەیەك بێ سەرکردە مایەوە، بەلاّم ئەمە مانای کۆتایهاتنی بزووتنەوەکە نەبوو چونکە ئەو ناوچە پرۆتێستانتیانە لە سویسرا بوونە پەناگەی زۆرێك لە ریفۆرمخوازە چالاکەکانی ناوچەکانی تری ئەوروپا، کە بۆ خۆپاراستن لە ستەمی دەسەلاّتەداریەتی ناوچەکانیان روویاندەکردە ئەو ناوچانە، بۆیە هێندەی نەبرد لە نێو ئەم پەناهەندانەدا (جۆن کالڤن) ی پارێزەر و گەورە زانای تیۆلۆجی فەرەنسایی وەك یەکێك لە دیارترین پێشەنگەکانی بزووتنەوەی پرۆتێستانتی لە شاری (جنێڤ – Geneva) دا دەرکەوت.

(جۆن کالڤن) ساڵی (١٥٠٩ز) لە خێزانێکی بەدەرامەتی چینی ناوەڕاست لە هەرێمی (پیکەردی – Picardy) ناوچەی (نۆیۆن – Noyon) لە باکووری رۆژئاوای پاریس لەدایکبووە، باوکی پارێزەرێکی لێهاتووی ناوچەکە بوو و دواتریش بووە سکرتێری ئیپسکۆپسی کلّێسای نۆیۆن، بۆیە (کالڤن) هەر زوو تێکەلّ بە ژیانی کلّێسا و خوێندنی ئایینی بوو، دواتریش چۆتە زانکۆی پاریس و درێژەی بە خوێندن داوە، تا لە ساڵی (١٥٢٨ز) دا ماستەری

(٢٩٣) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 383 ; Hayes and Cole, Op. Cit., P. 32.

(٢٩٤) J. A. R. Marriott, The Evaluation of Modern Europe (1453-1939), 3rd Edition, Methuen and Co. LTD, London, 1948, P. 94; "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 15, P. 552 ; H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., P. 139.

لە بواری تیۆلۆجیا وەرگرت[٢٩٥]. بەلاّم هەر لەو ساڵەدا و لەسەر داوای باوکی دەست لە خوێندنی تیۆلۆجیا هەلّدەگرێت و بۆ ماوەی(٣)سێ ساڵ لە زانکۆکانی (ئۆرلانس – Orlans) و (برجیس – Bourges)دا یاسا دەخوێنێت[٢٩٦].

دیارە لەو کاتەدا وەك بەشی هەرە زۆری زانکۆکانی تری ئەوروپا زانکۆی پاریسیش ناوەندی لەئارادابوونی چەندین بیروبۆچوونی فیکری و تیۆلۆجی جیاجیا بووە، کە بێگومان کەم تا زۆر بەسەر رەوتی ژیانی فیکری و ئایینی (کالڤن)ەوە کاریگەر بوون، تا دوواجار بەلای ریفۆرمخوازەکاندا ساغبۆتەوە. هزر و بۆچوونی هیومانیستانەکان هەر زوو سەرنجی (کالڤن)یان راکێشا و کاریگەریان لەسەر فیکری ئەودانا، لە لایەکی تریشەوە لەو سەروبەندەدا تەقەللا ریفۆرمخوازییەکانی (جاکیوس لیفیڤر - Jacques Lefevery d'Etaples) (١٤٥٥ – ١٥٣٦ز) لەئارادابوون و کاریگەریان بەسەر خوێندکارانی زانکۆی پاریسدا هەبوو[٢٩٧]، جگە لەوەی لەو کاتەدا بیروڕاکانی (لوتەر) دزەیان کردبووە نێو زانکۆی پاریس و هەوادارێکی زۆریان لە نێو خوێندکارەکاندا هەبوو، هەر لەو ساڵانەشدا بوو کە باوکی (کالڤن) لەگەلّ کلّێسای (نۆیۆن) دا کەوتبووە ناکۆکییەوە کە پێدەچێت تارادەیەك کاری کردبێتە سەر (کالڤن) و پتر قینی بەرانبەر کلّێسا هەلّگرتبێت[٢٩٨]، ئەمانە هەموویان کاریگەر بوون لەو وەرچەرخانەی کە لە تەمەنی (٢٠) بیست ساڵییەوە بەسەر ژیانی فیکری و ئایینی (کالڤن)دا

(٢٩٥) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص ٢٠٥ -٢٠٦ ؛ Hase and Moltby, Op. Cit., P. ٢٦٤; Erroll Hulse, John Calvin and his Missionary Enterprise. www.reformedtheology.org/html/issue04/Calvin.

(٢٩٦) H. G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., P. 142 ; B.G. Armstrong, John Calvin. 1509 – 1564. www.monergism.com/the threshold/articles/quetions/Calvin-biu.

(٢٩٧) Thomas M. Lindsay , Op. Cit., Vol. 2, P. 95, 141 ; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 383 ; H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., P. 143 ; B.G. Armstrong , Prevoius Web Page.

(هەر ئەم رووداوەش پتر باوکی (کالڤن)ی هاندا کە داوای لێبکات دەست لە خوێندی تیۆلۆجی هەلّگرێت. "The Cambridge Modern History", Vol.2 , P. 352.

هات(٢٩٩) و هێدی هێدی هەڵوێستە ریفۆرمخوازییەکانی روونتر دەبوونەوە کە پێدەچێت هەر ئەمەش وایکردبێت کە دوای مردنی باوکی لەساڵی (١٥٣١ز)دا جارێکی تر (کالڤن) دەست بە خوێندنی تیۆلۆجیا بکاتەوە(٣٠٠).

ساڵی (١٥٣٢ز) (کالڤن) یەکەم بەرهەمی تیۆلۆجی خۆی بە ناونیشانی (Commentary on Seneca's De Clementing) بلاّوکردەوە و تادەهات تێڕوانینە ریفۆرمخوازییەکانی ئاشکراتر دەبوون و وەک یەکێك لە سەرکردە ریفۆرمخوازەکان لە زانکۆی پاریسدا دەردەکەوت(٣٠١)، تایبەت دوای ئەوەی کە (نیـــکۆلاس کاپ – NicholasCap) لە مەراسیمی وەرگرتنی پۆستی سەرۆکایەتی زانکۆدا ئەو گوتارەی خوێندەوە کە تیایدا رەخنەی لە فەلسەفەی سکۆلاستی گرت و داواکاری ریفۆرم بوو، کە دواتر (کالڤن)یش بەوە تۆمەتبارکرا کە دەستی لە نووسینەوەی ئەو گوتارەدا بووبێت(٣٠٢). ئەمانە لە کاتێکدا بوون، کە پاشای ئەو رۆژگارەی فەرەنسا (فرانسیسی یەکەم—١٥٤٧ – ١٥١٥ Francis I)ز) زۆر بە توندی کەوتبووە وێزەی ریفۆرمخوازان و راوەدوونانیان، بۆیە (کالڤن) ناچاربوو لە ساڵی (١٥٣٤ز) بە دواوە وڵات جێبهێڵێت و لە ناوچەکانی باشووری فەرەنسا و ئیتالیا و سویسرا پەناهەندە ببێت(٣٠٣)، هەر لە ساڵی (١٥٣٤ز) یشدا روویکردە شاری بازل لە سویسرا و دوای دوو ساڵیش یەکەم بەرهەمی کتێبە بەناوبانگەکەی (بنەماکانی ئایینی مەسیحی – Institutes of Christian Religion) بلاّوکردەوە، کە تا مردنی (کالڤن) بە پێی گۆڕانکاری و ویستە کۆمەلاّیەتییەکان لە فراوانکردن و دەستکاریکردنی بەردەوامیدا بوو، ئەم کتێبەی سەرەتا بە زمانی لاتینی بلاّوکردەوە و دواتریش وەریگێڕایە سەر زمانی فەرەنسی، کە لە دووتوێیدا تەواوی بۆچوونە

(٢٩٩) نورالدین حاطوم ، تاریخ عصر النهضة...، ص ١٨٠- ١٨١؛ V.H.H. Green , Op. Cit., P. ١٦٧; "The Cambridge Modern History" , Vol. ٢, P. ٣٥٢.

(٣٠٠) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, P. 95.

(٣٠١) "The Cambridge Modern History" ,Op. Cit., Vol. 2, P. 352.

(٣٠٢) نیکۆلاس کاپ یەکێك بوو لە پرۆفیسۆرەکانی زانکۆی پاریس لە ساڵی (١٥٣٣ز) کرایە سەرۆکی زانکۆ و هاورێیەکی نزیکی (کالڤن) بوو، بەلاّم ئەویش ناچار بوو بەر لە (کالڤن) وڵات جێبهێڵێت. بڕوانە: ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص ٢٠٧.

(٣٠٣) Schevill, Op. Cit., P. 126 ; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 383 ; Lorine Boettner, Calvinism is History, John Calvin. www.reformed-theology.org/html/books/calvinism-history/history.htm.

تیۆلۆجی و کۆمەلاّیەتی و سیاسییەکانی بەرجەستەکردووە، بنەما و پرەنسیپە سەرەکییەکانی ئایینزای پرۆتێستانتی و بۆچوونە ریفۆرمخوازییەکانی دارشتووە، کە دواتر بووە یەکێك لە سەرچاوە سەرەکییەکانی هەڵهێنجانی خالّە سەرەکییەکانی بزووتنەوە پرۆتێستانتییەکان، بۆیە (کالڤن) بە (پاپای پرۆتێستانتەکان) ناسراوە(٣٠٤).

ساڵی (١٥٣٦ز) ئەو ساڵەی کە (کالڤن) دەچێتە شاری جنێڤ، خالێکی گرنگ لە دەسپێکی دەرکەوتنی (کالڤن) وەك سەرکردەیەك پێکدەهێنێت. شاری جنێڤ کە لە ساڵی (١٥٣٥ز) دا و لە ژێر کاریگەری (ولیەم فاریل – ١٥٦٥ – ١٤٨٩ William Farel)ز) دا کە ریفۆرمخوازێکی شارەکەبوو، لەو کاتەدا پرۆتێستانتی بوونی خۆی راگەیاندبوو، پێویستی بە کەسێکی وەك (کالڤن) بوو بۆ سەرۆکایەتیکردنی کلّێسای شارەکە، بۆیە دوای سووربوونێکی زۆری (فاریل)، (کالڤن) بەمە رازیبوو و دووقۆلّی دەستیان بە پیادەکردنی بۆچوونە ریفۆرمخوازییە توندرەوییەکانیان کرد، کە بووە مایەی نیگەرانی دانیشتووانی شارەکە، بۆیە ساڵی (١٥٣٨ز) لە شار دەرکران(٣٠٥)، (کالڤن) چـــووە شاری (ســــــــــتراسبۆرگ – Strassburg) و بۆ ماوەی (٣) سێ ساڵ وەك گوتاربێژ و مامۆستای تیۆلۆجیا لەوێ مایەوە و هەر لەو ماوەیەشدا پەیوەندی بە ریفۆرمیستە ئەلمانییەکانەوە کرد و پتر ئاشنای بیروراکانی (لوتەر) بوو(٣٠٦).

ساڵی (١٥٤١ز) جارێکی تر (کالڤن) گەڕایەوە جنێڤ و ئەمجارەیان تا مردنی لە ساڵی (١٥٦٤ز) دا بوو بە سەرۆکی ئایینی و سیاسیی شار، لێرەوە جنێڤ بووە یەکێك لە ناوەندە هەرە گرنگەکانی بزاڤی پرۆتێستانتی لەسەر ئاستی ئەوروپا و پێشکەوتنێکی گەورەی

(304) Hayes, Modern Europe…, P. 149 ; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 383 ; James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 321; "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 15, P. 552.

(٣٠٥) Hase and Maltby, Op. Cit., PP. 264-265 ; "Encyclopedia International" , Vol. 15, P. 340 ; B.G. Armstrong, Previous Web Page.

(٣٠٦) هەر لەو ماوەیەشدا (کالڤن) پەیوەندی نامە گۆڕینەوەی لەگەلّ (میلانگتن) دا پەیدای کرد کە تا دوای مردنی (کالڤن) ئەمە ئاشکرا نەبوو. "The Cambridge Modern History", Vol. ٢ , P. ٣٦٣.

بەخۆیەوەبینی، هەر لە ماوەی ئەو (٢٣) بیست و سێ ساڵەشدا (کالڤن) توانی تەواوی بیروبۆچوونەکانی خۆی بەرجەستە بکات[٣٠٧].

ئەگەرچی (کالڤن) سەرەتا بەکارەکانی (لوتەر) کاریگەر بوو، بەڵام دواتر کارەکانی زۆر رادیکالانەتر دەرکەوتن بەجۆرێك تەواوی ئەو پەیڕەوانەی رەتکردەوە کە لە خودی کتێبی پیرۆزەوە سەرچاوەیان نەگرتبوو، پێداگرییەکی زۆری لەسەر (قەدەر) دەکرد بەو پێیەی کە چارەنووسی مرۆڤ لە رۆژی لەدایکبوونییەوە دیاریکراوە و رەفتاری رۆژانە رۆڵیان نییە، (کالڤن) تەنانەت پێکهاتەی کڵێسای بەوجۆرەی لای کاتۆلیکییەکان باوبوو رەتکردەوە و بەڕێوەبردنی کڵێسای خستە دەستی ئەنجوومەنێکی دەوری هەڵبژێردراو بەناوی (سێنۆدز-Syndos) بەهاوکاری ئەنجوومەنی پیران (Presbyterian)[٣٠٨].

ئەمە جگە لەوەی کە (کالڤن) بزووتنەوەکەی وەك بزووتنەوەیەکی نێونەتەوەیی دەناساند، کە هەوڵیدا لە رێی میسیۆنێرەکانەوە بیروڕاکانی بلاوبکاتەوە، میسیۆنێرەکانی بەزۆربەی ناوچەکاندا بڵاوبوونەوە بەتایبەتی لە فەرەنسا و زەوییەنزمەکان و هەنگاریا و بۆهیمیا و پۆڵەندا، بۆ نموونە هەر لە ساڵەکانی (١٥٥٥ تا ١٥٦٢ز) نزیکەی (٨٨) میسیۆنێری کالڤنی لە جنێڤەوە رەوانەی فەرەنسا کران، جگە لەوەی خەڵکێکی زۆر لە ناوچە جیاجیاکانی ئەوروپاوە روویاندەکردە جنێڤ بۆ خوێندنی یاسا و پرەنسیپە پرۆتێستانتییەکان کە دواتر دەبوون بە هەوێنی بڵاوبوونەوەی پرۆتێستانتی و کالڤینیزم لە ناوچەکانی خۆیان، بۆیە کالڤینزم بووە بزووتنەوەیەکی نێونەتەوەیی و بەزۆربەی ناوچەکانی ئەوروپا و تەنانەت ئەمریکاشدا بڵاوبووەوە[٣٠٩].

(٣٠٧) هـ. أ. فشر، أصول التأريخ الاوربي، ص١٥٣، لە ئینگلیزییەکەدا H. A. L. Fisher, Op. Cit., P. ٥٤٤ ; Hase and Maltby, Op. Cit., P. ٢٦٥.

(308) Hayes and Cole, Op. Cit., PP. 34-35 ; Claue Beaufort Moss, Op. Cit., P. 229.

(309) Hayes, Modern Europe…, Op. Cit., P. 150 ; Erroll Hulse, Previous Web Page.

باسی سێیەم:

بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی بە ناوچەکانی تری ئەوروپادا

لە سەدەی شازدەدا ئەو تەوژمی ناڕەزاییەی، کە بەشی هەرە زۆری ناوچەکانی جیهانی کاتۆلیکی گرتبووەوە کۆمەڵی تەواو تامەزرۆی بزووتنەوەیەك کردبوو، کە بتوانێت ببێتە ئاراستەکەری ئەم توڕەییە کۆمەڵایەتییە کە گوتارە ئایینییەکان لەو رۆژگارەدا کاراترین رەوتی لەئەستۆگرتنی ئەم ئەرکەبوون، بۆیە بیروڕا ریفۆرمخوازییەکان زۆر بە خێرایی بە ناوچەکانی تردا تەشەنەیانکرد و بەپێی هەلومەرج و تایبەتمەندی ناوچە جیاجیاکان مۆرك و ئاراستەی وەرگرت و هێدی هێدی لە بەرگی راستەقینەی خۆیدا وەك بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی – سیاسیی ئەرکە مێژووییەکەی جێبەجێکرد.

تەوەرەی یەکەم: بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە ناوچەکانی ئەسکەندەناڤیا

دەوڵەتانی ئەسکەندەناڤیا (سوید و نەرویج و دانیمارك) لە ساڵی (١٣٧٩ز) بەدواوە لە سایەی یەکێتی کالمەر (Kalmar)دا یەکیانگرتبوو. بەڵام لە سەرەتای سەدەی شازدەوە هەر یەك لەمانە کەوتنە هەوڵی جیابوونەوە و پێکەوەنانی دەوڵەتی ناوەندی سەربەخۆ، بۆیە لەو میانەدا بیروڕاکانی (لوتەر)یان بە باشترین پشتگیری ئەو هەنگاوە و خۆبەهێزکردنیان دەزانی، لە رێی دەستبەسەرداگرتنی سەروەت و سامانی کڵێسا و ملکەچکردنی پیاوانی ئایینی و خۆماڵیکردنی کڵێساوە[٣١٠]، هەر بۆیە ئەم بزووتنەوەیە لەم ناوچانەدا بە پشتگیری پاشاکان دەرکەوت.

لە دانیمارك بەر لە دەرکەوتنی بزووتنەوەکەی (لوتەر) بەچەند ساڵێك یەکێك لە پاشا هەرە بە پەرۆشەکانی پێکەوەنانی دەوڵەتی سەربەخۆ بە ناوی (کریستیانی دووەم – Christian ٢) (١٥١٣ – ١٥٢٣)ز) دەرکەوت، هەنگاوەکانی لەوکاتەدا گەیشتنە لوتکە کە (لوتەر) نامەکەی

(٣١٠) Schevill, Op. Cit., P. 116.

ئاراستەی میرەکانی ئەڵمانیا کرد، بۆیە ئەم پاشایە پشتگیرییەکی گەورەی لەو بۆچوونانەی (لوتەر)دا دەبینییەوە بۆ هەنگاوەکانی، هەر بۆیە کەوتە پشتگیریکردنی ریفۆرمخوازان[٣١١]، بەڵام مردنی (کریستیانی دووەم) رێی پێنەدا هەنگاوەکانی بگەیەنێتە سەر، دوای ئەمیش پاشا(فریدریکی یەکەم - ١ Fredrick) هات و هەمان هەنگاوەکانی ئەوی گرتەبەر لە پشتگیریکردنی ریفۆرمخوازان و بڵاوبوونەوەی لوتەریزم، لە ئەنجوومەنی (ئۆدینس — Odenees) یشدا ساڵی (١٥٢٧ز) کۆمەڵێك هەنگاوی گرنگی لەم بارەیەوە هەڵێنا، بەڵام گێروگرفتە ناوخۆییەکان بواریان پێنەدا لەم هەنگاوەدا بەردەوام بێت[٣١٢]، تا دواجار (کریستیانی سێیەم — ١٥٥٩ – ١٥٣٤) (٣ Christinaز) هاتە سەر تەخت کە زۆر بەدەربەست بوو بۆ سەپاندنی لوتەریزم و هەر زوو پەیوەندی بە کۆمەڵەی (شمالکالدك) کرد و لە ساڵی (١٥٣٦ز)یشدا بە فەرمی لوتەریزمی کردە ئایینزای وڵات و دەستی بەسەر سەروەت و سامانی کلێسادا گرت[٣١٣].

لە سویدیش بەهەمانشێوە دوای ئەوەی (گۆستافۆس ڤازا — ١٥٢٣ Gustavus Vasa) ١٥٦٠ —ز) توانی سەربەخۆیی بۆ وڵات دەستەبەربکات، لە پێناو پێکەوەنانی دەسەڵاتێکی تۆکمە و دەوڵەتێکی ناوەندی لە رێی دەستبەسەرداگرتنی سامانی کلێسا و ملکەچکردنی خانەدان و پیاوانی ئایینییەوە، کەوتە پشتگیریکردنی ریفۆرمخوازەکان و لە ئەنجوومەنی یەکەمی (فیستیراس — Westeras) دا لە ساڵی (١٥٢٧ز) دا زۆرێك لە بیروڕاکانی (لوتەر)ی سەپاند و دەستی بەسەر سەروەت و سامانی کلێسادا گرت. دواتریش لە ساڵی (١٥٥٤ز) دا و لە ئەنجوومەنی دووەمی فیستیراسدا بە فەرمی لوتەریزمی وەك ئایینزای وڵات سەپاند[٣١٤] بەجۆرەش لە ساڵی (١٥٥٤ز) بەدواوە لوتەریزم بووە ئایینی فەرمی ناوچەکانی ئەسکەندەناڤیا[٣١٥].

---

(٣١١) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 54.

(٣١٢) ول دیوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ٢٣٥
Arthur P. Watts, Op. Cit., P. ٥٤.

(٣١٣) J.A. R. Marriott, Op. Cit., P. 93 ; Arthur . P. Watts, Op. Cit., P. 55.

(٣١٤) Edward Raymond Turner , Op. Cit., P. 181 ; J.A. Marriott, Op. Cit., P. 92.

(٣١٥) دەربارەی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لەو ناوچانەدا بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) لە پاشکۆکان ل١٧٢.

تەوەرەی دووەم: بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا

ناڕەزایی لە کلێسای کاتۆلیکی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپاشی گرتبووەوە بۆیە بیروڕا ریفۆرمخوازییەکان خێرا بە نێو زۆرێك لە شارنشین و چینی بۆرجوازی و جووتیاران و رۆشنبیرانی ئەو مەڵبەندانەدا بڵاوبووەوە، بەڵام لەو ناوچانەدا کە دەوڵەتەکان تەواو سەربەخۆبوون و بەهۆی دوورییانەوە لە ناوەندی پاپایی، کەمتر کلێسای رۆما دەستیان لە کاروباری کلێساکانیان وەردەدا، بۆیە پاشاکان هیچ بەرژەوەندییەکیان لە پشتگیریکردنی ئەم بزووتنەوەیەدا نەبوو، بەڵکو بە هەڕەشەیەکی گەورەیان دەزانی لەسەر یەکێتی وڵات و دەسەڵاتی خۆیان، بۆیە بە توندی کەوتنە هەوڵی بەرگرتن بە بڵاوبوونەوەی ئەم بزووتنەوەیە.

لە هەنگاریا دوای ئاشنابوونی خەڵکی ناوچەکە بەم بیروبۆچوونانە لە رێی ئەو خوێندکارانەوە کە لە زانکۆی ئێرفۆرتەوە دەگەڕانەوە، ئەم بیروڕایانە زۆر بە خێرایی بڵاوبوونەوە و بزووتنەوەیەکی گەورەی لێکەوتەوە کە سەرەڕای هەموو ئەو زەبر و زەنگەی پاشاکان بۆ بنەبڕکردنیان بەکاریان دەهێنا، فراوانتر دەبوون، بە جۆرێك لە ساڵی (١٥٥٠ز) بەدواوە بەشی هەرە زۆری هەنگاریا پرۆتێستانتی بوون[٣١٦]، کە کالڤینییەکان زۆرینەیان پێکدەهێنان[٣١٧].

لە پۆڵەندا[٣١٨] لە پاڵ کاریگەری خوێندکارە گەڕاوەکانی زانکۆی ئێرفۆرتەوە، هەر یەك لە دەرکەوتنی چەند ئیپسکۆپسێکی رادیکال لە پۆڵەندا و کاریگەری هسییەکانی بۆهیمیا بە هۆی نزیکییەوە، کاریگەربوون لە دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەیەکی چالاك کە لەگەڵ هەموو ئەو توندوتیژییەی هەر یەك لە پاشا (سیگمۆندی یەکەم — ١٥٠٦ — ١ Sigismund) ١٥٤٨ز) و پاشا (سیگمۆندی دووەم - ١٥٧٢ – ١٥٤٨) (٢ Sigismundز) بەرپایانکرد بۆ سەرکوتکردنەوەی ئەم بزووتنەوەیە، بەڵام تادەهات بە گوڕتر دەبوو، بەڕادەیەك لە ساڵی (١٥٤٠ز) بە دواوە ریفۆرمخوازان بەسەر چەندین شاردا زاڵبووبوون[٣١٩].

---

(٣١٦) دەربارەی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لەو ناوچانەدا بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) لە پاشکۆکان ل١٧٢.

(٣١٧) ول دیوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ٢٤١؛ "Catholic Encyclopedia", Reformation, Previous Web page.

(٣١٨) دەربارەی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لەو ناوچانەدا بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) لە پاشکۆکان ل١٧٢.

(٣١٩) ول دیوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ٢٣٥؛ Arthur P. Watts, Op. Cit., P. ٥٤.

لە بۆهیمیاش بەهۆی کاریگەری هسییەکانەوە ئەم بیروڕایانە شتێکی نوێ و نامۆ نەبوون، بۆیە بیرورا پرۆتێستانتییەکان بە خێرایی لەوێ بڵاودەبوونەوە[٣٢٠]، ساڵی (١٥٦٠ز) بەدواوە زۆرینەی خەڵکی بۆهیمیا ببوونە پرۆتێستانتی[٣٢١].

لە ئیتالیا و ئیسپانیا و پورتوگالیش سەرەڕای ئامادەیی ئەم ناوچانە بۆ ئەم بزووتنەوەیە کە وەك (ڕۆدریگۆ نایئۆ – Rodrigo Nino) کە لەو ڕۆژگارەدا نوێنەری ئیمپراتۆر بوو لە ئیتالیا و لە ساڵی (١٥٣٥ز) دا دەنووسێت: "کەم کەس هەیە لە ڤینسیا ئەگەر لە خودی (لوتەر) لۆتەریتر نەبێت"[٣٢٢]. وێرای بڵاوبوونەوەی بیروڕای ریفۆرمیستەکان لەو ناوچانەدا، بەڵام بەهۆی بەهێزی دەسەڵاتی هەر یەك لە پاپا و ئیمپراتۆر لەو ناوچانەدا، هەوڵە ریفۆرمخوازییەکان لە چوارچێوەی هەوڵی کەسەکاندا قەتیس مانەوە و نەبوونە بزاڤێکی کۆمەڵایەتی بەرفراوان[٣٢٣].

کەچی هۆڵەندا[٣٢٤] لەگەڵ ئەوەشدا کە لەو ڕۆژگارەدا بەشێکی سەر بە شانشینی ئیسپانیا بوو و لەژێر توندوتیژترین زەبر و زەنگیشدا بوو کە هەر یەك لە (چارلسی پێنجەم) و (فیلیپی دووەم) (١٥٥٦ – ١٥٩٨ز) بۆ بنەبڕکردنی ئەو بزووتنەوەیە پیادەیان دەکرد، بەڵام بۆچوونەکانی (کالڤن) زۆر بە خێرایی لە سویسراوە خزینە هۆڵەنداوە و لە شێوەی بزووتنەوەیەکی ڕزگاریخواز لە دەسەڵاتی بێگانە خۆینواند و لە ساڵی (١٥٨١ز) بەدواوە هەرێمە هۆڵەندییەکان توانییان کۆمارێکی هۆڵەندی کالڤنی دابمەزرێنن[٣٢٥].

(٣٢٠) دەربارەی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لەو ناوچانەدا بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) لە پاشکۆکان ل١٧٢.

(٣٢١) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ٢٤٠ .

(٣٢٢) "The Cambridge Modern History", Vol. 2 , P. 378.

(٣٢٣) Schevill, Op. Cit., P. 116 ; "Catholic Encyclopedia", Reformation, Previous Web Page.

(٣٢٤) دەربارەی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لەو ناوچانەدا بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) لە پاشکۆکان ل١٧٢.

(٣٢٥) سعد رستم ، المصدر السابق، ص ١٥٣-١٥٤؛ سارا فلۆوەرز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٦-١٢٧
Loraine Botter, Calvinism Holland, Previous Web Page.

تەوەرەی سێیەم: بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە سکۆتلاند

لە سکۆتلاند[٣٢٦] ئەم بزووتنەوەیە زیاتر وەك بزووتنەوەیەکی میللی ڕووبەڕووی پاشاکان بووەوە دژی دەستێوەردانە دەرەکییەکان، بەتایبەتی دژی فەرەنسا[٣٢٧]. لەوێدا ئەم بزووتنەوەیە لەسەر دەستی کەسایەتی (جۆن نۆکس – ١٥٧٤ – ١٥٠٦) (John Knoxز) دا بڵاوبووەوە کە لە نیوەی دووەمی سەدەی شازدەوە هەڵوێستە دژە کڵێساییەکانی دەرکەوتن، دواتریش دوای ئەوەی ماوەیەك لە فەرەنسا بەندکرا هێندەی تر بەقین بوو بەرانبەر فەرەنسا و کڵێسای کاتۆلیکی[٣٢٨]، بۆیە تادەهات هەڵوێستەکانی توندوتیژتر دەبوون ، تایبەت دوای ئەوەی ماوەیەکی ژیانی لە جنێڤ بەسەربرد لە نێوان ساڵەکانی (١٥٥٤-١٥٥٩ز) و بە توندی کەوتە ژێر کاریگەری بیروڕاکانی (کالڤن)ەوە، بۆیە دوای گەڕانەوەی بۆ سکۆتلاند لە ساڵی (١٥٥٩ز)دا ڕەوشی پڕ لە ناڕەزایی لە کڵێسای کاتۆلیکی و شاژنە (ماری ستیوارت)[٣٢٩]ی قۆستەوە و دەستی بە چالاکییە ریفۆرمخوازییەکانی کرد و لە نزیکەی یەك ساڵدا ئەم بزووتنەوەیە تەواوی سکۆتلاندی گرتەوە و لە ساڵی (١٥٦٠ز) بە دواوە کالڤنیزم بووە ئایینی سەرەکی و فەرمی لە سکۆتلاند[٣٣٠].

(٣٢٦) دەربارەی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لەو ناوچانەدا بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) لە پاشکۆکان ل١٧٢.

(٣٢٧) هەر چەندە سکۆتلاند لەو ڕۆژگارەدا وڵاتێکی سەربەخۆ بوو، بەڵام زۆر لاواز بوو، بەدەست دەستێوەردانی هەر یەك لە ئینگلستان و فەرەنساوە دەیناڵاند، هەر یەك لەم دوو وڵاتەش هەوڵیاندەدا لە ڕێی ژنخوازییەوە پێگەی خۆیان لە سکۆتلاند بەهێز بکەن، بۆ نموونە (ماری ستیوارت(Mary Stuart – ی کچی پاشا (جیمسی پێنجەم (James V - ی سکۆتلاند، نەوەی مارگرێتی خوشکی هێنری هەشتەمی ئینگلستان بوو، دواتریش بوو بە ژنی فەرانسیسی یەکەمی پاشای فەرەنسا. بڕوانە:
H.G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., P. 280.

(٣٢٨) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ٢٠٢-٢٠٣.

(٣٢٩) شاژنە ماری ستیوارت لەوکاتەدا ژنی (فرانسیسی دووەمی) پاشای فەرەنسا بوو لە فەرەنسا دەژیا، سکۆتلاندیش لە لایەن دایکییەوە، بە یارمەتی سوپای فەرەنسا بەڕێوە دەچوو، بۆیە دوای گەڕانەوەی بۆ سکۆتلاند نەیتوانی بەسەر قەیرانەکەدا زاڵبێت. محمد محمد صالح، المصدر السابق، ص ٢٦٥.

(٣٣٠) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 59 ; H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., PP. 280-281.

تەوەرەی چوارەم: ریفۆرمی ئایینی لە ئینگلستان

لە ئینگلستان[٣٣١] ئەم بزووتنەوەیە بە ئاراستەیەکی تەواو جیاواز لە ناوچەکانی تری ئەورووپا دەرکەوت کە کۆمەڵێك فاکتەر و تایبەتمەندی وایانکرد لەوێدا پاشا بۆ خۆی بەگژ دەسەڵاتی کڵێسا و پاپادا بچێتەوە و ئەرکی بەرپاکردن و ئاراستەکردنی ئەم بزووتنەوەیە بگرێتە ئەستۆ.

ئینگلستان لەمێژبوو وەك دەوڵەتێکی ناوەندی دەرکەوتبوو و لە هەڵپەی خۆ بەهێزکردن و رکابەرایەتیکردنی ناوچەکانی تردا بوو، بۆیە هەستی رێگرتن لە دەستێوەردانە دەرەکییەکان و قوتاربوون لەو باجانەی کە خزمەت بە بەرژەوەندییەکانی بێگانە دەکەن هەر زوو لەوێدا چەکەرەیانکرد و لەگەڵ رەوتی رووداوەکاندا گەشەیاندەکرد[٣٣٢]، تا سەرەنجام لە سەدەی شازدەدا بە خەملینی چینی بۆرجوازی و بەرژەوەندییەکانی و پێویستی پتری وڵات بە دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێز و رۆچوونی بیرۆکەی قوتاربوون لە باجە دەرەکییەکان و دەستێوەردانی بێگانە بە نیو بەشی هەرە زۆری کـــۆمەڵـــگادا[٣٣٣]، وایانکرد ئینگلستان لەو کاتەدا وەك دەوڵەتێکی ناوەندی و پاشایەتی رەها لە ئاستێکدا بوو کە تەنها پێویستی بە خۆماڵیکردنی کڵێسا و جیابوونەوە لە رۆما بوو. هەر لەم سەروبەندەشدا هەواڵی بزووتنەوەکەی (لوتەر) دەنگیدایەوە و بیروڕاکانی دزەیانکردبووە ئینگلستانەوە[٣٣٤]، هەموو ئەمانە زەمینەسازی دەرکەوتنی هەوڵە جیاخوازییەکانی (هێنری هەشتەم - ١٥٠٩-١٥٤٧) (٨ Henryز) بوون کە لە دەیەی سێیەمی سەدەی شازدەدا بە تەواوی تەقییەوە.

(هێنری هەشتەم) ئەگەرچی لەو رۆژگارەدا یەکێك بوو لە پاشا کاتۆلیکییە دڵسۆزەکان و بە توندی دژایەتی ئەو کەسانەی دەکرد، کە دژی کڵێسا بوونایە و تەنانەت لە ساڵی (١٥٢١ز)یشدا وەڵامدانەوەیەکی توندی ئاراستەی کارەکانی (لوتەر) کرد، پاپا نازناوی

(٣٣١) دەربارەی بلاوبوونەوەی ریفۆرم لەو ناوچانەدا بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) لە پاشکۆکان ل١٧٢.

(٣٣٢) هەر وەك لە بەشی یەکەمیشدا باسکراوە کۆتایی سەدەی چواردە هەر هەمان ئەو فاکتەرانە بوون کە دوای گواستنەوەی مەڵبەندی پاپایی بۆ فەرەنسا وایان لە دەسەڵاتداریەتی ئەو کاتەی ئینگلستان کرد پشتگیری لە کارەکانی جۆن وێکلف بکەن.

(٣٣٣) Leopold Van Ranke, A History of England. Principally in the Seventeenth century, Vol. 1, AMS press, INC, New York, 1966, PP. 134-137.

(٣٣٤) G. M. Trevelyan , History of England , Longman , Green and Co, London-New York- Toronto, 1958, PP. 299-300

بەرگریکەری باوەڕ (Defender of Faith)ی پێبەخشیبوو[٣٣٥]، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەستی بە گرنگی جیابوونەوەی کڵێسای ئینگلستان لە کڵێسای رۆما کرد بۆ بەهێزکردنی دەسەڵات و پاراستنی بەرژەوەندییەکانی ئینگلستان، بۆیە هەوڵیدا ئەو کێشەیەی نێوان خۆی و پاپا (کلمنتی حەوتەم - ٧ Clement) وەك هەلێك بۆ ئەم مەبەستە بقۆزێتەوە، ئەو کێشەیەی کە لە دەیەی دووەمی سەدەی شازدەوە لە ئەنجامی داواکاری (هێنری هەشتەم) بۆ جیابوونەوە لە (کاترین ئەراگۆن - Cathrine Araggon) و مارەکردنی (ئان بۆلین – Anne Boleyn) سەریهەڵدا[٣٣٦] و تادەهات پتر لە بەرگی قەیرانێکی سیاسیدا دەردەکەوت و (هێنری) قەبارەیەکی گەورەتری پێدەدا و تەنانەت (تۆماس وێلز – Thomas Wolse) ی راوێژکاری خۆی بۆ یەکلاکردنەوەی تەرخانکرد، بەڵام پاپا جگە لەوەی کە ئەم کردارە بە پێی پرەنسیپەکانی کاتۆلیکی رێی پێنەدرا بوو، لە هەمانکاتدا لە توڕەبوونی ئیمپراتۆر (چارلسی پێنجەم) دەسڵەمییەوە کە خوشکەزای (کاترین ئەراگۆن) بوو، بۆیە ئەم داواکارییەی جێبەجێنەکرد[٣٣٧]، بەمەش بارەکە تادەهات گرژتر دەبوو تا دواجار ساڵی (١٥٣٤ز) لە رێی بڕیاری پەرلەمانەوە (هێنری هەشتەم) جیابوونەوەی کڵێسای ئینگلستانی لە کڵێسای رۆما راگەیاند و هەر بە پێی بڕیاری پەرلەمان پاشا بووە سەرۆکی کڵێسای ئینگلستان و (تۆماس کرانمەر - Thomas Cranmer) کرا بە سەرۆك ئیپسکۆپسی کانتێربۆری (Canterbury) و

(٣٣٥) Anthony Toyne, An English – Reader's History of England, Oxford University Press, 1971. P. 105.

ج.م. روبرتس ، موجز تاريخ العالم، ترجمة فارس قطان، الجزء الثاني، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٤، ص ٥٧٩.

(٣٣٦) (کاترین) براژنی گەورەی (هێنری) بوو، دوای مردنی مێردەکەی (هێنری) مارەی کردەوە، دوای ئەوەی شەش منداڵیان بوو تەنها کچێکیان بۆ مابووەوە، بەڵام (هێنری) دەیویست کوڕێکی هەبێت بۆ ئەوەی شوێنی بگرێتەوە، بۆیە بیری لە خواستنی ئان بۆلینی ئینگلیزی کردەوە. بڕوانە:

James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., PP. 322-323.

(٣٣٧) راس ئی. دان و دیگرش، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٠ ؛ ج. م. روبرتس، المصدر السابق، ص ٥٧٩.

Anthony Toyn, Op. Cit., P. 105.

بەفەرمی مارەکردنی (ئان بۆلین) دانپیێدانرا، بەمەش (هێنری هەشتەم) هەردوو مەرامە سیاسیی و کەسییەکەی بەدیهێنا[٣٣٨].

ئەم رووداوە ئەگەرچی لەڕووی سیاسییەوە پێشکەوتنێکی گەورەبوو بۆ ئینگلستان، بەلاّم لە هەمانکاتدا کێشەیەکی کۆمەلاّیەتی درێژخایەنی لێکەوتەوە، کە بووە مایەی هەلّوەشاندنەوەی شیرازەی ئایینی لە ئینگلستان و دواجار لەگەلّ رەوتی رووداوەکانیدا فۆرمی کۆتایی پێکهاتەی ئایینی لە ئینگلستان و بنەماکانی باوەڕی ئینگلیکانی بەرجەستە بوون، چونکە ئەم رووداوە سەرەتا جگە لە جیابوونەوەیەکی سیاسیی هیچی تر نەبوو، (هێنری) ئەگەرچی بە توندی کەوتە سەرکوتکردنی ئەو کاتۆلیکییانەی بەم جیابوونەوەیە نارازیبوون، هێرشێکی فراوانی کردە سەر دێرەکان و بە لایەنگرانی پاپا لەقەلّەمیدان و دەستی بەسەر سەروەت و سامانەکانیاندا گرت و بە توندی ئەو راپەڕینەی دامرکاندەوە، کە کاتۆلیکییەکان بە ناوی (حاجییە موجاهیدەکان – The Pilgrime of Grace)ەوە بەرپایانکرد، لە هەمانکاتدا سەرسەختانە کەوتە بەرگریکردن لە مانەوەی پرەنسیپە کۆنەکان و دژایەتیکردنی ریفۆرمخوازان و سەرکوتکردنیان[٣٣٩].

هەرچەندە پێویستی (هێنری هەشتەم) بە پشتگیری پرۆتێستانتییەکانی ئەلّمانیا و زۆربوونی بەردەوامی پرۆتێستانتییەکان، (هێنری)یان ناچارکرد سالّی (١٥٣٦ز) و بە پێی ئەو (١٠) بەندەی کە خستنیە بەردەم پەرلەمان تارادەیەك پرەنسیپە پرۆتێستانتییەکان رەچاو بکات[٣٤٠]، بەلاّم هێندەی نەبرد سالّی (١٥٣٩ز) جارێکی تر لەو (٦) بەندەدا کە خستنیە بەردەم پەرلەمان لەم هەلّوێستە پاشگەز بووەوە و پرەنسیپە پرۆتێستانتییەکانی پشتگوێ خستەوە[٣٤١].

(٣٣٨) علی حیدر سلیمان، المصدر السابق، ص٩٩؛ Leopold Von Ranke, Op. Cit., PP. ١٤٨-١٤٩; James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. ٣٢٣.

(٣٣٩) Anthony Toyn, Op. Cit., P. 107 ; G.M. Trevelyan , Op. Cit., PP. 307-309.

(٣٤٠) "Encyclopedia International", Vol. 15, P. 41 ; Leopold Von Ranke, Op. Cit., P. 157.

(٣٤١) هـ. أ. فشر ، أصول التأريخ الاوروبي الحديث...، ص١٢٤، لە ئینگلیزییەکەیدا:
H. A. Fesher , Op. Cit., P. 519 ; Leopold van Ranke , Op. Cit., PP. 162-163.

ئەم کێشەیە دوای مردنی (هێنری هەشتەم) هێندەی تر ئالۆز بوو، پاشاکان بە ئاشکرا هەلّوێستە ئایینییەکانیان رادەگەیاند و لە ناکۆکییەکاندا دەبوون بە لایەن و راستەوخۆ دەستیان لە پرۆسەی کاملّبوونی باوەڕی ئینگلیکانیدا دەبوو.

لە سەردەمی (ئێدواردی شەشەم- ١٥٥٣ – ١٥٤٧) (Edward ٦ز) دا پرۆتێستانتەکان بالاّدەستبوون و خێرا شەش بەندەکەی (هێنری هەشتەم) رەتکرانەوە و ژمارەی پرۆتێستانتەکان زیادیکرد و چەندین پلە و پایەی بالاّیان لە کلّێسا و پەرلەماندا بەدەستهێنا، بیروبۆچوونە پرۆتێستانتییەکان لە ناوچەکانی سویسرا و ستراسبۆرگەوە خزینە ئینگلستانەوە[٣٤٢]، گوتاربێژە پرۆتێستانتەکان کە لە سەردەمی (هێنری هەشتەم)دا گوتاربێژییان لێ قەدەغەکرابوو، دەستیان بە گوتارەکانیان کردەوە، هەر لەو رۆژگارەشدا کتێبە بەناوبانگەکەی (تۆماس کرانمر) بە ناوی (کۆمۆن پرایەر The Common Prayer Book) بلاّوبووەوە کە سەرەتا بە زمانی لاتینی بوو، بەلاّم دواتر بە زمانی ئینگلیزی و بە جەختکردنەوەیەکی پتری پرەنسیپە پرۆتێستانتییەکانەوە لە چاپدرایەوە، لە سالّی (١٥٥١ز) یشدا کرانمر (٤٢) بەندەکەی وەك دیاریکردن و راگەیاندنی باوەڕی ئینگلیکانی بلاّوکردەوە[٣٤٣].

بەلاّم لە سەردەمی (شاژنە ماری- ١٥٥٨ – ١٥٥٣) (Queen Mary ز) دا کە کچی (هێنری هەشتەم) بوو، بەلاّم لە (کاترین ئەراگۆن) و کاتۆلیکی بوو، جارێکی تر باوەڕی کاتۆلیکی سەپاندەوە و کلّێسای ئینگلستانی خستەوە ژێر رکێفی رۆما و کەوتە راوەدوونانی پرۆتێستانتییەکان[٣٤٤]، تایبەت دوای ئەوەی مێردی بە (فیلیپی دووەمی- ١٥٥٦ (Philip ٢) ١٥٦٤ –ز) کوڕی ئیمپراتۆر (چارلسی پێنجەم) کرد، بەجۆرێك کە لە ماوەی ئەو(٤)چوار سالّەی حوکمڕانیدا نزیکەی(٣٠٠) پرۆتێستانتی لە ئاگردا سوتێندران[٣٤٥].

(٣٤٢) G.K. A. Bell, The English Church , London, P. 21 ; Smith and Others, Op. Cit., P. 259 ; "Encyclopedia International' , Vol. 15, P. 41.

(٣٤٣) C. M. Trevelyan , Op. Cit., P. 313 ; "Encyclopedia International", Vol. 15, P. 41.

(٣٤٤) G.K. A. Bell, Op. Cit., P. 18.

(٣٤٥) James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 325; G.M. Trevelyon , Op. Cit., P.319.

دوای مردنی (ماری) شاژنە (ئەلیزابێس – Queen Elizabeth) کە ئەویش کچی (هێنری هەشتەم) بوو، بەڵام لە (ئان بۆلین) و پرۆتێستانتی بوو، هاتە سەر تەختی پاشایەتی، دووبارە کاتۆلیکییەکان کەوتنە بەر شالاوی ستەمکاری و سەرجەم کارەکانی شاژنە (ماری) ڕەتکردەوە و لە ساڵی (١٥٥٩ز) دا و بە پێی بڕیاری پەرلەمان جارێکی تر کارەکانی (ئێدواردی شەشەم) خرانەوە کار و دواتریش دوای دەستکاریکردن و پێداچوونەوەی (٤٢) بەندەکەی کرانمەر و داڕشتنەوەیان لە دووتوێی (٣٩) بەندداا بە شێوەیەکی تێکەڵ لە هەر یەك لە پرەنسیپە کاتۆلیکی و پرۆتێستانتەکان[٣٤٦]، بۆ ڕازیکردنی هەردوولا و لە ساڵی (١٥٦٣ز)یشدا بە پێی بڕیاری پەرلەمان و لە دەستووردا کردی بە ئایینی فەرمی وڵات و بەمەش لەسەردەمی (شاژنە ئەلیزابیس)دا ئایینزای ئینگلیکانی بە تەواوی بەرجەستە بوو[٣٤٧].

تەوەرەی پێنجەم: بزووتنەوەی ریفۆرم لە فەرەنسا

هەوڵە ریفۆرمخوازییەکان وەك پێشتر لە باسی (کالڤن)دا باسمانکرد هەر لە سەرەتای سەدەی شازدەوە لە فەرەنسا دەرکەوتن[٣٤٨]، بیروڕای ریفۆرمخوازەکان خێرا ئەو ناوچانەشی گرتەوە، بەڵام فەرەنسا لەو ڕۆژگارەدا دەوڵەتێکی سەربەخۆ بوو و پاشاکانی بەڕادەیەکی زۆر دەسەڵاتی ڕەهایان فەراهەمکردبوو، هەروەها بە پێی ڕێککەوتننامەی (بۆلۆنیا – Bolonga) لە ساڵی (١٥١٦ز) کە لە نێوان (فرانسیسی یەکەم – ١٥٤٧ – ١٥١٥) (Francis ١ز) و پاپا (لیۆی دەیەم) دا بەسترا مافی دەستنیشانکردنی پیاوانی ئایینی فەرەنسایان دەستەبەرکردبوو[٣٤٩]، بۆیە بەرژەوەندییەکی ئەوتۆیان لەم بزووتنەوەیەدا نەدەبینییەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە پتر وەك

(٣٤٦) G.K. A. Bell, Op. Cit., P. 22 ; "Encyclopedia International", Vol. 15, PP. 41-42 ; G. M. Trevelyon , Op. Cit., PP. 328-329.

(٣٤٧) راس ئی. دان و دیگرش، سەرچاوەی پێشوو، ل٨١؛ نورالدین حاطوم، تاریخ عصر النهضة...، ص١٩٣ Deborah Hort Sttober and Gerald S. Sttober, The Monarchy. An Oral History of Elizabeth II, Hutchinson, London, 2002, P. 221

(٣٤٨) دەربارەی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لەو ناوچانەدا بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) لە پاشکۆکان ل١٧٢.

(٣٤٩) Arthur Hassall, Op. Cit., P. 115.

هەڕەشەی سەر دەسەڵات و یەکڕیزی وڵات تەماشایاندەکرد، بۆیە بە توندی کەوتنە هەوڵی سەرکوتکردنیان.

بەمجۆرە ئەگەرچی (فرانسیسی یەکەم) دوای ئەوەی لە ململانێی لەگەڵ (چارلسی پێنجەم)دا پێویستی بە پشتگیری پرۆتێستانتەکانی ئەڵمانیا بوو و دوای بەدیلگیرانی لەم شەڕانەدا و لە ساڵی (١٥٢٥ز) دا کاتی گەڕانەوەی بۆ فەرەنسا ڤینێکی گەورەی بەرانبەر پاپا هەبوو[٣٥٠]، بۆیە سەرەتا تاڕادەیەك هاوسۆزی بەرانبەر ریفۆرمخوازەکان کە لە فەرەنسا بە (هیگۆنۆت – Huguent) ناسرا بوون، نواند و بەشێوەیەکی بەرچاو بڵاوبوونەوە[٣٥١]، بەڵام هێندەی نەبرد لە ترسی پەرتەوازەبوونی یەکڕیزی وڵات، کەوتە تەگەرە خستنە بەردەم بڵاوبوونەوەی ریفۆرمخوازەکان و لە دەیەی سێیەمەوە زۆر بە توندی دەستیکردە ڕاوەدوونانیان[٣٥٢]، بەڵام بێئەوەی ئەو زەبر و زەنگە بتوانێت بەر بە بڵاوبوونەوەی هیگۆنۆتەکان بگرێت، بەڵکو تادەهات باوەڕدارەکانی لە نێو شارنشین و بۆرجوازی و جووتیار و ڕۆشنبیراندا پتر دەبوون، بەڕادەیەك کە بەر لە مردنی (فرانسیسی یەکەم) بە دەگمەن ناوچەیەك هەبوو لە فەرەنسا ئەگەر بە نهێنی ڕێژەیەکی زۆر لە هیگۆنۆتی تێدانەبێت، بەتایبەتی باشوور و ڕۆژئاوا کە دواتر بوون بە مەڵبەندی ئەم بزووتنەوەیە[٣٥٣].

دوای مردنی (فرانسیسی یەکەم) ئەم کێشەیە هێندەی تر بەرەو ئاڵۆزی چوو، لە لایەك بەردەوامی پاشاکان لەبەکارهێنانی زەبر و زەنگ، لە لایەکی تریش ڕۆژ لە دوای ڕۆژ هیگۆنۆتەکان لە زیادبووندا بوون، تایبەت دوای ئەوەی بیروڕاکانی (کالڤن) خزینە ناوچەکانی فەرەنساوە، کە جگە لەوەی بۆ خۆی بە ڕەچەڵەك فەرەنسی بوو، بیروڕاکانی بەڕادەیەکی زۆر لەگەڵ ویستە کۆمەڵایەتییەکاندا دەهاتەوە، بۆیە کاردانەوەیەکی گەورەی بوو، بەجۆرێك

(٣٥٠) (فرانسیسی یەکەم) یەکێك بوو لەو پاشایانەی کە بۆ دەستەبەرکردنی بەرژەوەندییەکانی ئایین و ئایینزای ڕەچاو نەدەکرد، لەم پێناوەشدا تەنانەت دەستی لەگەڵ عوسمانییەکاندا تێکەڵکرد.

(٣٥١) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 144-146.

(٣٥٢) عبدالحميد البطريق وعبدالعزيز نوار، التأريخ الاوربي الحديث (من عصر النهضة الى آواخر القرن الثامن عشر)، دار الفكر العربي، ١٩٨٢، ص١٣١ ؛ Thomas M. Lindsay ,Op. Cit., Vol. ٢, PP. ١٤٢-١٤٥.

(٣٥٣) ارنست بلوخ، فلسفة عصر النهضة، ترجمة وتقديم وشروح الياس مرقص، دار الحقيقة، بيروت، د.ت.، ص٣٢؛ V.H.H. Green , Op. Cit., P. ٢٥٣ .

سەرەڕای ئەو زەبر و زەنگە زۆرەی کە پاشاکان بەرانبەر بە هیگۆنۆتەکان پیادەیان دەکرد، بەلاَم لە نێوان ساڵانی (١٥٥٥-١٥٦٢ز) دا پتر لە هەزار گرووپی هیگۆنۆتی لە ناوچە جیاجیاکانی فەرەنسا دەرکەوتن و کڵێسای خۆیان هەبوو[٣٥٤].

بەمجۆرە بە تێپەڕبوونی کات ئەم بزووتنەوەیە لە فەرەنسا مۆرکێکی دژە پاشایەتی وەرگرت، بۆیە لە نیوەی دووەمی سەدەی شازدەوە تەواوی هێزە کۆمەلاَیەتییە دژەپاشاکانی لە خۆکۆکردەوە، تایبەت ئەو میرانەی کە لە ئەنجامی بەهێزبوونی پاشادا زیانێکی گەورە بەر بەرژەوەندییە ئابووری و سیاسییەکانیان کەوتبوو، بە تەواوی خزینە نێو ئەم بزووتنەوەیەوە، بۆ رکابەرایەتیکردنی هەر یەك لە پاشا و میرە ناحەزەکانیان[٣٥٥]، بۆیە لێرەوە ئیدی هیگۆنۆت وەك پارتێکی سیاسیی لە ژێر سایەی بنەماڵەی (بۆربۆن – Baurbon) دا بە رابەرایەتی هەریەك لە (ئەنتوان ناڤاری – Antonio Navarre) و (لویس کۆندیە- Lauis Cond ی) برای دەرکەوت، کاتۆلیکەکانیش لە ژێر سایەی بنەماڵەی (گیز – Guise) و بە پشتیوانی پاشا، باری نێوانیان رۆژ لە دوای رۆژ گرژ و ئاڵۆزتر دەبوو لە پێناو نزیکبوونەوە لە دەسەلاَت ، تایبەت دوای مردنی (هێنری دووەم) و هاتنە سەر تەختی چەند پاشایەکی منداڵی وەك (فرانسیسی دووەم)(١٥٥٩-١٥٦٠ز)و(چارلسی نۆیەم) (١٥٦٠-١٥٧٤ز) کە لەژێر چاودێری (کاترین میدچی) دایکیاندا فەرمانڕەواییان دەکرد[٣٥٦].

ئەم رەوشی ململانێکردنە تادەهات گرژتر و توندتر دەبوو و باری نێوان ئەو دوو لایەنە ئاڵۆزتر دەبوو، تا دواجار ساڵی (١٥٦٢ز) و دوای رووداوەکەی شاری (ڤاسی-Vassy)[٣٥٧] ئاگری جەنگێکی ناوخۆیی درێژخایەنی لێکەوتەوە کە پتر لە سی ساڵی خایاند[٣٥٨].

(٣٥٤) Philip Benedict and Others, Reformation, Revolt and Civil War in France and the Nethelands (1555-1585), Amsterdam, 1999, P. 7, www.knaw.nl/publicaties /pdf/ 981100.pdf. ; A.J. Grant, Op. Cit., P. 299; William Gilbert, France, 1494-1559, Previous Web Page.

(٣٥٥) "The New Encyclopedia Britannica" , Vol. 15, P. 553 ; A.J. Grant, Op. Cit., P. 299; Philip Benedict and Others, Op. Cit., PP. 8-9.

(٣٥٦) هـ. أ. فشر ، أصول التأريخ الاوروبي الحديث...، ص١٧٨-١٨٨، لە ئینگلیزییەکەیدا :
H.A.L. Fesher, Op. Cit., P. 570 ; Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 172-181.

(٣٥٧) ئەم رووداوە ساڵی (١٥٦٢ز) روویدا کاتێك کە (فرانسیس گیزی) بە ناوچەی ڤاسیدا تێپەڕی و هێرشیکردە سەر کۆمەڵێك لە هیگۆنۆتەکانی ئەو شارە کە لە کاتی نوێژکردندا بوون و بەشێکی زۆری

رووداوەکانی ئەم جەنگە ئەگەرچی بوونە مایەی لەناوچوونی هەزاران کەس لە هیگۆنۆتەکان، تەنانەت تەنها لە قەسابخانەی (سانت. بارتلۆمیو-S. Bartholomew)[٣٥٩]دا ساڵی (١٥٧٢ز) پتر لە پێنج هەزاریان لێ کوژرا، بەلاَم چۆکدانەدانی ئەم هیگۆنۆتانە، رۆژ لە دوای رۆژ دەسەلاَتدارییەتی فەرەنسای ناچاردەکرد هێدی هێدی مافەکانیان لەبەرچاوبگرن، ئەوە بوو هەر لە ساڵی (١٥٦٢ز)ەوە بە پێی فەرمانی (سانت. ئەمبرۆز-S. Ambroise) و لە ساڵی (١٥٦٨ز)یشدا بە پێی فەرمانی (سانت. جیرمان-S. Germain)، (کاترین میدچی) دەروازەیەکی بچووکی لە ئازادی ئایینی بۆ کردنەوە[٣٦٠]، تا دواجار لە سەردەمی (هێنری ناڤار)ی کە یەکێك لە سەرکردە هیگۆنۆتەکان بوو لە دوای مردنی (هێنری سێیەم) (١٥٨٩-١٦١٠ز) هاتە سەر تەخت، ئەم پاشایە ئەگەرچی وەك هیگۆنۆتێك نەمایەوە، بەلاَم ساڵی (١٥٩٨ز) و بە پێی (فەرمانی نانتس-Edict of Nantes) بە فەرمی دانی بە هیگۆنۆتەکاندا نا و ئازادییەکی سیاسیی و ئایینی فراوانتری پێدان[٣٦١].

لێکوشتن، لێرەوە ئیدی هێرشی هەریەك لە هیگۆنۆت و کاتۆلیکەکان بۆ سەر یەکدی دەستیپێکرد تا دواجار جەنگی ناوخۆیی لێکەوتەوە. عبدالحمید البطریق وعبدالعزیز نوار، المصدر السابق، ص١٣٥-١٣٦.

(358) J.A. Marriott, Op. Cit., P.118.

(٣٥٩) ئەم رووداوە ٢٥ی ئاب، لە پاریس روویدا لە رۆژی ئاهەنگی ژنگواستنەوەی (هێنری ناڤار)ی کە سەرکردەیەکی هیگۆنۆتەکان بوو، لەو شەوەدا ژمارەیەکی زۆر لە هیگۆنۆتەکان لە پاریس کۆببووبوونەوە، پاشا و کاتۆلیکەکان هەوڵی تیرۆرکردنی سەرکردەیەکی هیگۆنۆتیان دا، بەلاَم هەوڵەکەیان سەرکەوتوو نەبوو و ئاشکراش بوو، بۆیە لە بەرەبەیانی ئەو شەوەدا دەستیانکرد بە کوشتنی ژمارەیەکی زۆر لە هیگۆنۆتەکان لە پاریس و دواتر ناوچەکانی تریش.Thomas M. Lindsay, Vol.٢, PP.١٩٨-٢٠٠ :

(٣٦٠) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P.417; Schevill, Op. Cit., PP.203-204.

(٣٦١) ارنست بلوخ، المصدر السابق، ص٣٢؛ .Ferguson and Bruun, Op. Cit., P.٤١٩

باسی چوارەم:

جیاوازی نێوان پرۆتێستانتییەکان و دەرکەوتنی بزووتنەوە ریفۆرمخوازییە رادیکالەکان.

تەوەرەی یەکەم: هاوڕایی و ناکۆکی پێشەنگانی بزووتنەوەی پرۆتێستانتی

پرۆتێستانتییەکان هەرچەندە لە زۆربەی هێڵە گشتی و سەرەکییەکاندا کۆك و هاوبەش بوون، وەك دژایەتیکردنی دەسەڵاتی پاپا و پێداگری لەسەر بە تاکە سەرچاوە زانینی کتێبی پیرۆز بۆ هەڵهێنجانی یاسا و رێساکانی ژیان لە جیهانی مەسیحی و پشت بەستن بە باوەڕی باش لە بری کاری باش بۆ دەستەبەرکردنی لێبوردنی یەزدان، هەروەها رەتکردنەوەی رەبەنی پیاوانی ئایینی و دێرەکان و پسولەی لێبوردن و پەرستنی ئایکۆن و سانتەکان و (سانت. مەریەم) و رۆڵی پێکبەستانەی پیاوانی ئایینی لە پەیڕەوی ئایینیدا و ... هتد[٣٦٢]، کەچی لە وردەکارییە تیۆلۆجی و زۆرێك لە کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکاندا بە پێی کات و شوێن و ئاست و جۆری رۆشنبیری هەریەك لە پێشەنگەکان ناکۆکی و جیاوازی دەردەکەوت.

(لوتەر) کە لە رووی مێژووییەوە کارەکانی دەسپێکی ئەم بزووتنەوەیە بوون و لە ناوچەی ئەڵمانیای پەرتەوازە و تامەزرۆی دەسەڵاتێکی ناوەندییەوە دەرکەوت و میرەکانی کرد بە پشت و پەنا، بۆ خۆیشی راهبێك بوو کە هزری هیومانیستەکان زۆر بە کەمی کاریگەرییان لەسەر

---

(٣٦٢) رولان موسنييه، القرنان السادس عشر والسابع عشر، ص٨٥؛ کابان عبدالکریم احمد، الاصلاح الدینی في المسيحية مقارنة بالاصلاح الفكري في الاسلام، رسالة ماجستير، كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة صلاح الدين-اربيل، ٢٠٠٢، ص٨٦-٨٨؛ Hayes, Modern Europe…, P.١٧٤; Palmer,Op.Cit., PP.٨٨-٨٩.

هزر و بۆچوونی دانابوو، بۆیە پتر کۆنەپارێزی بە بۆچوونەکانییەوە دیاربوو بە بەراورد لەگەڵ هەریەك لە (زوێنگلی) و (کالڤن) کە لە رۆژگارێکدا دەرکەوتن ناوچەی پرۆتێستانتی لە ئارادابوون [٣٦٣] و هەریەك لەمانە بە توندی لە ژێر کاریگەری هزری هیومانیستەکاندا بوون، تایبەت (کالڤن) کە دوای پتر لە بیست ساڵ لەوانی پێشخۆی چالاکییەکانی دەستپێکرد، کە پێشهاتە فیکری و سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکان جیاوازبوون، بۆیە جیاوازی بە کارەکانییەوە دیارە لەچاو کارەکانی (لوتەر) و پتر بۆچوونەکانی لەگەڵ بەرژەوەندی شارنشینەکاندا یەکیاندەگرتەوە.

کێشەی گۆڕانی نان و مەی لە مەراسیمی (شامی خوایی)دا بۆ خوێن و گۆشتی مەسیح یەکێکە لە کێشە تیۆلۆجییەکانی نێوان ئەم پێشەنگانە کە (لوتەر) لەم بارەیەوە زۆر لە کاتۆلیکییەکان جیاواز نەبوو، ئەو پێیوابوو کە مەسیح لەم مەراسیمەدا بە نهێنی ئامادە دەبێت و لەگەڵ ئەم نان و مەیەدا دەچێتە جەستەی مرۆڤەکانەوە و گیانی خۆی و بەخششە ئاسمانییەکانیان بەسەردا دەپرژێنێت، بەڵام هەریەك لە (زوێنگلی) و (کالڤن) ئامادەیی مەسیح و موعجیزەیی ئەم مەراسیمە رەتدەکەنەوە و پێیانوایە نان و مەی هەر نان و مەی دەمێنێتەوە، بەڵام ئەم مەراسیمە تەنها بە یادەوەرییەکی پیرۆزی سەردەمی مەسیح دەزانن[٣٦٤].

جیاوازییەکی تری نێوان ئەم پێشەنگانە سەبارەت بە پێکهاتە و سنووری دەسەڵاتی کڵێسا بوو، لەم رووەوە (لوتەر) گۆڕانێکی ئەوتۆی لە سیستەمی ئیپسکۆپسی کڵێسا نەکرد، بەڵام کڵێسای ملکەچی دەسەڵاتی دونیایی (میرەکان یان پاشاکان) کرد، کەچی (کالڤن) سیستەمی ئیپسکۆپسی هەڵوەشاندەوە و بەڕێوەبردنی کڵێسای خستە دەست ئەنجومەنێکی هەڵبژێردراوەوە، بەڵام جەختی لەسەر باڵادەستی باوەڕدارانی مەسیحی بەسەر دەسەڵاتی دونیاییەوە دەکردەوە[٣٦٥]، ئەمانە و جگە لە چەندین جیاوازی تر لە وردەکارییەکاندا کە لێرەدا بواری باسکردنیان نابێت و بەشێکیان لە باسەکانی بەشی سێیەمدا روونەبنەوە.

---

(363) Hase and Maltby, Op. Cit., P.263.

(٣٦٤) رولان موسنييه، القرنان السادس عشر والسابع عشر، ص٩٩؛

Edward Raymond Turner, Op. Cit., P.194.

(365) Edward Raymond Turner, Op. Cit., P.195.

تەوەرەی دووەم: رەوتە ریفۆرمخوازییە رادیکالەکان

هەڵبەتە کۆی ئەو گۆڕانکارییانەی باسکران و تەوژمی ئەو بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە بەرفراوانە لە ناخی کۆمەڵگایەکی فرەچین و توێژەوە سەریانهەڵدا، کە لێوان لێو بوو لە بەرژەوەندییە جیاواز و ناکۆکەکان و چەندین نەتەوە و ناوچەی جیاجیا لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و کەلتووری و سیاسیی لەخۆدەگرت، بۆیە کاتێك گوتارە ئایینییەکان بوونە لە ئەستۆگری ئەم ئەرکە مێژووییە و دوای فەراهەمبوونی ئەو ئازادییە لە خوێندنەوە و راڤەکردنی کتێبی پیرۆز دەیان تێگەیشتن و لێکدانەوەی جیاواز لە سۆنگەی ئەو بەرژەوەندییە کۆمەڵایەتییانەوە دەرکەوتن، ئەمەش وایکرد، کە چەند رەوتێکی زۆر ریشەییتر و رادیکالتر لە بۆچوونە ریفۆرمخوازییەکاندا دەرکەوت، کە مێژوونووسان بە بزووتنەوە ریفۆرمخوازییە رادیکالەکان ناوزەدیان دەکەن.

ئەم رەوتە رادیکالیانە هەر لە سەرەتای ساڵەکانی بزووتنەوەکەی (لوتەر)ەوە دەرکەوتن، ئەویش لە سەر دەستی یەکێك لە لایەنگرەکانی خودی (لوتەر) بەناوی (تۆماس مونتزیر- Thomas Muntzer) (١٤٦٨-١٥٢٥ز)ەوە کە پیاوی ئایینی بوو لە ناوچەی سەکسۆنیا، تایبەت دوای ئەوەی ساڵی (١٥٢١ز) لەگەڵ گرووپێکدا چوونە شاری ڤیتەنبرگ و کۆمەڵێك بیرۆکەی ریفۆرمخوازانەی زۆر ریشەییان بۆ (لوتەر) پێشنیارکرد و (لوتەر)یش پێیان رازینەبوو، بەمەش کێشەی فیکری لە نێوان (لوتەر) و (مونتزیر)دا کەوتەوە و دواجار (مونتزیر) لە ڤیتەنبرگ وەدەرنرا[٣٦٦]، لێرەوە ئیدی دەستی بە بڵاوکردنەوەی بیروڕاکانی لە سەرانسەری ئەڵمانیا کرد و بزووتنەوەی (ئەناباپتیست- Anabaptist)ی راگەیاند. ئەناباپتیست کەمانای (نوێکردنەوەی راگیرکردن) دەبەخشێت لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، کە ئەم رەوتە پێیانوایە راگیرکردنی مرۆڤ لە منداڵیدا مەسیحی بوونی ناگەیێنێت، بەڵکو دەبێت ئەم راگیرکردنە لە تەمەنی بالقبووندا بکرێت، بۆیە ئەمانە لایەنگرانی خۆیان راگیر دەکردەوە[٣٦٧].

ئەم بزووتنەوەیە جگە لە بۆچوونە تیۆلۆجییە رادیکالیەکانی، تێڕوانێکی رادیکالیان بۆ کێشە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکان هەبوو و بانگەشەی دامەزراندنی کۆمەڵێکی یەکسانیان دەکرد و رۆڵی کڵێسا و هەر سروود و پەیڕەوێکی ئایینی تریان بە پێویست نەدەزانی، بەو پێیەی کە ئەم

---

(366) Hayes, Modern Europe…, P. 162; Katherine Leach, Op. Cit., P. 48.

(٣٦٧) سڤین ئێریك لیدمان، مێژووی بیروباوەڕی سیاسی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە عەلاء نوری و دلێر میرزا، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل١٨٢-١٨٣ ؛ سعد رستم، المصدر السابق، ص١٦٧.

پەیوەندییە راستەوخۆ لە نێوان مرۆڤ و یەزداندا دەبێت، هەر لەم سۆنگەیەشەوە تەواوی دەسەڵات و یاسا و رێسا کۆمەڵایەتییەکانیان رەتدەکردەوە، بۆیە دواجار بەشدارییەکی بەرچاویان لە جەنگی جووتیاری گەورەی ساڵی (١٥٢٥ز) ی ئەڵمانیادا کرد کە تۆماس مونتزر وەك سەرکەردەیەکی دیاری ئەم جەنگە دەرکەوت و هەر لەم جەنگەشدا بەدیل گیرا و لە سێدارە درا[٣٦٨].

ئەم هەڵوێستە رادیکالیە توندە و رەتکردنەوەی تەواوی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیاسیی، پێچەوانەی بەرژەوەندی هەر یەك لە کاتۆلیك و پرۆتێستانتییەکان بوو، بۆیە هەردوولا سەرسەختانە کەوتنە قەلاچۆکردن و راوەدوونانیان، بەڵام ئەم زەبر و زەنگە نەیتوانی بەر لە تەشەنەسەندنیان بگرێت[٣٦٩]، ئەوە بوو هەر لەو سەروبەندەدا بوو (جۆن لیدنی- John of Leiden) (١٥١٠-١٥٣٦ز) کە زانایەکی تیۆلۆجی میانڕەو بوو و بانگەشەی فرەژنیی دەکرد، لەگەڵ لایەنگرەکانیدا بوونە ئەناباپەتیست و بۆ ماوەی ساڵێك حوکمڕانی شاری (مانستەر- Münster)ی کرد، بەڵام ساڵی (١٥٣٦ز) دوای ئەوەی ئیپسکۆپسی کاتۆلیکی گێڕدرایەوە بۆ ئەو شارە (جۆن لیدنی) لەسێدارە درا، هاوکات ئەم بزووتنەوەیە رێخۆشکەری دەرکەوتنی چەندین رەوتی تری لەم چەشنە بوو[٣٧٠].

یەکێکی تری ئەم رەوتانە کە پێدەچێت باڵێك بووبێت لە ئەناباپتیستەکان جیابووبێتەوە (مینۆنیت- Mennonites) بوو کە لە لایەن (مینۆ سیمۆنیس- Menno Simonis) ی (١٤٩٢-١٥٥٩ز) هۆڵەندییەوە دەرکەوت، (سیمۆنیس) پیاوێکی ئایینی کاتۆلیکی بوو، بەڵام لە ساڵی (١٥٣٦ز)دا لاریبوو و لە ساڵی (١٥٣٩ز) شدا لە دووتوێی کتێبی (Fundament Book) ەوە بیروڕاکانی بەرجەستەکرد، کە بانگەشەی نوێکردنەوەی راگیرکردن و ساکاری ئایین و جیاکردنەوەی کڵێسا لە دەوڵەت، هەروەها رەتکردنەوەی توندوتیژی و سوێندخواردنی دەکرد، کە دواتر بیروڕاکانی لە رۆژهەڵاتی ئەوروپا و ئەمریکا لایەنگرانی زۆری بوو[٣٧١].

---

(٣٦٨) رولان موسنییە، القرنان السادس عشر والسابع عشر، ص٨٦ ؛ سڤین ئێریك لیرمان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٣ ؛ H. G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., PP١٢٥-١٢٦.

(٣٦٩) سعد رستم، المصدر السابق، ص١٦٧.

(370) Hayes, Modern Europe…, P. 162.

(٣٧١) ماكس ڤيبر، الاخلاق البروتستانتية و روح الراسمالية، ترجمة محمد على مقلد، مراجعة جورج ابي صالح، لبنان، د.ت.، ص٩٥ ؛ "The New Encyclopedia Britannica", Vol.١٥, P.٥٥٢ .

ئەرمینیان Arminianism) (ڕەوتێکی تر بوو لەم بزووتنەوە رادیکالیانە کە لەسەر دەستی زانای تیۆلۆجی کالڤنی (جاکوب هیرماسین ئەرمینوس- Jacob Hermansen Arrminuis) ی هۆڵەندی (١٥٦٠-١٦٥٩ز) دەرکەوت، دوای ئەوەی کەوتە کێشەیەکی تیۆلۆجییەوە لەگەڵ کالڤنییەکاندا دەربارەی بەکارهێنانی توندوتیژی بۆ ناچارکردنی مرۆڤ لە هەڵبژاردنی باوەڕ و کردارەکانی رۆژانەدا، (جاکوب) لەبیروراکانیدا پێداگری لەسەر سەربەستی مرۆڤ دەکرد لەهەڵبژاردنی باوەڕ و ڕەفتارەکانی بە پێی ئەو ئیرادەیەی خودا پێیداوە، واتە خودا چارەنووسی مرۆڤی دیاریکردووە، بۆیە پێویست بە بەکارهێنانی توندوتیژی ناکات لەدژی ئەو مرۆڤانەی کرداری خراپ ئەنجامدەدەن، دواتریش بیروراکانی بەناوچەکانی هۆڵەندا و ئینگلستان و چەند ناوچەیەکی تردا تەشەنەیکرد[٣٧٢].

بەڵام لە هەمووان ریشەییتر (یەکێتیخوازان- Untitrinitarian) یان (سوزینیان- Socinian)ەکان بوون کە هەوڵی پێکهێنانی ئاینزایەکی تەواو عەقڵانی و خاڵی لە دیاردە ئەفسانەیی و موعجیزەییەکانیان دەدا و بانگەشەی ڕەتکردنەوەی خوایەتی مەسیح و بیرۆکەی (سێکوچکەی-Trinity-ثالوث)یان دەکرد، کە بۆخۆی هەڵگەڕانەوە بوو لە بیروڕای مەسیحییەت[٣٧٣]، بۆیە دامەزرێنەری ئەم بزووتنەوەیە کە پزیشکێکی ئیسپانی بوو بەناوی (مایکل سیرڤیتس- ١٥١١-١٥٥٣ Miguile Servetus) (ز) ساڵی (١٥٥٣ز) لە جنێڤ، بەبڕیاری خودی (کالڤن) لە ئاگردا سوتێنرا[٣٧٤]. ئەم ڕەوتە دواتر لەسەر دەستی هەریەك لە (لیلۆ-Laelio) و (فاستۆ سوزینی-Faustos Socinus)برازایەوە پەرەپێیدرا و بۆیە دواتر ئەم ڕەوتە بە سوزینیان ناسران کە بەڕەچەڵەك ئیتالی بوون و دواتر ڕوویانکردە ناوچەکانی سویسرا و بەتایبەتی فاستۆ سۆزینی دوای مردنی (لیلۆ سۆزین)ی مامی لە ساڵی (١٥٦٢ز)دا ئیتالیای بەجێهێشت و لەناوچەکانی سویسرا دەستی بە چالاکییەکانی کرد و دواتریش ساڵی

(٣٧٢) سعد روستم، المصدر السابق، ص ١٧٤- ١٧٥ ؛ W.Gary Cramplon and Richard E. Bacon, Toward a Christian World, Texsas, ٢٠٠٠, PP.٦٠-٦١.
www.fpcr.org/pdf/TACW.pdf

(373) Hase and Maltby,Op. Cit.,P.262; Hayes, Modern Europe…, P.163 .

(374) " The Camridge Modern History " , Vol.2, P.411.

(١٥٧٩ز) ڕوویکردە پۆڵەندا و بیروراکانی دەنگدانەوەیەکی باشی بوو، دواتریش لە زۆربەی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا لایەنگرانی ئەم رەوتە دەرکەوتن[٣٧٥].

یەکێکی تر لەم رەوتە رادیکالیانە لە ئینگلستاندا دەرکەوت لەسەر دەستی (ڕۆبێرت برۆن- ١٥٥٠-١٦٣٣ Robert Browne) (ز) بەناوی (کۆنگریگاشنالیست – Congregationalist)ەوە، لایەنگرانی ئەم گرووپە سەرجەم دەسەڵاتەکانی دەوڵەت و ئیپسکۆپس و پاپایان بەسەر کڵێساوە ڕەتکردەوە و داوای سەربەخۆیی کڵێسایان دەکرد، بەتێڕوانینی ئەوان کڵێسا پێویستە لەباوەڕدارە مەسیحییەکان پێکبێت و قەشە و پیاوە ئایینییە گەورەکانیش لەڕێی هەڵبژاردنەوە دیارییکرێن، هەرچەندە لەدواداوییەکانی تەمەنیدا (ڕۆبێرت برۆن) تاڕادەیەك خۆگونجاندن لەبیروراکانیدا دەرکەوت، بەڵام لەئینگلستان ڕێخۆشکەری بۆ دەرکەوتنی ڕەوتە رادیکالیەکان کرد[٣٧٦].

هەر لەئینگلستان و لەنێو باوەڕدارە پرۆتێستانتییەکانەوە گرووپێکی تر لەم رادیکالانە دەرکەوت بەناوی(پیوریتان- Puritan)ەکانەوە، واتە (پاکتاوخوازەکان)، تایبەت دوای ئەوەی کەزۆرێك لە پرۆتێستانتییەکان لەسەردەمی (شاژنە ماری)دا پەناهەندەی ناوچەکانی سویسرا بوون و لەوێ پتر شارەزاییان دەربارەی بیروڕای پرۆتێستانتییەکان پەیداکرد، بۆیە دوای گەڕانەوەیان لەسەردەمی (شاژنە ئەلیزابێس) و دوای راگەیاندنی باوەڕی ئینگلیکانی بەم ریفۆرمە نارازیبوون و داوای گۆڕانکاری ریشەییتریان دەکرد و خوازیاری پاکتاوکردنەوەی کڵێسا بوون لە پاشماوە کاتۆلیکییەکان بۆیە بە پاکتاوخوازەکان ناسران[٣٧٧]، ئەم پیوریتانانە هەوڵیاندەدا کڵێسایەکی ئەنجوومەنی دامەزرێت و دەسەڵاتی ئیپسکۆپسەکان کەمبکرێتەوە و دواجار کەوتنە کێشەیەکی سیاسیی درێژخایەنەوە لەگەڵ دەسەڵاتدارییەتی ئینگلستان[٣٧٨].

(374) Thomas M. Lindsay,OP. Cit.,Vo1. 2, PP. 470-472; Hayes, Modern Europe…, P.164.

(٣٧٥) محمد محمد صالح، المصدرالسابق، ص ٢٠٥-٢٠٦ ؛ Hayes, Modern Europe…,PP.١٦٢-١٦٣ .

(٣٧٦) سارا فلۆوەرز، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٣ ؛ Alison Wall, Power and protest in England (١٥٢٥-١٦٤٠), Arnold, London-New York, ٢٠٠٠, PP.٦٨-٦٩; H. C. Koenigsberger and George L. Mosse, Op.Cit., P.٢٩٦.

(377) Anthony Toyne, Op. Cit., P.125; G. K. A. Bell, Op. Cit., P.22.

بەشـــــی سێیەم

ریفۆرمی ئایینی و ئەنجامەکانی
لەسەر ژیانی گشتی کۆمەڵگای ئەوروپی

دیارە لە باسەکانی پێشوودا ئەوەمان بۆ روون بووەوە کە بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی بۆ خۆی بەشێك بوو لەو گەشەسەندنەی کە بەسەر ژیانی مرۆڤدا هاتبوو و لە رۆژگارێکدا دەرکەوت کە پەیوەندییە ئابووری و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییە نوێیەکان تادەهات پتر جێگیر دەبوون و بەرەو کایە جیاجیاکانی ژیان پەلیان دەهاوێشت و تامەزرۆی وەرچەرخانێکی گەورە دەبوون لە تێگەیشتن و جیهانبینی مرۆڤ و چەمکی ئەخلاق و بەها کۆمەڵایەتییەکان تا لەگەڵ رەوشی نوێی ژیاندا بگونجێن، بەمەش ئەم بزووتنەوەیە لە روویەکەوە هەوڵی مرۆڤی ئەو رۆژگارەی ئەو ناوچەیە بووە بۆ رێکخستن و داڕشتنەوەی ئەو چەمك و بەها و ئەخلاقە کۆمەڵایەتییە نوێیانەی کە لەو کاتەدا ئەوروپا پێیان گەیشتبوو، یان لە هەنگاونان بوو بۆ پێگەیشتنیان و ئەمە هەوڵی راستەقینەی مرۆڤ بوو بۆ ناوزەدکردنێکی دروستی چەمکەکان[٣٧٩].

بۆیە ئەنجامەکانی ئەم بزووتنەوەیە زۆر لەوە ئاڵۆزترە کە لە لێکدانەوەی چەند دەق و رووداوێکدا دەرکەوێت، بەڵکو ئەمە تاوتوێکردن و لێکدانەوەی سەرلەبەری ئەو ململانێ و پێکداهەڵپژانەی ئەو بەرژەوەندییە جیاجیا و پێکهاتە تێکئاڵۆسکاوەی رەوشی ئاڵۆزی کۆتایی سەدە نێوەنجییەکانە هەر لە پێکهاتەی چینایەتییەوە بگرە، تا تەواوی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان، تا دەگاتە شێواز و فۆرمی دەسەڵاتدارییەتی سیاسیی، چونکە ئەم پێکهاتانە پەیوەندییەکی ئەوتۆ پێکەوەیان دەبەستێتەوە، کە ئەگەر هەر گۆڕانێك لە رووکەشدا رووبدات دواجار زنجیرەیەك گۆڕانکاری وردی لێدەکەوێتەوە کە سەرەنجام بە رێژەی جیاواز بەشی هەرە گەورەی کایەکانی ژیان دەگرێتەوە.

کەواتە خودی ئەم بزووتنەوەیە بەشێکە لە گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی و گۆڕانی پێ بەپێیە لە فۆرمێکەوە بۆ فۆرمێکی ئاڵۆزتر کە دواجار دەبێتە مایەی گۆڕانکارییەکی بەهەنگاو و بە چەند قۆناغێکی پێکەوەگرێدراوادا تێپەڕدەبێت[٣٨٠]، هەر ئەمەشە ئەم بزووتنەوەیە لە بەرگی بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی ـ سیاسیی فرە رەهەند و ئەنجامدا دەردەخات، کە بە تێپەڕبوونی

(379) F.Guizot, Op. Cit., P. 220.

(٣٨٠) دلال ملحس استيتية، التغير الاجتماعي والثقافي، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤، ص٣٥ .

کات لێکەوتەکانی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بەشی هەرە گەورەی قوژبنەکانی کۆمەڵگا دەگرێتەوە و بناغەی توخمەکانی ژیانی نوێ دادەڕێژێت.

ئەمە ئەگەرچی سروشتی بزووتنەوەکە و سەردەمە مێژووییەکەی سەرەتا مۆرکێکی تر بە لێکەوتەکانی ئەم بزووتنەوەیە دەبەخشن و لێکەوتەکانی لە بەرگێکی کاولکارانە و کۆنەپارێزیدا دەردەخەن بەو پێیەی کە وەك لەبەشەکانی پێشوودا باسمانکردووە ئەم بزووتنەوەیە بەو تیڕوانینەوە هاتە مەیدان کە تەواوی قەیرانەکان لە چاو گەندەڵی کڵێسا و شیرازەتێکچوونی ژیانی ئایینی بزانن و تەواوی چارەسەرەکانیشیان لە دەقە ئایینییە کۆنەکانەوە سەرچاوەبگرن، کە بۆ سەردەمێکی مێژوویی جیاواز داڕێژرابوون و بەشی هەرەزۆریان لەگەڵ رەوشە نوێیەکەدا ناکۆك دەبوون و دواجار زۆرێك لە هەڵوێستی ریفۆرمیستەکان دەربارەی بەشی زۆری دیاردە نوێیەکان بارتەقای کڵێسای کاتۆلیکی توندڕەو و کۆنەپارێز دەبوون.

بەڵام لە راستیدا ئەم بزووتنەوەیە بوو بەو بزووتنەوەیەی کە بۆ یەکەمجار بەکردەوە توانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیاسیی سەدە نێوەنجییەکان بداتە بەر رەخنە و پەیتاپەیتا بەدیلەکانی بخاتەڕوو لە رۆژگارێکدا کە رەوتی رووداوە مێژووییەکانی وەك رێنێسانس و دۆزینەوە جوگرافییەکان و ... هتد، رۆژ لە دوای رۆژ عەقڵیان کاراتر دەکرد لە خۆسەپاندن و تەنگهەڵچنین بە ئایین، ئەمەش هەر زوو جۆرێکی تر لە راڤەکاری و شرۆڤەکردنی دەقە پیرۆزەکانی بەسەردا سەپاندن و بە مەبەست و بێ مەبەست زۆرێك لە کارەکانیانی خستە خزمەت پەیوەندییە نوێیەکانەوە، وێڕای ئەوەی کە جەوهەری کێشەکە لەو سەردەمەدا هەوڵی پەراوێز خستنی باوەڕە عەقیدەییەکان بوو لە بەڕێوەبردنی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسیی و فیکری کۆمەڵگا کە ئەم بزووتنەوەیە جگە لەوەی بە پارچەپارچەکردنی کڵێسا خزمەتێکی گەورەی بەم کێشەیە کرد، هاوکات رووداوەکانی تادەهات نەکاراییی ئەم باوەڕانەی لەم بوارەدا روونتر دەکردەوە و سەرەنجام بە تێپەڕبوونی کات هەلومەرجی پێگەیشتنی زۆرێك لەو چەمك و بەهایانەی دەڕەخساند کە دەمێك بوو لە ناخی کۆمەڵگادا چەکەرەیانکردبوو، بۆیە بەشی زۆری ئەنجامە گرنگەکانی ئەم بزووتنەوەیە دوای پتر لە سەدەیەك لە دەسپێکی بزووتنەوەکە و لەگەڵ رەوتی رووداوەکاندا رووندەبێتەوە کە هەر ئەمەش وادەکات نەتوانرێت لە دووتوێی تەنها بیروڕای ریفۆرمیستەکاندا پەی بە تەواوی ئەنجام و لێکەوتەکانی ئەم بزووتنەوەیە بەرێت، بۆیە هەوڵدەدەین لەرێی تاوتوێکردنی تەواوی رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیەوە لێکەوتە و ئەنجامەکانی دەستنیشان بکەین.

باسی یەکەم:

ئەنجامە ئابوورییەکان

ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە هەر زوو کۆمەڵێك ئەنجامی ڕاستەوخۆیان بەسەر ژیانی ئابووریدا لێکەوتەوە، بەوەی کە لە وڵاتە پڕۆتێستانتییەکاندا تەواوی سەروەت و سامانی کڵێسا لەلایەن میرەکان و پاشاکانەوە زەوتکران و دواتریش چ لە ڕێی دابەشکردنەوە بووبێت یان کڕین یان کرێ، کەوتنە دەست موڵکدار و بورجوازییەکان و لە پڕۆژەی بەقازانجدا بەکارهاتن، ئەمە جگە لەوەی بە بڕینی ئەو باج و داهاتانەی کە لەو وڵاتانەوە دەچوون بۆ کڵێسا داهاتێکی زۆر بۆ خەڵکی ئەم ناوچانە گەڕانەوە، وێڕای ئەوەی لەم وڵاتانەدا ژیانی ئابووری و بازرگانی لە کۆت و کۆنترۆڵی کڵێسای کاتۆلیکی ڕزگاریان بوو[٣٨١]، بەمەش وەرچەرخانێکی بەرچاو بەسەر ژیانی ئابووری ئەم ناوچانەدا هات، بۆیە مێژوونووسی بەناوبانگ (ول دیۆرانت) پێیوایە ئەم بزووتنەوەیە لە ڕوویەکەوە دابەشکردنەوەیەکی نوێی سەروەت و سامان بووە[٣٨٢]، سەرەڕای ئەمانە دیاردەی کۆچ و ڕاگواستن و ئاوارەبوون لەئەنجامی ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە، ڕۆڵێکی گەورەیان گێڕا لە کۆبوونەوەی پیشەگەر و بازرگانەکان لە ناوچە پڕۆتێستانتییەکاندا، تایبەت ناوچەکانی ئەسکەندەناڤیا و سویسرا، چونکە بەشی زۆری ئەو پڕۆتێستانتییانەی لە وڵات ئاوارە دەبوون لە چینی ناوەڕاست بوون، بەتایبەتی ئەوانەی فەڕەنسا، ئەمە جگە لەوەی

(٣٨١) محمود خيري عيسى، محاضرات في تاريخ اوربا الاقتصادي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٨، ص٢٩؛ أمين مصطفى عبدالله العفيفي واحمد عزت عبدالكريم، تاريخ اوربا الاقتصادي، الطبعة الثانية، مطبعة العربية – مكتبة الانجلو امريكية، ١٩٥٤،ص٣٥.

Louis Gottschalk and Donald Lach, Op. Cit., P.191.

(٣٨٢) ول واريل ديورانت، دروس التاريخ، ترجمة وتقديم علي شلش، دار سعاد الصباح، الكويت، ١٩٩٣، ص١١٥ .

کە وڵاتە پڕۆتێستانتییەکان میانڕەوتربوون بەرانبەر ئەو یەهودییانەی کە لە ناوچە کاتۆلیکییەکاندا ڕادەگوێزران، تایبەت ئەوانەی لە ساڵی (١٤٩٢ز) بەدواوە وڵاتی ئیسپانیا وەدەرنرێنان و بەشێکیان ڕوویانکردە ناوچەکانی تری ئەوروپا، دواتریش دوای دەرکەوتنی وڵاتە پڕۆتێستانتییەکان ڕوویانکردە ئەو ناوچانە، کە بەشی هەرە زۆریان بازرگان و پیشەگەر بوون، دواجار ئەم دیاردانە گەشەسەندنێکی ئابووری بەرچاویان خستەوە[٣٨٣]، تایبەت لە بواری کەڵەکەبوونی سەرمایەدا (تراكم رأس المال) و سەرەنجام ئەمانەی باسکران، بوونە تەکانێکی باش لە پرۆسەی بەرجەستەبوونی پەیوەندییە ئابوورییە سەرمایەدارییەکان لەم ناوچانەدا.

بەڵام خزمەتی ڕاستەقینەی ئەم بزووتنەوەیە بە شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لەو ڕۆڵەدا خۆیدەنوێنێ کە ئەم بزووتنەوەیە لە تێکشکاندنی ئەخلاق و چەمکە باوەکاندا گێڕای، ئەوانەی چەند سەدەیەك بوو کڵێسای کاتۆلیکی بە پشتیوانی سیستەمی دەرەبەگایەتی بۆ کار و دابینکردنی بژێوی دایڕشتبوون کە تەواو پێچەوانەی پەیوەندییە نوێیەکان دەکەوتنەوە، بەوەی کە سەرلەبەری پرۆسەی بەرهەمهێنانیان لە دابینکردنی پێداویستییە سەرەکییەکانی ژیاندا بەرتەسك کردبووەوە و هەوڵ و تەقەللاکانی مرۆڤیان تەنها بۆ زامنکردنی ڕەزامەندی خوا و ژیانی ئەو دونیا سنووردار کردبوو، بەچاوی سووکەوە دەیانڕوانییە بازرگانی و سوخواردنیان (الربا) بە گوناهێکی گەورە دەزانی، هەژارییان بە خواپەرستی و بێگەردی لە قەڵەمدەدا و کۆکردنەوەی سەروەت و سامانیش بە گوناهە[٣٨٤].

بەڵام گەشەسەندنی بەردەوامی بازرگانی و پیشەگەری دەمێك بوو لەگەڵ ئەم پرەنسیپانەدا کەوتبووە ململانێ و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ کڵێسا و پیاوەکانی بۆ پاشەکشەکردن لەم هەڵوێستانە و پاساودانەوەی پیشەکانی تر ناچاردەکرد، بۆیە (تۆماس ئەکیۆنس) لە سەدەی سێزدەوە هەوڵی داوە پاساو بۆ قازانجی بازرگانیکردن و کاری هاوبەش بێنێتەوە و پێیوابووە مەسیحییەت کە دەوڵەمەندی ناوێت لە بەر ئەوە نییە، کە سەروەت و سامان بۆ خۆی گوناهبێت و دەبێت خۆی لێ لادەین، بەڵکو چونکە هەڵپەی مرۆڤ بۆ کۆکردنەوەی سامان لە خواپەرستی دووریدەخاتەوە، ئەگەرنا نە سامان بۆ خۆی گوناهە و نە هەژاریش خواپەرستییە، بەڵکو مەبەست ئاکامەکەیە[٣٨٥].

(383) Herbert Heaton, Op. Cit., PP. 218-219.

(384) Henri pirenne, Op. Cit., PP. 13-14.

(٣٨٥) جهينة سلطان العيسى و آخرون، المصدر السابق، ص١٠٧.

بۆیە ئەو پەیوەندییە نوێیانە تادەهات وەك شۆڕشێکی مێژوویی هێندە بەتین و تەوژم دەبوون، کە نە ئەخلاق و نە پیرۆزییە کۆمەڵایەتییەکان نەیاندەتوانی بەریان پێبگرن، بەمەش بەر لەسەدەی شازدە ئەو رۆحە لای بەشێکی کۆمەڵ چەکەرەیکردبوو کە قوربانی بەشێك لە رەوشتە ترادسیۆنەکان و بەها کۆمەڵایەتییەکان بدەن بە ئامانجی بەدەستهێنانی سەرمایە، ئیدی تادەهات دەستبەرداربوونی هەرچی زۆرترە لەبنەما و پرەنسیپ و بەها کۆمەلایەتی و ئایینییەکانی دەسەپاند، کە دواجار بۆ پیاوانی ئایینی و بیریارانی سەدە نێوەنجییەکان قورس دەکەوت، سەرەنجام سەرجەم هەوڵەکانیان بۆ رێکخستنی ژیانی ئابووری نوێ شکستی دەخوارد و لەچەشنی بەربەست بۆ گەشەسەندنەکان دەردەکەوتن[٣٨٦]، ئیدی کۆمەڵێك ئەخلاق و پرەنسیپ پەرەیاندەسەند، کە دەبوو خزمەت بەشێوازی نوێی ژیانی ئابووری بکات، دەرکەوتنی ئەم بزووتنەوەیەش لەو سەروبەندەدا لە روویەکەوە بۆ خۆی هەوڵێك بوو لەم بوارەدا، بۆیە دواجار بە مەبەست و بێ مەبەست رووداوەکانی کەوتنە داڕشتنەوەی زۆرێك لە ئەخلاق و پرەنسیپە ئایینییەکان لە خزمەت پەیوەندییە نوێیەکان و لەگەڵ بەرەوپێشچوونە ئابوورییەکاندا و دەرکەوتنی تێڕوانینە نوێیەکانی مرۆڤ بەرانبەر ژیان ئیدی وەك بیرۆکە دەخزینە نێو پرەنسیپ و بیروڕای ریفۆرمیستانەوە[٣٨٧] یان زۆرێك لە رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە وەك هێزێکی ئازادی بەخش و دەستواڵاکەر دەکەوتنە خزمەت چالاکییە ئابوورییە نوێیەکانەوە بێئەوەی ئەم ئاکامە لە لایەن ریفۆرمیستەکانەوە خوازراوبێت، ئیدی ئەم چالاکییە نوێیانە لەگەڵ دەقە ئایینییە کۆنەکاندا کە تاکە سەرچاوەی ریفۆرمیستەکان بوو، هەروەها لەتەك بەها و پرەنسیپە باوەکاندا کە ریفۆرمیستەکان تا ئەوکاتیش لە ژێر کاریگەرییاندا بوون، ناکۆك دەکەوتن، بۆیە زۆرجار هەڵوێستی ناکۆکیان بەرانبەر بەشێکی ئەو چالاکییانە دەبوو، کە بەپێی کات و شوێنی خۆی ئەم هەڵوێستانە لای (لوتەر) زۆر زەقتر دەردەکەوتن[٣٨٨]، ئیدی لەپاڵ ئەوەشدا کە (لوتەر) لەرێی پێداگری و جەختکردنەوەی لەسەر گرنگی و پیرۆزی راپەڕاندنی ئەرکەکانی رۆژانە و

(٣٨٦) خوسیه کازانوفا، الادیان العامة في العالم الحدیث، ترجمة قسم اللغات الحیة والترجمة في جامعة البلمند، مراجعة الادب بولس وهبة، مرکز دراسات الوحدة العربیة، بیروت، ٢٠٠٥، ص٣٨ .
R.H. Tawney, Religion and the Rise of Capitalism, Penguin Books, London, 1966, P. 94.

(387) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 71; R. H. Tawney, Op. Cit., P. 94.

(388) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 71; R7. H. Tawney, Op. Cit., P. 94.

دابینکردنی بژێوی بە ئارەقەی نێوچەوان و بە پیرۆز زانینی هەندێك پیشە و بەشەرعی زانینی بازرگانییەکی بێ فرت و فێڵ[٣٨٩]، هەروەها تێکشکاندنی دەسەڵاتی کڵێسای کاتۆلیکی بەسەر ژیانی ئابوورییەوە بووە رەچەشکێن و رێخۆشکەری بۆ ئەوانی دوای خۆی کرد لە تێکشکاندنی بەها و پرەنسیپەکانی سەدە نێوەنجییەکان، هاوکات هێرشێکی توندی دەکردە سەر زۆرێك لەو دیاردە و چالاکییە نوێیانە وەك قۆرغکردنی بازاڕ و یاریکردن بە نرخ و کێش و قۆستنەوەی جەنگ و ئاشووب بۆ قازانجی بازرگانی و سوخواردن و بانکەکان وەك توخمێکی گەندەڵی و لارێبوون لەرەوشت بەرزی لەقەڵەمیدەدان و وەك دیاردەیەکی دەستی کڵێسای کاتۆلیکی مامەڵەی لەگەڵدا دەکردن[٣٩٠]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە کارەکانی ئەم بزووتنەوەیە بەتەواوی سنوورەکانی ئایینی نەبەزاندبوو، کەچی دواجار هەروەك زانای کۆمەڵناسی گەورەی ئەڵمانی (ماکس ڤیبەر) دەڵێت: ئەخلاق و پرەنسیپەکانی ئەم بزووتنەوەیە، بەتایبەتی کالڤنییەکان و پیۆریتانەکان، خزمەتێکی گەورەیان بە رۆحی سەرمایەداری کرد[٣٩١].

(کالڤن) بەو پێیەی لەتەمەندا لە (لوتەر) بچووکتر بوو و ژیانی پتر لە شارە گەورەکاندا بەسەربردبوو، کارەکانی لەکاتێکدا دەستیانپێکرد، کە پەیوەندییە ئابوورییە نوێیەکان پتر خۆیان سەپاندبوو و لایەنگرەکانیشی زۆرتر لە چینی ناوەڕاست بوون، ئەمەش خۆگونجاندنێکی پتری بەسەر کارەکانی (کالڤن)دا سەپاند، بۆیە بیر و بۆچوونەکانی (کالڤن) کە دواتر بوون بە ماکی بیروڕای پیۆریتانەکان بە کردەوە کەوتنە خزمەت بیر و کرداری شێوازی نوێی ژیانی ئابووری و سەرەنجام بوون بە یەکەم رەوتێك لە ئایینی مەسیحیدا کە پێکەوەگریدانێك لە نێوان شێوازی نوێی ژیانی ئابووری و فیکری مەسیحیدا بکات[٣٩٢].

ریفۆرمیستەکان بۆ خزمەتکردنی ژیانی نوێی ئابووری هەر زوو کەوتنە شرۆڤەکردن و زیندووکردنەوەی ئەو دەقانەی کە بایەخ بەکارکردن دەدەن و کۆمەك بە بیرۆکەی بە پیرۆز زانینی کار دەکەن تا لێرەوە پتر پاساوی شەرعییەت پێدانی پیشە و چالاکییە ئابوورییە نوێیەکان پشت

(389) R. H. Tawney, Op. Cit., PP. 101, 103-104.

(٣٩٠) عبدالفتاح العزیزی. "د. محمد رامز"، تحریم الربا في الاسلام والدیانتین الیهودیة والمسیحیة، دار الفرقان للنشر والتوزیع، عمان، ٢٠٠٤، ص٤٠- ٤٢ ؛ علاء الدین خروفة، الربا والفائدة في الشرائع الاسلامیة والیهودیة والمسیحیة وعند الفلاسفة والاقتصادیین، مطبعة السجل، بغداد، ١٩٦٢، ص٤٦-٤٨ .

(٣٩١) ماکس ڤیبر، المصدر السابق، ص١٣٤-١٣٥.

(392) J. Leslic Dunstan, Protestantism, New York, 1962, PP. 163-164.

ئەستور بکەن و لەم سۆنگەیەشەوە خێرا ئەو وتەیەی (سانت. پۆل) زیندوودەکەنەوە کە دەڵێت: "ئەو مرۆڤەی کار رەتدەکاتەوە دەبێت خواردنیش نەخوات"[٣٩٣] و لێکدانەوەیەکی نوێ بۆ ئەو بیرۆکەیە دەکەن کە بە (Sabbath) ناسراوە و دەڵێت خوا لەشەش رۆژی کارکردنی بەردەوامدا ئەم گەردوونەی دروستکردوە و لە رۆژی حەوتەمدا پشووی داوە، بۆیە دەبێت مرۆڤیش هەمان رێچکە بگرێتەبەر[٣٩٤]، ئەمانە و چەندینی تر دەخەنە خزمەت بە پیرۆز زانینی کار و پێداگری لەسەر ئەوە دەکەن، کە خوا مرۆڤەکانی بۆ ئەنجامدانی کارەکان تەرخانکردووە و مرۆڤیش بە ئەنجامدانێکی بە پەرۆشانەی ئەم کارە پێگە و پیرۆزی خوا بەرزتر رادەگرێت و ئەمەش بۆ خۆی گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداریکردنی فەرمانەکانی خوایە، بەڵام تەمەڵیکردن و جێبەجێ نەکردنی ئەم کارە سەرپێچیکردنی فەرمانەکانی خوایە[٣٩٥]، دواتریش ئەمە دەبێتە مۆرکێك و لە بەرهەمی بەشی هەرە زۆری پیۆریتانەکاندا رەنگدەداتەوە، (ریچـارد باکستەر) یەکێکە لەوانەی کە (ماکس ڤیبەر) بە نموونە دەیهێنێتەوە، تایبەت لە کتێبی رێنماییەکانی مەسیحی (Christian Directory) راشکاوانە ئەوە دووپاتدەکاتەوە، کە ئەرکی هەموو مەسیحییەکە بەدرێژایی رۆژ کاربکات، ئەو کارەی کە لای خواوە هاتووە، جەختیشی لەسەر ئەوە کردۆتەوە، کە بەرز و پیرۆز راگرتنی خوا بە بێکاری و رابواردن نابێت، بەڵکو بە کۆشش و هەوڵدان دەبێت[٣٩٦]، ئیدی کارکردن دەخەنە خانەی خواپەرستی و فەرمانبەرداریییەوە و هەژاریش بەپێچەوانەوە، هەر لێرەشەوە بازرگانی و چالاکییە نوێیەکان وەك خزمەتێکی کۆمەڵایەتی و بەشێك لە خواپەرستی لە قەڵەمدەدەن[٣٩٧] و راشکاوانە رایدەگەێنن، کە پێویستە مرۆڤی مەسیحی بە هەموو جۆرێك توانای فیکری و جەستەیی و سەروەت و سامانەکەی لە هەر

(٣٩٣) بڕوانە: ماکس ڤیبر، المصدر السابق، ص١٣٦. الرسالة الثانیة الی اهل تسالونیکي، ٣/١٠.

(394) W. Gary Crampton and Richard E. Bacon, Toward A Christian Worldview, Dallas, 2000, PP. 50-51. www.fpcr.org/pdf/TACW.pdf.

(٣٩٥) رولان موسنییة، القرنان السادس عشر والسابع عشر، ص١٠٨-١٠٩؛
JomesWestfall Thompson, Op. Cit., P. 501.

(٣٩٦) ماکس ڤیبر، المصدر السابق، ص١٣٤- ١٣٥.

(397) Arthar P.Watts, Op. Cit., P. 72; R. H. Tawney, Op. Cit., P. 114.

بوارێکدا بێت بخاتە گەڕ، تەنانەت دەوڵەمەندەکانیش بێکار دانەنیشن لە پێناو خزمەتی گشتیدا[٣٩٨].

وێڕای ئەوەی بەلای ئەمانەوە سەروەت و سامانی زۆر ئیرادە و بەخششی خوایە و هەژاریش کە زۆرجار ئەنجامی تەمەڵی و کارنەکردنە سزا و غەزەبی خوایە، جگە لەوەی ریفۆرمیستان جەختێکی زۆریان لەسەر سادە و ساکاری ژیان و دەستگیرۆییکردن و بە فیڕۆنەدانی سەروەت و سامان لە رابواردن و زێدەڕۆیی نەکردن لە خواردن و جل و بەرگ دەکردەوە، ئەگەر دواجار ببنە مایەی کەڵەکەبوونی سامان[٣٩٩]، بەمەش خزمەتێکی گەورەی بە پرۆسەی کەڵەکەبوون و کۆبونەوەی سەروەت و سامان کرد.

لەلایەکی تریشەوە سوخواردن کە تادەهات پتر وەك پێداویستییەکی گەورەی بەرەوپێشچوونی ژیانی نوێی ئابووری خۆی دەسەپاند، هەرچەندە بە توندی لە کەلتوور و فیکری پیاوانی ئایینی پێش (کالڤن)دا قەدەغەکرابوو، بۆ یەکەمجار لای (کالڤن) بە زۆر شێوە رێپێدراو کرا، کە دواجاریش رۆڵێکی گەورەی لە گەشەسەندنی شێوازی ئابووری سەرمایەداریدا گێڕا.

(کالڤن) ئەو سوودەی خاوەن قەرز بەرانبەر ئەو پارەیە وەریدەگرێت، کە لەکردارێکی بازرگانیدا بەکاردێت، بەشەرعی دەزانی و وەك هاوبەشی (شەریکی) لە قەڵەمیدەدا[٤٠٠] و پێیوایە ئەو سوودەی وەریدەگرێت وەك ئەوەیە، کە خاوەن پارە بەو پارەیە خانوو یان کێڵگە بکرێت و بە کرێیبدات و لەم رووەوە دەڵێت: "بۆ دەبێت رێ بە خاوەن برێك پارە نەدرێت کە برێکی دیاریکراو سوود بەدەستبێنێت، لە کاتێکدا رێدراوە خاوەن کێڵگەیەکی وشك و برنگ ئەم کێڵگەیە بەکرێ بدات..."[٤٠١]، بەڵام لە هەمانکاتدا ئەوجۆرە سوە قەدەغە دەکات، کە

(٣٩٨) جون هارمان راندل، المصدر السابق، ص٢٤٦. لە ئینگلیزییەکەدا
John Herman Ranall, Op. Cit., P.160

(399) Arthur P. Watts, Op. Cit., P.72; J. Leslic Dunstan, Op. Cit., P. 164; Herbert Heton, Op. Cit., P. 220.

(٤٠٠) عبدالفتاح العزیزي، المصدر السابق، ص٤٧-٤٨.

(٤٠١) مقتبس في: فیلیسیان شالاي، تاریخ الملکیة، ص٦٩.

دواجار چەوسانەوەی هەژارانی لێدەکەوێتەوە و قەرز وەرگر بەناچاری لە پێناو دابینکردنی پێداویستییە سەرەکییەکانی ژیان وەریدەگرێت[٤٠٢].

بەجۆرە ئەم بزووتنەوەیە لەرێی تێکشکاندنی چەمکی کار و زۆرێك لە بەها و پرەنسیپە ئەخلاقی و ئایینییەکانی سەدە نێوەنجییەکان و بەرگ پۆشکردنی زۆرێك لە بەهاو چالاکییە ئابوورییە نوێیەکان بە بەرگێکی ئایینی و دارِشتنەوەی چەمکی کار و کۆشش وەك بەشێك لە خواپەرستی، خزمەتێکی گەورەی بە پرۆسەی گەشەسەندن و بەرجەستەبوونی شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری کرد، بۆیە دواتریش هەنگاوەکانی شێوازی نوێی ژیانی ئابووری لە ولاتە پرۆتێستانتییەکاندا خێراتر بوون، ئیدی لەهەر ولاتێکی فرە ئایینزادا ئەم پرۆتێستانتانە بەردەوام بەشی هەرە زۆری پیاوانی کار و سەرمایەدار و خاوەن دەزگا پیشەسازییەکان و رۆشنبیرانیان پێکدەهێنا[٤٠٣]، دواجار ئەم ئایینزایانە، تایبەت پیۆریتانەکان زەمینەسازییەکی گەورەی بە عەقلانی بوونی ئابوورییان کرد، ئەمە ئەگەر کەمینە بووبن، یان زۆرینە، کە ئەمە لای کاتۆلیکەکان تێبینی ناکرێت، باشترین نموونەش هیگۆنۆتەکانن، کە گرنگترین فاکتەری گەشەسەندنی پیشەسازی سەرمایەداری بوون لە فەرەنسا[٤٠٤].

---

(٤٠٢) محمود خيري عيسى، المصدر السابق، ص٣٠ ؛ کەمال پۆلادی، مێژووی هزری سیاسی لە رۆژئاوا، وەرگێرانی ئازاد وەلەدبەگی و سیروان زەندی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥، ل١٨.

(٤٠٣) ماکس ڤیبر، المصدر السابق، ص١٦.

(٤٠٤) المصدر نفسه، ص١٨-٢٠.

باسی دووەم:

ئەنجامە کۆمەڵایەتییەکان

تەوەرەی یەکەم : ئایینییەکان

یەکێك لە ئەنجامە راستەوخۆکانی ئەم بزووتنەوەیە ئەو گۆرانکارییە بوو، کە بەسەر پێکهاتە و شێوازی ژیانی ئایینی ئەو ناوچەیەدا هات، بەوەی هەر زوو ئەم بزووتنەوەیە بووە مایەی پارچەپارچەبوونی ئەو یەك فۆرمی و گشتگیرییە ئایینییەی کە چەند سەدەیەك بوو کڵێسای کاتۆلێکی بەرێوەی دەبرد و لەپاڵ ئەمدا چەند ئایینزا و گرووپی ئایینی تر دەرکەوتن، کە جگە لە کاتۆلیك و پرۆتێستانتەکان تەنانەت خودی پرۆتێستانتەکان بوون بە لوتەری و کالڤنی و ئینگلیکانی و چەندین رەوت و گرووپی رادیکالیش سەریانهەڵدا.

ویرای ئەوەی ئەم بزووتنەوەیە بەو پێیەی بەشێك بوو لە گەشەسەندنی ژیانی مرۆڤ و لە ناخیشدا پەیوەندییەکی بەتین لە نێوان باوەر و گۆرانی ژیان و کاروباری مرۆڤدا هەیە، بۆیە ئەم بزووتنەوەیە وەرچەرخانێکی گەورەی بەسەر خودی باوەر و تێروانینی مرۆڤدا هێنا بەرانبەر بە ئایین[٤٠٥].

ئەم بزووتنەوەیە وەك زۆرێك لە مێژوونووس و بیریاران ئاماژەی پێدەکەن لە جەوهەردا هەوڵی ئازادکردنی رۆحی مرۆڤ بووە لە ژیانی ئایینیدا و ریفۆرمیستەکان ئینجیلیان کرد بە بناغەی ژیانی ئایینی و هەموو تاکەکانیان لە خوێندنەوە و راڤەکردنی ئازادکرد، بەمەش بواری دەرکەوتنی لێکدانەوە تیۆلۆجییە دژ بەیەك و لێکجیاکانیان خۆشکرد و ئیدی تەواوی

---

(405) J. Leslic Dunstan, Op. Cit., P.35.

پێکهاتەی کڵێسا و پیرۆزییەکانی ژیانیان کردە جێی دانوستاندن و هەڵوەستەکردن(٤٠٦) کە زۆر جار تا کۆڵەگە سەرەکییەکانی ئایینی مەسیحی سەریان دەکێشا وەك ئەوەی لای ئەناباپتیستەکان بەدیدەکرێت.

ئەمە جگە لەوەی کە لەرێی تێکشکاندنی رۆڵی پێکبەستانەی کڵێسا و پیاوانی ئایینییەوە لە پەیڕەوە ئایینییەکاندا ئەم بزووتنەوەیە توانی تاکگەرایی ئاوێتەی ژیانی ئایینی بکات، کە دواتر بووە توخمێکی سەرەکی ژیانی نوێی کۆمەڵگا و کاردانەوەی بەسەر تەواوی کایەکانی ژیان و رووداوەکاندا هەبوو(٤٠٧).

لەلایەکی تریشەوە ئەم بزووتنەوەیە گۆڕانێکی گەورەی بەسەر شێوازی پەرستن و سروودە ئایینییەکاندا هێنا و پرۆتێستانتەکان زۆرێك لە نەریتەکانی کڵێسای کاتۆلیکییان رەتکردەوە و رێگایان بە بەکارهێنانی زمانی میللی لە پەیڕەوە ئایینییەکاندا دا و شێوازێکی سادەیان لە پەرستن و کڵێسایەکی داماڵراو لە ئایکۆن و تابلۆ و پەیکەر داهێنا(٤٠٨)، جگە لەوەی هەر ئەم بزووتنەوەیە کڵێسای کاتۆلیکی ناچارکرد بەشێوازی بەڕێوەچوونی کاروبارە ئایینییەکانیدا بچێتەوە و چاکسازییەك لەم رووەوە ئەنجامبدات، کە بە دژە ریفۆرم (الاصلاح المضاد او المعاکس) ناسراوە.

تەوەرەی دووەم : دژە ریفۆرم

سەرکەوتنی پرۆتێستانتەکان لە لایەك و گۆڕانکارییە فیکری و کۆمەڵایەتییەکان لەلایەکی تر کڵێسای کاتۆلیکییان تەواو ناچاری بە خۆداچوونەوە و نۆژەنکردنەوەی شێوازی بەرگریکردن کرد و لەم پێناوەشدا دەستیدایە پرۆسەیەکی چڕ لە خۆرێکخستنەوە و چاکسازیکردن کە (کۆمەڵەی جۆزیتی - Society of Jesus) توخمێکی سەرەکی ئەم پرۆسەیە بوو و رۆڵێکی گەورەی گێڕا لە سەرکەوتنیدا، ئەم کۆمەڵەیە لە ساڵی (١٥٣٠ز)ەوە بە پێشڕەوی (ئەگناتیۆس

(406) J. Leslic Dunstan, Op. Cit., P.35; Georg Wilhelm Friedrich Hegel, The Philosophy of History, Transalat by J. Sibree, INC, New York, 1956, P. 418.

(407) Hayes and Cole, Op. Cit., P.37; Alasdair Macintyre, A Short History of Ethic. A History of Moral Philosophy from the Homeric Age to the Twentieth Century, 3rd Impression, Routledge and Kegan Paul, London, 1971, PP. 121-124.

(٤٠٨) لەم رووەوە بڕوانە باسی دووەم و باسی چوارەمی بەشی دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە.

لۆیۆلا - Ignatius Loyola)(٤٠٩)ی بە رەگەز ئیسپانییەوە دەستی بە چالاکییەکانی کرد و لە ساڵی (١٥٤٠ز)یشدا مۆڵەتی فەرمی لە لایەن پاپا (پۆڵی سێیەم)ەوە پێدرا(٤١٠)، ئامانجی سەرەکی کارەکانی ئەم کۆمەڵەیە گێڕانەوەی شکۆمەندی و کەلتووری کڵێسای کاتۆلیکی بوو و رۆڵێکی گەورەی لە پاراستنی باوەڕی کاتۆلیکی و گێڕانەوەی هەندێك ناوچە بۆ سەر ئەم ئایینزایە هەبوو، جگە لەوەی کە ئەم کۆمەڵەیە هەر لە سەرەتاوە بایەخێکی گەورەی بە بواری رۆشنبیری و فیکری دا و لەم بوارەشدا چەندین فێرگە و زانکۆی بەناوبانگیان دامەزراند و هێندەی نەبرد فێرگە و پەیمانگاکانیان بەشێکی زۆری ناوچەکانی گرتەوە، بەتایبەتی ئیسپانیا و ئیتالیا و چەندین بیریار و فەیلەسووفی بەناوبانگیان پێگەیاند(٤١١).

لەپاڵ ئەم کۆمەڵەیەدا ئەو زنجیرە ئەنجوومەنە گشتگیرەی کە کڵێسای کاتۆلیکی لە نێوان ساڵانی (١٥٤٥ بۆ ١٥٦٣ز) دا لەشاری ترێنت (Trent) ی ئیتالیا بەستی، بەشێکی تری ئەو پرۆسەیە بوو، کە تێیدا کڵێسای کاتۆلیکی جەختی لەسەر بەشێکی زۆری پەیڕەوەکانی کردەوە و بڕیاری نەهێشتنی زۆرێك لە گەندەڵییە دارایی و ئیدارییەکانی دا و هەوڵی بەرزکردنەوەی ئاستی رۆشنبیری ئەندامەکانی خۆی دا، جگە لەوەی کە چەندین رێ و شوێنی بۆ بەرگریکردن و خۆپارستن گرتەبەر(٤١٢).

بەمجۆرە بزووتنەوەی ریفۆرم وەرچەرخانێکی گەورەی بەسەر ژیانی ئایینی و باوەڕدا هێنا و پەرتەوازەیی ئایینی و فرە ئایینزایی و ستەمکاری ئایینی لەگەڵ خۆیدا هێنا.

(٤٠٩) ئەگناتیوس لۆیۆلا لە ساڵی (١٤٩١ز) لە ناوچەی گیوپۆزیکۆ (Guipuzcoa) لەدایکبووە و تا ساڵی (١٥٥٦ز) ژیاوە، ئەم کابرایە تا ساڵی (١٥٤١ز) لە سوپای ئیمپراتۆردا سەرباز بووە، بەڵام دوای ئەوەی ماوەیەك بە هۆی برینداربوونییەوە لە نەخۆشخانە دەکەوێت و لەو ماوەیەشدا بایەخێکی گەورەی بە خوێندنەوەی سەرچاوەکانی کەلتووری مەسیحی دا و کاریگەرییەکی گەورەیان لێکرد، بڕیاری دا تەواوی ژیانی خۆی بخاتە خزمەت کڵێسای کاتۆلیکییەوە. بڕوانە:
V.H.H. Green, Op. Cit., P. 179; H. G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., P. 159.

(410) E. E. Kellett, Op. Cit., P. 325.

(411) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 606 - 611; V. H. H. Green, Op. Cit., PP.183-193.

(412) George Clark, Op. Cit., P. 53; Schevill, Op. Cit., P. 136.

تەوەرەی سێیەم: ستەمکاری ئایینی

هەرچەندە بەر لەم بزووتنەوەیەش وەك پێشتریش باسی لێوەکراوە ستەمکاری بەشێکی گرنگی لە کەلتووری کڵێسای کاتۆلیکی پێکدەهێنا، بەڵام هەر لەگەڵ دەسپێکی ئەم بزووتنەوەیە و دەرکەوتنی فرە ئایینزاییدا ئەم دیاردەیە پتر لەسەدە و نیوێك بووە رەنگرێژکەری بەشی هەرە زۆری رووداوە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکان لەو ناوچانەدا و هەر زوو هەریەك لە کڵێسا و دەسەڵاتی دونیایی بە توندترین شێوە کەوتنە وێزەی پرۆتێستانتییەکان هەر لە ئیسپانیاوە تا هۆڵەندا و هەنگاریا و فەرەنسا و لە هەر یەك لەم وڵاتانەدا دەمارگیری ئایینی چەندین جەنگی ناوخۆیی و قەسابخانەی گەورەی لێکەوتەوە[٤١٣]، ئەمەجگە لەوەی کە پرۆتێستانتەکان لەم رووەوە هیچیان لە کاتۆلیکییەکان کەمتر نەبوو.

ریفۆرمیستەکان ئەگەرچی سەرەتا بانگەشەی ئازادی باوەڕ و رادەربڕینیان دەکرد و (لوتەر) بە ئاشکرا دژ بە کرداری سوتاندن و خەفەکردنی بیرورا بوو، بەڵام ئەمانە هەمووی تا ئەو شوێنە بڕیانکرد، کە بوون بە خاوەن دەسەڵات، ئیدی لێبوردن و یەکدی قەبووڵکردن لەزەینی هیچ یەکێکیاندا نەما و ئەمانیش تا سوتان لەگەڵ ئەو کەسانەدا دەچوون، کە باوەڕێکی دژ و ناکۆکیان لەگەڵ تێگەیشتنی ئەواندا بۆ ئینجیل ببوایە[٤١٤]، سزای لەسێدارەدان لە سەرجەم ناوچە پرۆتێستانتییەکان دژ بەم کەسانە پیادەدەکرا، (لوتەر) زۆر بەڕاشکاوی بە دەسکردی شەیتان لە قەڵەمیدەدان و بانگەشەی لەناوبردنی دەکردن و لە کوشتنی ئەنابابتیستەکاندا بارتەقای کاتۆلیکەکان توندڕەو بوو[٤١٥]، ئەمە لە کاتێکدا سوتاندنی (سیرڤیتس) بە بڕیاری (کالڤن) دیارترین گەواهیدەری هەڵویستی (کالڤن)ە لەم بوارەدا، بۆیە ریفۆرمیستان لەم بوارەدا ئەوەی کردیان تەنها گۆڕینی دەسەڵاتی کڵێسا بوو بە دەسەڵاتی ئینجیل[٤١٦]، بەمجۆرە هەریەك لە کاتۆلیك و پرۆتێستانتییەکان درێغییان نەکرد و زۆر بێ بەزەییانە کەوتنە وێزەی یەکدی و کوشتن و برین و ئەشکەنجەدانی لایەنە دژەکانیان بێئەوەی دەست لە ژن و پیر و منداڵ ببوێرن و

(٤١٢) لەم رووەوە بڕوانە باسی سێیەم لە بەشی دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە .

(٤١٣) ج. بيوري، حرية الفكر، ترجمة محمد عبدالعزيز اسحق، لجنة القاهرة للتأليف والنشر، القاهرة، د. ت.، ص٥٦.

(٤١٤) توفيق الطويل، قصة الاضطهاد ...، ص١٠٨- ١١٢؛ ج. بيوري، المصدر السابق، ص٥٦.

(٤١٥) ج. بيوري، المصدر السابق ، ص٥٦.

بە هەموو جۆرێك کەوتنە راگواستن و زەوتکردنی ماڵ و موڵکی یەکدی[٤١٧]، نزیکەی سەدە و نیوێك ئەم رەوشە بەردەوام بوو تا دواجار لەگەڵ رەوتی رووداوەکاندا لێبوردەیی پەیتاپەیتا خۆی داسەپاند.

تەوەرەی چوارەم : لێبوردەیی ئایینی

لێبوردەیی ئایینی لەڕاستیدا یەکێك بوو لەو ئەنجامانەی کە دوای پتر لەیەك سەدە لە دەسپێکی ئەم بزووتنەوەیە دەرکەوت و بیریاری بەناوبانگ (ج. بیوری) پێیوایە کە بێ ویستی ریفۆرمیستان ئەم بزووتنەوەیە کۆمەکی بەم بوارە کردووە و بزووتنەوەکە بۆ خۆی پشتگیری لە ئازادی ئایینی نەکردووە، بەڵکو ئەوەی ئەم بزووتنەوەیە لەم بوارەدا کردوویەتی تەنها ئافراندنی دۆزێکی سیاسیی و کۆمەڵایەتی ئەوتۆ بووە، کە دەبوو ئازادی و لێبوردەیی ئایینی فەراهەم بکات[٤١٨].

راستییەکەی بە دەرکەوتنی دەمارگیری و ستەمکاری ئایینی لێبوردەیی بۆخۆی بووە پرسێك لە کۆمەڵگا و هێدی هێدی رووداوەکان دەیانکرد بە ویستێکی کۆمەڵایەتی، دەرکەوتنی چەند ئایینزایەکی ناکۆك کە لە ململانێی بەردەوامدا بوون و ئەم ململانێیەش تادەهات لاوازتری دەکردن لەلایەك ، لەلایەکی تریش ئەم بزووتنەوەیە راستەوخۆ ئایینی وابەستەی بەرژەوەندییە سیاسییەکان کرد لەژێر سایەی چەند پاشا و میرێکی دونیاییدا کە لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندییەکانیاندا ئامادەی دەستبەرداربوونی دەمارگیری ئایینی بوون، هەروەها ئاکامە خراپ و کاولکارییەکانی ئەم دەمارگیری و ناکۆکییە ئایینییە و بوونی بە تەگەرەی بەردەم گەشەسەندنە کۆمەڵایەتییەکان، هەموو ئەمانە دواجار کەوتنە خزمەت دەرکەوتنی یەکدی قەبووڵکردن و لێبوردەیی ئایینی[٤١٩]، بۆیە لە هەرەتی ململانێکاندا ئەم دیاردەیە چەکەرەیکرد، ئەوەبوو هەر لە نیوەی دووەمی سەدەی شازدەوە ئەگەرچی بەو جۆرەش نەبوو ئیمپراتۆر (چارلسی پێنجەم) بە پێی ئاشتینامەی ئۆگسبرگی ساڵی (١٥٥٥ز) دانی بە لوتەرییەکاندا نا و هەر لەکۆتایی ئەو سەدەیەشدا لە فەرەنسا بە پێی فەرمانی نانتسی ساڵی

(416) Hayes and Cole, Op. Cit., P. 36.

(٤١٧) ج. بيوري، المصدر السابق، ص٥٦.

(٤١٨) توفيق الطويل، قصة الاضطهاد..، ص١١٨؛ ج. بيوري، المصدر السابق، ص٨٥؛ برتراند رسل، حكمة الغرب. عرض تاريخي للفلسفة الغربية في اطارها الاجتماعي والسياسي، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، ١٩٨٣، ص٤٠.

(١٥٩٨ز) هیگۆنۆتەکان رادەیەکی زۆریان لە لێبوردەیی ئایینی دەستەبەرکرد[٤٢٠]، ئەمە وێرای ئەوەی کە هەر لەو سەروبەندەشدا چەند گرووپێکی رادیکالی بانگەشەی لێبوردەیی و ئازادی ئایینییان دەکرد، تایبەت ئەرمینیانی هۆڵەندا و سوزینییەکانی پۆڵەندا، تەنانەت سوزینییەکان بەپێچەوانەی تەواوی ئایینزاکانی تر هەموو جۆرە ستەمکارییەکان رەتدەکردەوە[٤٢١].

بەڵام لە سەرەتای سەدەی حەڤدەوە ئەم دیاردەیە تادەهات پتر دەبوو بە پێویستییەکی کۆمەڵایەتی و دەستەبەرکردنی پتر خزمەتی بە رەوتی بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگا دەکرد و خوازیارانی لە بەشی هەرە زۆری ناوچەکاندا کەوتنە هەوڵی چەسپاندنی، لە ئینگلستان بە هەموو جۆرێك هەوڵیان بۆی دەدا، بە تایبەتی پیۆریتانەکان جگە لەوەی هەر لەو سەروبەندەدا چەند پێشەنگێکی بەناوبانگی ئەم بوارە وەك (هارنگتن- Harrington) و (ملتون- Milton)و (تایلور -Taylor) دەرکەوتن و هارنگتن راشکاوانە سەرجەم ئازادییە سیاسیی و رۆحییەکانی بە ئازادی ئایینەوە دەبەستایەوە[٤٢٢] و تادەهات ئەم داخوازییانە بەگوڕتر و بەدەسکەوتتر دەبوون تا دواجار دوای پتر لە دوو سەدە لە هەڵکشان و داکشان ئەم دیاردەیە جێی خۆی لە کۆمەڵگای ئەوروپادا کردەوە.

تەوەرەی پێنجەم : ئازادی بیروڕا و زانست

ئازادی بەمانای رزگاربوون لە کۆت و بەندەکانی سەدە نێوەنجییەکان و دەرەبەگایەتی هەر لەو کاتەوە هەنگاوەکانی پەیوەندییە سەرمایەدارییەکانی مۆرکرێژکرد کە ئەو پەندە لە نێو خەڵکدا بڵاوبووەوە، کە دەیگوت: "کەش و هەوای شار ئازادی دەبەخشێت"[٤٢٣]، ئەو بیرۆکەیە تادەهات بەرەو فیکر و عەقڵ پەلی دەهاوێشت تا رێخۆشکەری بۆ هەنگاوەکانی ئەم سیستەمە ئابووری و کۆمەڵایەتییە بکات، کە دواجار بەمەبەست و بێ مەبەست دەستەبەرکردنی ئەم ئازادییە بۆ فیکر و عەقڵ بوون بە یەکێك لە ئەرکەکانی ئەم بزووتنەوەیە و ئیدی وەك پێشتر

---

(٤١٩) رولان موسیینه، القرنان السادس عشر والسابع عشر، ص١٠٩.

(٤٢٠) بڕوانە: ج بیوري، المصدر السابق، ص٦٨-٦٩.

(٤٢١) توفیق الطویل، قصة الاضطهاد...، ص١٢٣.

(٤٢٣) ئەم پەندە هەر لەسەرەتای سەدەی سێزدە و بوژانەوەی شارەکانەوە لە نێو گەلانی رۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپادا بڵاوبووەوە. بڕوانە: Munro and Sontag, Op. Cit., P. ٣٤٥

باسمانکرد ئازادی ژیانی ئایینی و راڤەکردنی ئینجیل بەپێی عەقڵ بوون بە کرۆکی ئەم بزووتنەوەیە، بۆیە (لوتەر) دەسپێکی کارەکانی بە بەپێوەرکردنی عەقڵ دەستپێدەکات و دەڵێت: "ئەوەی لەگەڵ عەقلدا یەك نەگرێتەوە بێگومان لەگەڵ خوا دا پتر یەك ناگرێتەوە"[٤٢٤]، تا ئەوڕادەیە عەقڵ بەگرنگ دەنرخێنێت کە بەهۆکاری هەموو شتێکی بزانێت[٤٢٥]، هەروەها (کالڤن)یش بەو ئەندازەیە پێگەی عەقڵ بەرز دەنرخێنێت کە عەقڵی مرۆڤ بە وێنەیەکی راستەقینەی یەزدان بزانێت[٤٢٦].

ئەمە ئەگەرچی سروشتی بزووتنەوەکە و سەردەمە مێژووییەکەی هێندەی نەبرد هەنگاوەکانی عەقڵ و ئازادی بیرکردنەوەیان بە ئاراستەیەکی پێچەوانەی ویست و بیرکردنەوەی پێشەنگەکانی ئەم بزووتنەوەیە برد بە جۆرێك، کە راشکاوانە لە زۆرێك لە هەڵوێستەکانی پێشوویان پاشگەزببنەوە، تەنانەت (لوتەر) بەر لە مردنی بەچەند ساڵێك بە ئاشکرا عەقڵی بە دوژمنی تەواوی کارەکانی خوا دادەنا[٤٢٧]، نەك هەر ئەمە، بەڵکو زۆرجار هەڵوێستیان لە خەفەکردنی فیکر و دژایەتیکردنی زانست زۆر لە کڵێسای کاتۆلیکی توندوتیژتر دەبوو، بۆ نموونە لە دژایەتیکردنی بیردۆزەکەی (کۆپرنیکۆس -Copernicus)[٤٢٨]، لە مەڕ فەلەکناسیدا کە جەختی لەسەر ئەوە دەکرد خۆر چەقی گەردوونە، نەك زەوی، ئەمەش پێچەوانەی بۆچوونی کتێبی پیرۆز بوو، کە زەوی بە چەقی گەردوون دەزانی، هیچ یەکێك لە (لوتەر) و (کالڤن) و تەنانەت (میلانگتن)یش کە بە ئاکادیمی ناسرابوو، هەڵوێستێکی لە پاپا میانڕەوتریان

---

(٤٢٤) مقتبس في: عبدالله زاهي الرشدان، تاريخ التربية، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٢، ص٢٧٠.

(٤٢٥) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص٢٧٠

Hans Michael Müller, Erfahrung Und Glaube Bei Luther, JHC, Leipzig, 1929, PP. 13,21.

(426) W.Gary Crampton and Richard E. Bacon, Op. Cit., P. 16.

(٤٢٧) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص٢٧٠-٢٧١؛ Hans Michael Müller, Op. Cit., P. ٢٢.

(٤٢٨) کۆپرنیکۆس (١٤٧٣-١٥٤٣ز) پیاوێکی ئایینی پۆڵەندی بوو، لە هەرەتی لاوییەتیدا روویکردە ناوچە باشوورییەکانی ئیتالیا و لەوێ ئاشنایەتی بە بیروڕاکانی فیتاگۆرس پەیدا کرد، دوای گەڕانەوەشی بۆ پۆڵەندا لە فراونبرگ درێژەی بەکاری ئایینی خۆیدا، بەڵام هاوکات لە لێکۆڵینەوە فەلەکییەکانی نەکەوت، دواتریش لە کتێبی "لە وەرچەرخانی هەسارە ئاسمانییەکاندا" کۆی ئەو رایانەی روونکردبووەوە، کە رۆژ چەقی گەردوونە نەك زەوی کە تا ساڵی مردنی بڵاونەکرایەوە. برتراند رسل، حكمة الغرب...، ص٥٠.

نەبوو[٤٢٩]، لەم بارەیەوە (لوتەر) دەیگوت: کۆپرنیکۆس "دەیەوێت سەرلەبەری یاساکانی فەلەکناسی ئاوەژوو بکاتەوە، لەکاتێکدا کتێبی پیرۆز ئەوە پشت ڕاست دەکاتەوە، کە یوشەع فەرمانی بەخۆر کردووە بوەستێت، نەك زەوی"[٤٣٠]، (کالڤن)یش ئەو کەسانەی بە کافر لە قەڵەمدەدا، کە ئەم بیردۆزەیە بە ڕاست بزانن و دەیگوت: "ئەوە کێیە زاتدەکات دەسەڵاتی کۆپرنیکۆس لە سەرووی دەسەڵاتی ڕۆحی پیرۆزەوە دابنێت"[٤٣١]، ئەمە جگە لەوەی کە ئەو ڕەوشە ئاشووباوی و پڕ لە جەنگ و دەمارگیرییەی کە ئەم بزووتنەوەیە نایەوە، هەروەها توندوتیژی و چاودێری لەسەر چاپەمەنی کە بڕیاری لەسێدارەدان بوو بۆ ئەو کەسەی بێ مۆڵەتی فەرمی کتێب لەچاپبدا لە بەشی هەرە زۆری وڵاتە کاتۆلیکی و پرۆتێستانتییەکاندا پیادەدەکرا[٤٣٢]، ڕۆڵێکی گەورەیان لە تیرۆری فیکر و دواجار بەربەستکردنی هەنگاوەکانی پێشکەوتنە زانستییەکاندا گێڕا، ئەمانەش مۆرکێکی نێگەتیڤانەیان بە هەنگاوە سەرەتاییەکانی ئەم بزووتنەوەیە بەخشی، بۆیە ژمارەیەك لە هزرڤان و مێژوونووسان ئەم بزووتنەوەیە بە دەرچوون لەو هێڵی گەشەسەندنی عەقڵ و زانستەی کە ڕێنێسانس گرتبوویەبەر دەزانن[٤٣٣].

لەگەڵ هەموو ئەوانەیشدا هەر ئەم بزووتنەوەیە بوو، کە بۆ یەکەمجار دەرگای بۆ دانوستاندن و مشتومڕە تیۆلۆجییەکان واڵاکرد و بەپێوەرکردنی عەقڵی لە کێشە تیولۆجییەکاندا ورووژاند، بۆنموونە (لوتەر) کە هێرش دەکاتە سەر پسولەی لێبوردن لەو ڕوانگەیەوەیە کە لەگەڵ عەقڵدا نایێتەوە، لێرەشەوە ئەم بزووتنەوەیە مۆرکی سەدە نێوەنجییەکانی تێکشکاند و کۆتایی بە دەسەڵات و کۆنترۆڵی ڕەهای کڵێسای کاتۆلیکی هێنا بە سەر ڕۆح و باوەڕی مرۆڤدا و دواجاریش ڕەوتی ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە تادەهات کۆمەکیان بە لاوازبوونی کڵێسا دەکرد و پەیتاپەیتا

(٤٢٩) عبدالله المشوخي، موقف الاسلام والكنيسة من العلم، مكتبة المنار، الاردن، ١٩٨٢، ص١٦١؛ الشيخ محمد عبده، الاسلام والنصرانية مع العلم والمدنية، الطبعة الثامنة، دار المنار بمصر، القاهرة، ١٣٧٣هـ، ص٤٠-٤١.

(٤٣٠) اندرو ديكسون وايت، بين العلم والدين، ترجمة اسماعيل مظهر، دار العصور، مصر، ١٩٣٠. بە وەرگرتن لە عبدالله المشوخي، المصدر السابق، ص١٦٢.

(٤٣١) مقتبس في: عبدالله المشوخي، المصدر السابق، ص١٦٢.

(٤٣٢) بڕوانە: ج. بيوري، المصدر السابق، ص٦٥- ٦٦ ؛ دونالد ر. كيلي، المصدر السابق ، ص٢٥٩ ؛ توفيق الطويل، قصة النزاع بين الدين و الفلسفة، الطبعة الثانية، مكتبة مصر، القاهرة، د. ت.، ص١٦١.

(٤٣٣) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء السادس من المجلد السادس، ص٢٦١.

هێزە ئایینییەکانیان ناحەزتر دەکرد و مرۆڤیان لێیان بەگومانتر دەکرد[٤٣٤]، لێرەشەوە هێدی هێدی ئازادییەکان لە بۆتەی ئەو ئازادی و لێبوردنە ئایینییەوە، کە پێشتر باسکران چەکەرەیاندەکرد و دواجاریش ئازادییە ئایینییەکان دەکەوتنە خزمەت ئازادییە کۆمەڵایەتییەکانی تر کە پەیوەندییەکی بەتین پێکەوەیان دەبەستێتەوە[٤٣٥]، ئەوەتا هەر لە سەدەی حەڤدەدا و ساڵی (١٦٤٤ز) (میلتون - Milton) لەو نامەیەیدا کە بە ناوی (ئاریوپاچتیکا)وە سەبارەت بە ئازادی چاپەمەنی بڵاویکردۆتەوە، ئازادی فیکر و گوتن لەسەرووی ئازادییە مەدەنییەکانەوە دادەنێت و دەڵێت: "ئازادی زانین و دەربڕین و گفتوگۆی ئازادم پێ ببەخشە، بەو پێیەی ویژدانم ئاسوودە دەکات، ئەمە بەلای منەوە لە سەرجەم ئازادییەکانی تر پڕ بەهاترە"[٤٣٦]، بەمەش هێدی هێدی ئازادییەکانی فیکر و گوتن لە وڵاتانی ئەورووپا خۆیان دەسەپاند، دواتریش هەر ئەم ئازادییانە زەمینەسازییان بۆ پێشکەوتنی زانست دەکرد، بەو پێیەی کە ڕزگاربوون لە کۆت و بەندە عورفی و نەریتییەکان مەرجێکی گەورەی پێشکەوتنی زانستن[٤٣٧]، ئیدی لە وڵاتە پرۆتێستانتییەکانەوە بەر لە کاتۆلیکییەکان هەنگاوە خێراکانی ئازادی فیکر و دەستواڵابوونی عەقڵ و چالاکییە زانستییەکان دەستیانپێکرد[٤٣٨].

تەوەرەی شەشەم : مێژوو

مێژوو یەکێك بوو لەو کایە مەعریفییانەی کە بە خێرایی ئەنجامەکانی ئەم بزووتنەوەیە گرتیانەوە، چونکە ڕیفۆرمیستان سەرەتای کارەکانیان بەگەڕان بە شوێن سەرچاوە دێرینەکانی ئایینی مەسیحی و تاوتوێکردنیان دەستپێکرد و لەم سۆنگەیەشەوە تەواوی سەرچاوەکانیان خستە ژێر تیشکی ڕەخنە و دانوستاندنەوە بەخودی جۆرەکانی ئینجیلیشەوە، لەم بوارەشدا لەڕێی لێکدانەوە و هاوتاکردنی ڕووداو و کات و شوێنەکانەوە چەندین ڕاستی مێژوویی

(٤٣٤) محمد حسين هيكل، الايمان و المعرفة و الفلسفة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٦٤، ص٢٢ ؛ محمد علي فروغي، سير حكمت در اروپا. از زمان باستان تامائه هفدهم، جلد اول، انتشارات صفى عيشاه، ١٣٧٩ هەتاوی، ل١٢٦-١٢٧ .

(٤٣٥) ج. بيوري، المصدر السابق، ص٦٦.

(٤٣٦) مقتبس في: توفيق الطويل، قصة النزاع ...، ص١٦٢.

(٤٣٧) كرين برينتون، المصدر السابق، ص٧٨.

(438) F.Guizot, Op. Cit., P. 224.

چەواشەکراویان دەرخست[٤٣٩]، بەمەش گەشەیەکی گەورەیان بە شێوازی نوێی خوێندنەوە و نووسینەوەی مێژوویی و رەخنەی مێژوویی دا.

لەلایەکی تریشەوە پرۆتێستانتەکان بایەخێکی گەورەیان بە خوێندنەوەی مێژوو و تۆمارکردن و گەڕان بە شوێن رووداو و مێژووی خۆیان دەدا بۆ خۆ جیاکردنەوە لە کاتۆلیکییەکان و هەر زوو مێژوو لە ناوچە پرۆتێستانتییەکاندا لە فێرگە و قوتابخانەکاندا وەك بابەتێکی سەرەکی دانرا، لەم بوارەشدا هەر لە سەدەی شازدەوە دوو مێژوونووسی لوتەری بەناوبانگ دەرکەوتن ئەوانیش (لیوهان کاریۆن) و (یوها سلیدان) بوون، کە کتێبەکانیان لە قوتابخانەکاندا دەخوێندران[٤٤٠]، جگە لەوەی هەریەك لەو گرووپە ئایینییە ناکۆکانە مێژوویان وەك ئامرازێکی کارای پشت ئەستورکردنی خۆیان لە رووبەڕووبوونەوەی نەیارەکانیاندا بەکاردەهێنا، لێرەشەوە وێرای ئەوەی بایەخی مێژوو و رەخنەی مێژوویی زۆرتر دەبوو، هاوکات زۆرێك لەم لایەنانە پەنایان دەبردە بەر چەواشەکردنی مێژوویی (المفارقة التاريخية) لە پێناو سەلماندنی بۆچوونە تیۆلۆجییەکانیان، تایبەت دوای دەرکەوتنی دژە ریفۆرم کە کتێبەکەی (گلیۆد - G. A. Giliod) کە ساڵی (١٥٦٤ز) لەچاپیداوە نموونەیەکی زیندووە لەم رووەوە دەیان چەواشەکاری زەقی تێیدایە سەبارەت بە سەردەم و ژیانی سانتەکان[٤٤١].

تەوەرەی حەوتەم : فەلسەفە

کایەی فەلسەفیش یەکێك بوو لەو بوارانەی تری ژیان کە کەوتە ژێر کاریگەری ئەنجامەکانی ئەم بزووتنەوەیەوە، چونکە وەك تەواوی لایەنەکانی تر فەلسەفەی سەدە نێوەنجییەکان و کڵێسای کاتۆلیکی چیدی نەیدەتوانی بەسەر بیرۆکە و پرسە فەلسەفییە نوێیەکاندا سەروەر بێت، بۆیە لە کاتێکدا کە (رێنێسانس) بە ئاراستەیەکی نائایینییەوە شەڕی ئاشکرای لە دژی بیروڕا عەقیدەییەکانی کڵێسا دەستپێکرد بوو و رێخۆشکەری بۆ هەنگاوەکانی عەقڵ دەرکرد، هاوکات ئەم بزووتنەوەیە لە نێو خودی کڵێسا و باوەڕە تیۆلۆجی و عەقیدەییەکاندا شەڕێکی

(٤٣٩) بڕوانە:

Peter Burke, The Renaissance Sense of the Past, Edward Arnold, London, 1969, PP. 59-65

(٤٤٠) دونالد ر. كيلي، المصدر السابق، ص١٨١.

(٤٤١) بڕوانە.٢٨ Peter Burke, Op. Cit., P. :

توندی نەریتەکانی هێنایە ئاراوە[٤٤٢] کە لەم شەڕەشدا عەقڵ وەك پێوەرێك دەرکەوت و گرووپە ئایینییە جیاجیاکان بەو پێیەی لەگەڵ عەقڵدا ناکۆك دەبوو لایەنە زۆر هەستیارەکانی ئایینی مەسیحییان دەکردە جێی رەخنە و دانوستاندن کە هەندێك جار ئەم ئاراستانە خۆی لە قەرەی ئیلحاد دەدا، تایبەت سوزینییەکان کە لە یەکێك لەو نامانەدا (لیلیۆ سوزینی) ئاراستەی (کالڤن)ی کردووە راشکاوانە دەڵێت: "زۆربەی هاوڕێکانم گەیشتوونەتە ئاستێکی بەرزی فێربوون و زانین بە جۆرێك کە بەشی زۆریان نزیکە باوەڕیان بە بوونی خوا نەمێنێت"[٤٤٣]، هەر ئەم نەسازی و مشتومڕە تیۆلۆجییانەش مشتومڕی فەلسەفی بەدوای خۆیدا هێنا و دواجاریش لاوازبوونی عەقیدەکان و کڵێسا پتر مەیدانیان بۆ عەقڵ چۆڵدەکرد و ئیدی خاوەن فیکران بەجۆشتر و تێڕوانینە(تأمل) فەلسەفییەکانیش بەگوڕتر دەبوون، سەرەنجام ئەوەی لە تەواوی ئەم ململانێیانەدا هاتەئاراوە بەشەڕەکانی رێنێسانسیشەوە بریتیبوو لە جیابوونەوەی فەلسەفە لە تیۆلۆجیا کە لای ئۆکهامەوە سەرەتای گرتبوو، ئیدی رۆژ لە دوای رۆژ فەلسەفە وەك زانستێکی دونیایی سەربەخۆ دەبوو و هاوکات ئەرکە راستەقینەکەی وەك مەعریفەیەکی سروشتی جێگیر دەبوو[٤٤٤]، لێرەشەوە مشتومڕی نێوان گریمانە و سەلماندنەکان و رەوتە فەلسەفییەکان بە پێی لۆجیکی عەقڵ خۆیان دەسەپاند و تادەهات نەگونجانی نێوان عەقڵ و باوەڕە عەقیدەییەکانی روونتر دەکردەوە و دواجار پیاوانی ئایینی و کڵێساکانی لەو کێشە فیکری و زانستییانە دوور دەختەوە[٤٤٥] و هەر لە سەدەی حەڤدەوە چەند بیریار و فەیلەسووفێك دەرکەوتن کە عەقڵیان لە ئایین بەکاراتر دەزانی بۆ گەیشتن بــــە راستییــە

(442) Willhelm Windelbond, Lehrbnch der Geschich der Philosophy, Tübingen, 1912, P.295.

(٤٤٣) مقتبس في: رمسيس عوض، الالحاد في الغرب، سينا للنشر- مؤسسة الانشاء العربي، القاهرة - بيروت، ١٩٩٧، ص٢٤.

(444) Willhelm Windelbond, Op. Cit., P. 295.

(٤٤٥) محمد حسين هيكل، المصدر السابق، ص٢٣.

زانستییەکـان کە بە روونی لای (فرانسیـس بیکۆن - Francis Bacon)[٤٤٦] و (دیکارت - Rene Descartes)[٤٤٧] دەردەکەوێت و هێدی هێدی بە نێو کۆمەڵدا ڕۆدەچێت و دەسەڵاتی ئایین سەرولێژ دەکاتەوە[٤٤٨].

جگە لەوە (لوتەر) بەو پێیەی کارەکانی بەگەڕانەوە بۆ سەرچاوە دێرینەکانی مەسیحییەت دەستپێکرد، پێدەچێت توخمە بوونگەراییەکانی (الوجودیە- Existentialism) کەلتووری مەسیحی بەتایبەتی (سانت. پۆل) و (سانت. ئۆگستین) زۆر کاریان تێکردبێت، بۆیە تێڕوانین و پرەنسیپەکانی بەڕوونی توخم و تایبەتمەندییەکانی بوونگەراییان پێوە دیارە[٤٤٩]، بەمەش بیروڕاکانی (لوتەر) دواجار خزمەتێکی گەورەیان بەم ڕەوتە فەلسەفییە کرد، کە ڕەنگە هەر ئەمەش وایکردبێت (پۆل تلش) کاتێك کە دەڵێت فەیلەسووفە بوونگەراکان تەنها ئەو پرسیارانە دەوروژێنن، کە لە بووندا هەیە وەڵامەکان لە تیۆلۆجیاوە وەردەگرن، پێیوابێت کە فەیلەسووفی بوونگەرایی گەورە (سیرن کیرکەگۆر -١٨٥٥-١٨١٣ز S. Kierkeguard) کە بە باوکی بوونگەرایی نوێ دەناسرێت وەڵامەکانی لە (لوتەر) وەرگرتووە[٤٥٠].

تەوەرەی هەشتەم : کۆمەڵایەتییەکان

لە راستیدا ئەوەی ریفۆرمیستان لەمەڕ کێشە کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییەکان گوتوویانە تەنها چەند پرسیارگەلێکی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییە کە لە دووتوێی گوتار و کێشە تۆیۆلوجییەکاندا

(٤٤٦) بیکۆن (١٥٦١-١٥٢٦ز) فەیلەسوفێکی ئینگلستانییە، رۆڵێکی گـەورەی گـێڕا لـە تێکـشکاندنی رێبازی کلاسیکی پلاتۆن و ئەرستۆتالیزمی و دارشتنی رێبازی زانستی تەجریبی. بۆ زانیاری پتر دەربارەی ژیان و کارەکانی بیکۆن بڕوانە: امیل برهییە، تاریخ الفلسفة. القرن السادس عشر، ترجمة جورج طرابیشي، دار الطلیعة للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٨٣، ص٣١-٤٤.

(٤٤٧) دیکارت (١٥٩٦-١٦٥٠ز) یەکێك لە کاریگەرترین فەیلەسووفەکان لە دوای ئەرستۆ تالیس، بە رەچەڵەك فەرەنسی بوو و رۆڵێکی گەورەی گێڕا لە بناغە دارشتنی فەلسەفە و رێبازی زانستی نوێ و بیرکاری گرێژنەی کارەکانی بوو. بڕوانە: "الموسوعة الفلسفیة المختصرة"، ترجمة فؤاد کامل و آخرون، مراجعة واشراف د. زکي نجیب محمود، مکتبة الانجلو المصریة، القاهرة، ١٩٦٣، ص١٣٨-١٤٦.

(٤٤٨) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء السادس من المجلد السادس، ص٢٦١.

(٤٤٩) جۆن ماکواری، فەلسەفەی بوونگەرایی، وەرگێڕانی ئازاد بەرزنجی، نەوا، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٥٧-٥٩.

(٤٥٠) وهبة طلعت ابو العلاء، جذور إلحادیة في مذاهب لاهوتیة بول تلش، الکتاب الاول، الطبعة الثانیة، مکتبة مدبولي، القاهرة، ١٩٩٧، ص٥٨.

وروژاندویانە و پتر دەچێتە خانەی هەوڵی تێکشکاندنی کۆمەڵێك بەربەستی عورفی و نەریتی و دارشتنی چوارچێوەیەکی ئایینی نوێ بۆ بەها و ئەخلاقی کۆمەڵایەتی، چونکە سەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوەیە بۆ خۆی وەك پێشتر باسمانکردووە لە کاتێکدا بوو کە رەوتی گەشەسەندنی ژیانی مرۆڤ وەرچەرخانێکی کۆمەڵایەتی گەورەی ئافراند بوو، بەمەش لە لایەکەوە کۆمەڵگای لە بەشێکی زۆری بەها و نەریتە کۆنەکان وەرز کردبوو، لە لایەکی تریشەوە هەندێك بەها و ئەخلاق لە شکۆفەدا بوون، کە دەبوو لەو کاتە دا بە جۆرێك لە ویژدان سنووردار بکرێت تا لە چەشنی رەفتارێکی کۆمەڵایەتی شیاو بەو سەردەمە بەرجەستەبێت، بەڵام لە سنوورەکانی کڵێسای کاتۆلیکی و سەدە نێوەنجییەکان جیابێت[٤٥١]. چونکە جگە لەوەی کە ریشەکێشکردنی تەواوی ئەخلاقە کۆمەڵایەتییەکان لە توانای هیچ هێزێکی مێژوویدا نییە، هاوکات ئەو رەوشەی کە تامەزرۆی تروسکاییەك لە ئازادی بوو، لەگەڵ تێکشکاندنی دەسەڵات و کۆنترۆڵی کڵێسادا ئیدی بە چەشنێك لە چاو سەردەمەکەی خۆی سەرەڕۆیانە هەنگاوی دەنا، کە دواجار لە شێوەی گەندەڵی و شیرازەتێکچوونێکی کۆمەڵایەتی گەورەدا دەهاتە بەرچاو کە لە راستیدا ئەمە بەکردەوە لەبەریەکهەڵوەشانەوەی ئەخلاق و بەهاکانی سەدە نێوەنجییەکان بوو، کە لە بنەڕەتدا لێکەوتەی ریفۆرم نەبوون بەڵکو ئەنجامێك بوون بۆ گەشەسەندنی سەروەت و سامان و شێوازی نوێی ژیان کە دەمێك بوو تەواوی وڵاتە کاتۆلیکی و پرۆتێستانتییەکانی گرتبووەوە[٤٥٢]، هەر ئەمەش وایکرد کە خودی ریفۆرمیستەکان ئەم بزووتنەوەیە بەمایەی شیرازەتێکچوونی ئەخلاقی کۆمەڵایەتی بزانن، بۆیە (لوتەر) بە ئاشکرا دەڵێت: "تا بەرەو پێشتر بچین دونیا ناشیرنتر دەبێت، زۆر روون دیارە کە مرۆڤ چۆن گەندەڵ و بەدرەوشت و شەڕانگێز بووە، کە گەلێك لە سەردەمی پاپا زۆرترە"[٤٥٣]، راشکاوانە باسی ئەوە دەکات، کە خەڵکی ئەڵمانیا بوونەتە جێی تانە و توانجی گەلانی تر و مایەی شەرمەزاری و پڕ بووە لە دزی و درۆ و فرت و فێڵ، هەروەها (کالڤن)یش باس لە ترسی خۆی دەکات لە ئایندە و دەڵێت مەگەر خوا بۆ خۆی دابەزێتە سەر زەوی دەنا وەحشیگەرییەکی گەورە بەڕێوەیە[٤٥٤].

(٤٥١) جهینة سلطان العیسی و آخرون، المصدر السابق، ص٢٠٢.

(٤٥٢) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص٢٠٧.

(٤٥٣) مقتبس في: المصدر نفسه، ص٢٠٦.

(٤٥٤) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص٢٠٦-٢٠٧.

بەمجۆرە بزووتنەوەی ریفۆرم وەك بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی کەوتە هەوڵی دانانی ڕێ و شوێنی گونجاو بۆ ئەو ڕەوشە نوێیە، لە لایەك بە هێور کردنەوەی بەشێکی ئەو تەوژمە بێ سەروبەرەییە کۆمەڵایەتییە و لە لایەکی تریشەوە بە تواندنەوە و شوێن کردنەوەی زۆرێك لەو بەها و ئەخلاقە نوێیانە لە بۆتەی پرەنسیپە ئایینییەکاندا، بەمەش گرێ کوێرە کۆمەڵایەتییەکانی سەدە نێوەنجییەکان دەکاتەوە، کە دواجار زەمینەسازی بۆ شێوازی نوێی بەها و ئەخلاقە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگای سەدەکانی دواتر دەکات.

گۆڕانی چەمکی خێزان کە دواتر کۆمەڵێك گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی گەورەی خستەوە، یەکێك بوو لە ئەنجامە کۆمەڵایەتییە گرنگەکانی ئەم بزووتنەوەیە. خێزان کە لەو ڕۆژگارەدا کرۆکی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان بوو و توخمی سەرەکی مانەوەی پەیوەندییە خوێنەکان (روابط الدم) بوو، ئەو پێکهاتەیە بوو، کە باوك تێیدا باڵادەستبوو و تەواوی ژیان و کار و ئارەزووەکانی منداڵ وابەستەی ئارەزووەکانی ئەو بوون و گوێڕایەڵی نەکردنی ئارەزووەکانی دەچوونە خانەی گوناهەکارییەوە[٤٥٥]، بەڵام تەوژمی گۆڕانکارییەکان تادەهات ئەو تێڕوانینەی کاڵدەکردەوە و هێدی هێدی دەرکەوتنی شێوازی نوێی بەرهەمهێنان و فراوانبوونی خوێندن و دوورکەوتنەوە لە خێزان، لە دەسەڵاتی ڕەهای باوکی بەسەر ئارەزووەکانی منداڵدا کەمدەکردەوە و ئیدی سەرپێچیکردنی ئارەزووەکانی باوك ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پەرەیدەسەند، بۆ نموومە خودی (لوتەر) بەم سەرپێچیکردنە هەنگاوەکانی دەستپێکرد کاتێك کە بێ ڕەزامەندی خێزانەکەی بووە راهیب[٤٥٦].

ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە بەوەی کە لەلایەك داڵدەگایەکی لەباری بۆ سەرپێچیکەران ئافراند و لەلایەکی تریشەوە هۆشیارییەکی ئایینیی بۆ ڕەخساند هێندەی تر هەنگاوەکانی ئەم دیاردە کۆمەڵایەتییەی خێراتر کرد و ئیدی منداڵەکان بەبێ ویستی خێزان تەنانەت ئایینزای ئایینیشیان هەڵدەبژارد، بەمەش ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ئەم دیاردەیە بڵاوتر و فراوانتر دەبوو، لێرەشەوە تادەهات هەڵهاتن و دورکەوتنەوەی لاوەکان چ کوڕ چ کچ بەرەو ناوچە پرۆتێستانتییەکان پتردەبوون، ئەمەش لەپاڵ ئەوەدا کە کۆمەڵێك کێشەی کۆمەڵایەتی وەك ئاوارەیی و لادانی ئەخلاقی و هاوسەرگیری بێ ڕەزامەندی باوك و پەرتەوازەیی خێزان و کێشەی میرات و ... هتد، دەخستەوە، هاوکات پێدەچێت، کە دەسپێکی هەنگاوەکانی کۆمەڵگا

(٤٥٥) بڕوانە : دونالد ر.کیلي، المصدر السابق، ص٩٢-٩٤.

(٤٥٦) المصدر نفسه، ص٩٧.

بووبێت لە هەڵتەکاندنی پێکهاتە کۆمەڵایەتییە کۆنەکان و گەڕان بە شوێن بناغەیەکی ئایدۆلۆجی کۆمەڵایەتی نوێ و شیاوی سەردەمەکە کە لە هۆشیارییەکی ئایینییەوە سەرچاوەی گرتبێت و گۆڕانی پەیوەندییە خزمایەتییە خوێنییەکان بووبێت بە ئایینییەکان، دواجاریش هەنگاوی یەکەمی لەبەریەکهەڵوەشانەوەی وەلا و ئەندامیەتییە خێڵەکییەکان بووبێت ئەوەش بە ئاوێتەکردنیان لە ڕێی ئایینزایەکەوە و دەرکەوتنی وەلا بۆ ئایینزاییەکی دیاریکراو و سەرەنجام زەمینەسازی بۆ دەرکەوتنی شێوازی نوێی وەلا و ئەندامیەتی کۆمەڵایەتی کردبێت[٤٥٧].

لەلایەکی تریشەوە پێشکەوتنی بەردەوامی ژیانی دونیایی و خۆشگوزەرانی، هەروەها ئەو تێکەڵبوونەی کە لە ئەنجامی شێوازی نوێی ژیان و خوێندن لە نێوان کوڕ و کچدا دەرکەوت و زۆربوونی بەردەوامی دیاردەی هاوسەرگیری بێ ڕەزامەندی باوك و فراوانبوونی ڕۆژ بە ڕۆژی لاڕێبوونە ئەخلاقییەکان، تادەهات کێشەکانی وەك هاوسەرگیری و مارە و جیابوونەوە و خەفەکردنی سێکسی دەکردە گرێژنەیەکی (محور) سەرەکی باسەکانی ریفۆرمیستەکان، ئیدی لەپاڵ ئەوەدا کە نیگەرانییەکی زۆریان بەرانبەر زۆرێك لەو دیاردە نوێیانە دەردەبڕی، تایبەت گەندەڵی ئەخلاقی و بەدرەوشتیکردن و دیاردەی هاوسەرگیری بێ ڕەزامەندی خێزان ، بۆ نموونە (لوتەر) زۆر بەوە نیگەران بوو، کە بیستی کوڕی (میلانگتن) بێ پرسی باوکی ژنی خواستووە و بەمایەی شەرمەزاری و سومعەتێکچوونی (ڤێتەنبرگی) دەزانێت و لە ساڵی (١٥٤٤ز)یشدا گوتارێك دژ بەم دیاردەیە بڵاودەکاتەوە، هەروەها یەکێك لە مامۆستاکانی ئەڵمانیا لەو ڕۆژگارەدا بە ئاشکرا ئاماژە بەوە دەکات، کە ڕۆژگاری ئەوان زۆر لە عورف و نەریتە کۆنەکان دوور کەوتۆتەوە و وایلێهاتووە، کە کوڕ و کچ بێ ڕەزامەندی خێزان و عورف و یاسا هاوسەرییەتی پێکەوەبنێن[٤٥٨]، هاوکات ریفۆرمیستەکان بەچاوی گومانەوە دەیانڕوانییە دیاردەی ڕەبەنی پیاوانی ئایینی و خەفەکردنی ئارەزووە سێکسییەکان کە لەسەدە نێوەنجییەکاندا توخمێکی سەرەکی خواپەرستی و بێگەردی ئایینی بوون، بەڵام بەلای ئەمانەوە مایەی ئەو بەدرەوشتی و گەندەڵییە ئەخلاقییە بوون، کە کڵێسای کردبووە مایەی گاڵتەجاری زۆرێك[٤٥٩].

(٤٥٧) دونالد ر.کیلي، المصدر السابق، ص٩٧-١٠٠.

(٤٥٨) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص١٩٩-٢٠٠.

(٤٥٩) جيفري بارندر، الجنس في أديان العالم، دار الكلمة للنشر والتوزيع والطباعة، دمشق، ٢٠٠١، ص٢٨٠، ٢٩٣؛ Palmer, OP. Cit.,P.٨٩

وێڕای ئەوەی کە ریفۆرمیستان ئەو تێگەیشتنەی کە لە سەدە نێوەنجییەکاندا لەمەڕ ژن و ئارەزووە سێکسییەکان و هاوسەرگیری هەبوو و بە مایەی دوورکەوتنەوە لە خواپەرستی ئەژمار دەکران، تێکدەشکێنن و هاوسەرییەتی و خێزان پێکەوەنان بە یەکێك لە بەخشش و سونەتەکانی خوا لە قەڵەمدەدەن و پیادەکردنێکی شەرعییانەی ئارەزووە سێکسییەکان بەمافی ئاسایی مرۆڤ دەزانن. (لوتەر) سەرەڕای ئەوەی بە توندی دژ بە دیاردەی بەدڕەوشتی بوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئارەزووە سێکسییەکان بەئاسایی دەزانێت و ئامۆژگاری پیاوانی ئایینی دەکات، کە سوێند لەسەر خەفەکردنی دەروون و ئارەزووە سێکسییەکان نەخۆن ، هاوکات (زوێنگلی) و (کالڤن)یش بەو پێیەی کە لە هیچ شوێنێکی کتێبی پیرۆزدا قەدەغەنەکراوە، ژنهێنان بە پێویست دەزانن و تەنانەت (کالڤن) پەیوەندی سێکسی شەریفانەی پیرۆز نرخاند[٤٦٠]. بەمجۆرە جگە لەوەی کە لە وڵاتە پرۆتێستانتییەکاندا نهێنی ژنهێنان نەما وەك یەکێك لە حەوت نهێنییەکە، هاوسەرییەتی چەمکێکی پیرۆزی وەرگرت، هاوکات بە تێپەڕبونی کات مارەکردن و گرێبەستی هاوسەرییەتیش هێدی هێدی لە دەستی پیاوانی ئایینیدا نەدەما و دەکەوتە دەست دەسەڵاتی دونیایی[٤٦١]، لەلایەکی تریشەوە کێشەی جیابوونەوە، کە لە ئایینزای کاتۆلیکییدا بە پشت بەستن بەچەند وتەیەکی مەسیح و چەند دەقێکی کتێبی پیرۆز بەهەموو جۆرێك قەدەغە بوو[٤٦٢]، بە تێپەڕبوونی کات لە وڵاتە پرۆتێستانتییەکاندا رێپێدراو کرا، هەروەها ئەگەرچی زۆرێك لە ریفۆرمیستان پێداگیرییان لەسەر یەك ژنی دەکرد، هەمانکات بە پێی چەند مەرجێك دوو ژنیشیان قەبوڵکرد، وێڕای ئەوەی کە هەر زوو لەوڵاتە پروتێستانتییەکاندا جۆرێك لە ئازادی پەیوەندی بەستن و خۆشەویستی و یەکدی بینینی نێوان کوڕ و کچ بەر لە گواستنەوە دەرکەوت، کە تا ئێستاش لە کاتۆلیکییەکان جیایان دەکاتەوە[٤٦٣].

بەڵام سەبارەت بە پێگەی کۆمەڵایەتی ئافرەت، ئەوا لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بزووتنەوەیە ئافرەتی هێنایە کۆڕی خوێندنەوە و ژمارەیەك لە ریفۆرمیستان بانگەشەی رەفتارکردنی باشیان

(٤٦٠) بڕوانە: جیفری بارندر، المصدر السابق، ص٢٩٣-٢٩٤.

(٤٦١) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس ، ص٢٠٠.

(٤٦٢) بۆ زانیاری پتر بڕوانە: الأدب كميل حشيمة اليسوعي، المسيحي والطلاق، دار المشرق، بيروت، د.ت.، ص٩-١٧.

(٤٦٣) جیفري بارندر، المصدر السابق، ص٢٩٤؛ ول ديورانت ، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص٢٠٠-٢٠١.

دەکرد لەگەڵ ئافرەتدا و هەر لە ساڵی (١٥٢٠ز) بەدواوە لە هەندێك ناوچەی ئەڵمانیا ژنان ئەو مافەیان پێدرا، کە لە هاوسەری خراپ و بەدڕەوشت جیابنەوە و ریفۆرمیستی بەناوبانگی ستراسبۆرگ (مارتن بوسەر-١٥٥١-١٤٩١) (Martin Bucer ز) تاڕادەیەك مافەکانی ئافرەتی لە خێزاندا وروژاند و رایگەیاند، کە نابێت فەرمانبەرداری و ملکەچی ژنان بۆ پیاو ببێتە مایەی پشتگوێ خستنی تەواوی مافەکانی ژن[٤٦٤]، کەچی گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ بەسەر پێگەی کۆمەڵایەتی ئافرەتدا نەهات ، تەواوی کایەکان و دەسەڵاتەکان هەر بۆ پیاو بوون و ئافرەت هەر سێبەری پیاو بوو و پیاو هەر دەسەڵاتی مردن و ژینی لەخێزاندا هەبوو ، ژمارەی ئافرەت لە کایە جیاجیاکانی سیاسەت و بەڕێوەبردن و مامۆستای زانکۆ و نووسەر و تیۆلۆجیناسیدا زۆر کەمبوون و بە پەنجەی دەست دەژمێردران [٤٦٥].

لەلایەکی تریشەوە سەرجەم ئەو بەها و ئەخلاقانەی کە لەباسی یەکەمی ئەم بەشەدا باسکران، جگە لەوەی کە ئەنجامێکی ئابووری گەورەیان خستەوە ، هاوکات وەرچەرخانێکی کۆمەڵایەتی گەورە بوون و رۆڵێکی گەورەیان گێڕا لەبەرجەستەکردنی فیکری بۆرجوازی و خەملێنی وەك چینێکی کۆمەڵایەتی کاریگەر[٤٦٦]، وێڕای ئەوەی کە رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە گورزێکی گەورەی لەپێگەی کۆمەڵایەتی و شکۆمەندی پیاوانی ئایینی وەشاند، کە تا پیرۆزی سەریدەکێشا و ئیدی هێدی هێدی جیاوازییان لەگەڵ خەڵکە گشتییەکەدا نەما[٤٦٧].

بەروویەکی تردا رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە رۆڵێکی گەورەیان گێڕا لە رەواندنەوەی دەسەڵات و کۆنترۆڵی کڵێسا لە بەڕێوەبردنی ئەرکە کۆمەڵایەتی و خزمەتگوزارییەکان و باڵادەستبوونی دەسەڵاتی دونیایی، لەم رووەوە هەر دوای زەوتکردنی سەروەت و سامانی کڵێسا و دێرەکان و تەریك خستنیان لە بەڕێوەبردنی بوارە کۆمەڵایەتییەکان ، ئیدی پێویستی بوونی لایەنێکی تر بۆ لەئەستۆگرتنی ئەم ئەرکانە خۆی سەپاند[٤٦٨] ، ئەوەبوو بە نەمانی خێر و

(٤٦٤) بڕوانە: Hase and Maltby, OP.Cit., P. ٢٦٩ :

(٤٦٥) دونالد ر.كيلي، المصدر السابق، ص٩٤-٩٦.

(٤٦٦) بڕوانە : جون هرمان راندال ، المصدر السابق، ص٢٤٥-٢٤٦ .لەئینگلیزییەکەیدا John herman Randall , OP. Cit. ,PP. ١٥٩-١٦٠.

(٤٦٧) بڕوانە: ولتر لبمان ، مدخل الى علم الاخلاق، ترجمة انعام المفتي، مراجعة عبدالملك ناشف، المكتبة العصرية بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، بيروت-نيويورك، ١٩٦٧، ص٧٧-٧٨ .

(468) Louis Gottschalk and Donald Lach , OP. Cit., P.190.

سەدەقە و داهاتی کڵێسا و دێرەکان ئەرکی سەروبەرکردنی هەژاران و کەمئەندامان و پەککەوتووان و بەرێوەچوونی فێرگە و نەخۆشخانەکان بوونە کێشەیەکی گەورە، بۆیە (لوتەر) هەر زوو ئەم ئەرکەی خستە ئەستۆی دەسەڵاتە دونیاییەکان و هەر لەو نامەیەدا کە ئاراستەی میرەکانی ئەڵمانیای کرد، ئەوەی پێشنیار کردبوو، کە فەرمانڕەوایەتی هەر شارێك ئەرکی یارمەتیدان و دەستگرتنی هەژارەکانی بگرێتەئەستۆ، دواتریش بۆ یەکەمجار لە شاری ڤێتەنبرگدا سەندوقێك لەلایەن لایەنگرانی (لوتەر)ەوە دامەزرا بۆ چاودێریکردنی هەتیوان و هەژاران و مونحەی خوێندنی قوتابییە هەژارەکان و قەرزبەخشین بەخێزانە نەدارەکان، لەساڵی (١٥٢٥ز)یشدا (لوتەر) بەفەرمی رایگەیاند، کە پێویستە سەندوقێکی گشتی بۆ یارمەتیدانی هەژاران دامەزرێت[٤٦٩]، جگە لەوەی (لوتەر) زۆر زوو دەسەڵاتە دونیاییەکانی بەرپرس کرد لە دامەزراندنی فێرگە و دامودەزگا کۆمەڵایەتییەکانی تر[٤٧٠]، ئیدی پێ بە پێ لە وڵاتە پرۆتێستانتییەکاندا ئەرکی چاودێری کۆمەڵایەتی و دامەزراندنی دامودەزگا گشتییەکان و نەخۆشخانەکان و ئەرکی ئامارکردن و یاسا و باج دانان و دادوەری دەکەوتنە ئەستۆی دەسەڵاتی دونیایی، دواتریش هەمان دیاردە زۆر لەسەرەخۆتر وڵاتە کاتۆلیکییەکانی گرتەوە [٤٧١]، لێرەشەوە هەنگاوەکانی دامەزراندنی دەولەتی دونیایی و موئەسەساتی بەهێز دەرکەوتن.

سەرئەنجام ئەگەرچی رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە کۆمەڵێك ئاکامی کۆمەڵایەتی خراپیان خستەوە و لێکدانەوەکانی ریفۆرمیستان لەبوارە کۆمەڵایەتییەکاندا سنوورە ئاینییەکانی نەبەزاندبوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بزووتنەوەیە گورزێکی گەورەی لەچەمکە کۆمەڵایەتییەکانی سەدە نێوەنجییەکان وەشاند و رێخۆشکەری بالادەستبوونی یاسا و رێسا کۆمەڵایەتییەکانی کرد و دواجار کۆمەکێکی گەورەی بەپرۆسەی مێژوویی و فراوانبوونی دەسەڵاتەکانی کۆمەڵگای مەدەنی کرد و وەرچەرخانێکی گەورەی بەسەر بەها کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییەکاندا هێنا و سەرەنجام بووە ئەو رۆحە نوێیەی کە رۆڵی سەرەکی گێڕا لەسەقامگیرکردنی سەرمایەداری وەك پێکهاتەیەکی ئابووری-کۆمەڵایەتی[٤٧٢].

(٤٦٩) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص٢٠٤.

(٤٧٠) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص٢٧٤.

(471) Hayes and Cole, Op.Cit., P.38; Louis Gottschalk and Donald lach, Op.Cit, P.190; Herbert Heaton, Op.Cit, P. 221.

(٤٧٢) جهينة سلطان العيسى وآخرون، المصدر السابق، ص٢٠٣-٢٠٤.

تەوەرەی نۆیەم: پەروەردە و فێربوون

هەرچەندە سەرەتا رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە ئەنجامی خراپیان لە بواری پەروەردە و فێربووندا خستەوە، ئەوەبوو بە نەمانی چاودێری و کۆمەکی کڵێسا و دێرەکان بەشێکی زۆری فێرگە و زانکۆکان بەرەو سستبوون و داخران چوون، لەلایەکی تریشەوە رەوشی نالەبار و پڕ لە جەنگ و ئاشووب بەشێکی زۆری خوێندکارانی ناچارکرد دەست لەخوێندن هەڵگرن[٤٧٣]، ئەمە جگە لەوەی دەمارگیری ئایینی و ململانێکان کە بە قووڵایی ناخی کۆمەڵدا رۆچووبوون، فێرگە و زانکۆکانی کردبووە وێنەیەکی بچووککراوەی ئەم ململانێیە و ئەمەش بەشی زۆری کۆمەڵی لە خوێندن بێئومێد کردبوو[٤٧٤]، بەڵام سەرەڕای ئەمەش هەر لە سەرەتاوە ریفۆرمیستەکان لەو روانگەیەوە کە بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و بەرزی ئاستی رۆشنبیری کاراتر و پشت ئەستورتریان دەکات لە رووبەڕووبوونەوەی نەیارەکانیاندا، بایەخێکی گەورەیان بەفێربوون و بڵاوبوونەوەی خوێندەواری دەدا، بۆیە (لوتەر) هەر زوو بەم دۆخی کەمبوونەوەی فێرگە و قوتابییە نیگەران دەبێت و لەساڵی (١٥٢٤ز)ەوە گلەیی لە کەمتەرخەمیکردنی میر و فەرمانڕەوا دونیاییەکان دەکات لەم رووەوە داوای دامەزراندنی فێرگە و قوتابخانەی نوێیان لێدەکات[٤٧٥]. (لوتەر) هەر لەسەرەتای کارەکانییەوە هەوڵێکی زۆری دەدا لە پێناو بڵاوبوونەوەی خوێندەواری بە نێو تەواوی چین و توێژەکانی کۆمەڵدا و بێ جیاوازی نێر و مێ، دواتریش لە گۆتارێکدا لە ساڵی (١٥٣٠ز) بەئاشکرا بانگەشە بۆ بڵاوبوونەوەی بە ئیلزامی بوونی فێربوون دەکات و دەسەڵاتە دونیاییەکان بۆ پیادەکردنی ئەم ئەرکە هاندەدات بەوەی زۆر لە خێزانەکان بکەن، تا منداڵەکانیان بنێرنە قوتابخانە، جگە لەوەی (لوتەر) پیشەی مامۆستایی زۆر بە پیرۆز دەنرخاند و پێیوابوو، کە بە پارە و پول پاداشت نادرێتەوە[٤٧٦]. لە روویەکی تریشەوە (لوتەر) هێرشێکی گەورەی کردە سەر شێوازی وانەگوتنەوە و خوێندنی سکۆلاستی سەدە نێوەنجییەکان و بە سیستەمێکی دواکەوتوو و توندوتیژی دەزانی و شێوازێکی کراوەتری

(473) Arthur P. Watts, OP. Cit., PP. 78-79.

(٤٧٤) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص٢٧٢؛ Arthur P.Watts,OP.Cit.,PP٧٨-٧٩.

(٤٧٥) سارا فلۆوەرز، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٦ ؛ Hayes and Cole, OP.Cit., P.٣٧.

(٤٧٦) دونالد ر.كيلى، المصدر السابق، ص١٧٥؛ عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص٢٧٤؛ سارا فلۆوەرز، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٦.

له خوێندن و فێربوون داهێنا و جەختیشی لەسەر گرنگی مەشقی وەرزشی و گۆرانی و مۆسیقا دەکردەوە، دواتریش ئەم ڕێبازەی (لوتەر) لە بواری فێربوون و پەروەردەدا لەلایەن (میلانگتن)ەوە پەرەی پێدرا و بەشێکی زۆری ژیانی بۆ خزمەتکردنی ئەم بوارە تەرخانکرد و ڕۆڵێکی گەورەی گێرا لە دامەزراندنی فێرگەی نوێ و نۆژەنکردنەوەی کۆنەکان و کردنەوەی چەندین قوتابخانە و پەیمانگا و زانکۆ لەناوچەکانی ئەڵمانیا[٤٧٧].

(زوینگلی) کە پتر بە هیومانیستەکان کاریگەر بوو لەبواری پەروەردە و فێربووندا هەوڵێکی زۆری دەدا و لەم بوارەشدا بەرهەمێکی بە ناوی "بنەماکانی پەروەردەکردنی منداڵ بە پەروەردەیەکی مەسیحی" بلاوکردەوە، کە تێیدا جەخت لەسەر گرنگی فێربوونی مێژوو و حیساب و مەشقی سوارچاکی دەکرد، جگە لەوەی کە چەندین فێرگەی لە ناوچەکانی سویسرا دامەزراند[٤٧٨]، تەنانەت بڕێکی ئەو سامانەی لە کلێسا زەوتکرابوو بۆ دامەزراندنی زانکۆیەك تەرخانیکرد[٤٧٩]. هەروەها (کالڤن)یش لەدوادواییەکانی تەمەنیدا بایەخێکی زۆری بەدامەزراندنی فێرگە و قوتابخانە دا و زانکۆیەکی لە شاری جنێڤ دامەزراند[٤٨٠].

لەلایەکی تریشەوە هەر لە چوارچێوەی خۆسازدان بۆ ململانێ تیۆلۆجییەکان، کلێسای کاتۆلیکیش بایەخێکی گەورەی بەم بوارە دا، تایبەت دوای دەرکەوتنی بزووتنەوەی دژە ریفۆرم وەکو پێشتر باسمانکرد، جۆزیتییەکان ڕۆڵێکی گەورەیان گێڕا لە کردنەوەی فێرگە و زانکۆکان و ئەمە جگە لەوەی زۆرێك لە گرووپە ئایینییەکانی تریش فێرگە و زانکۆی تایبەت بەخۆیان دامەزراند[٤٨١].

بەمجۆرە ئەگەرچی تەواوی ئەو کارانەی لەبواری پەروەردە و فێربووندا لە ڕۆژگاری ریفۆرمدا ئەنجامدەدران بە مەبەستی خزمەتکردن بە ململانێ تیۆلۆجی و بەرژەوەندییە ئایینییەکان بوون، بەڵام دواجار بوونە بناغەی ماددی و فیکری سەدە نوێیەکان لەم بوارەدا.

(٤٧٧) دونالد ر. کیلی، المصدر السابق، ص١٧٥ ؛ عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص٢٧٤ ؛ سارا فلۆوەرز، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٧.

(٤٧٨) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص٢٧٢.

(479) Arthur P.Watts, Op. Cit., P.57.

(٤٨٠) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص٢٧٢.

(٤٨١) سارا فلۆوەرز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٧.

تەوەرەی دەیەم: ئەدەب و هونەر

سەبارەت بە هونەر ئەم بوارەش وەك زۆربەی کایەکانی تر، لەسەرەتادا ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە پێچەوانەی هەنگاوەکانی کەوتنەوە، بەو پێیەی کە ریفۆرمیستەکان بەشێکی زۆری کایە هونەرییەکانیان بەحەرام دەزانی و ژمارەیەکیان بەتەواوی کەوتنە ڕەتکردنەوەی هونەری پەیکەرتاشی و نیگارکێشان و موزیك، لەلایەکی تریشەوە بەشی هەرە زۆری ریفۆرمیستەکان دژ بە دیاردەی هەبوونی ئایکۆن و تابلۆ و پەیکەر لە کلێسا و بەکارهێنانی موزیك لە ڕێوڕەسمە ئایینییەکان بوون[٤٨٢]، جگە لەوەی کە ئەگەرچی بەر لەم بزووتنەوەیە هونەرمەند تاڕادەیەك سەربەست بوو لە وێناکردن لە خەیاڵەوە لە چوارچێوەی کەلتووری ئایینیدا ، بۆ نموونە دەکرا وێنای خوای باوك لە وێنەی پیاوێکی نورانیدا بەرجەستەبکرێت یان وێنای (مەریەم) لەوێنەی دایکێکی قەشەنگدا، بەڵام بە سەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوەیە و دەرکەوتنی ململانێ ئایینییەکان و قووڵبوونەوەی لە مشتومڕێکی تیۆلۆجییانەدا بۆ دۆزینەوەی پێناسە ڕاستەقینەکان بە جۆرێك کە خودی ماهیەتی خودا شایەنی پێناسەکردن بکات، ئیدی بوارێك بۆ وێناکردنی خودا لە وێنەی پیاوێکدا ناهێڵێتەوە، بەمەش لەگەڵ پتر عەقلانی بوونی پرەنسیپە ئایینییەکاندا بواری وێناکردن لە خەیاڵەوە لە کەلتووورە ئایینییەکانەوە بەرتەسکتر دەبوو[٤٨٣]، دواتریش هەر ئەم ڕەوشە کلێسای کاتۆلیکی ناچاردەکات، کە لە ئەنجوومەنی ترێنتدا بەپێی بڕیارێك هەڵواسینی وێنە و تابلۆ بێ ڕەزامەندی ئیپسکۆپی کلێساکە قەدەغەبکات[٤٨٤].

سەرەڕای ئەمانەش ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە نەیاندەتوانی پەك بەهەنگاوەکانی هونەر بخەن، چونکە نە (لوتەر) نە (کالڤن)یش کە کاریگەری سەرەکییان هەبوو لەم بزووتنەوەیەدا، بەو پێیەی کە لە هیچ شوێنێکی کتێبی پیرۆزدا هونەر قەدەغەنەکراوە، زۆر توندڕەو نەبوون لەم بارەیەوە، ئەوەتا (لوتەر) بە ڕاشکاوی دەڵێت : "من نالێم ئینجیل دەبێت سەرجەم هونەرەکان لەناوبەرێت وەك ژمارەیەك لەو کەسانەی باوەڕیان بەخورافەیە، بەڵکو بە پێچەوانەوە من ئاواتەخوازم هەموو هونەرەکان ببینم ....، کەخوا پێی بەخشیوین"[٤٨٥]. (کالڤن)یش کە بە توندی دژی بت و پەیکەر بوو دەڵێت : "هێندە توندڕەو نیم کە تەواوی پەیکەرەکان حەرام بکەم

(٤٨٢) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص٦٣.

(٤٨٣) ولتر لبمان، المصدر السابق، ص٩٩.

(٤٨٤) المصدر نفسه، ص١٠٣.

(٤٨٥) مقتبس في: ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزءالثالث من المجلد السادس، ص٦٣ .

...، چونكه هونەری نیگاركێشان و پەیكەرتاشین ...، لای خواوه هاتوون، بۆیه من دەمەوێت پەیڕەوكردنی هونەرێكی بێگەرد و شەرعی بپارێزرێت و نابێت شتێك وێنەبكرێت یان دابتاشرێت كه بەچاو نابینرێت"[٤٨٦].

لەلایەكی تریشەوه زۆرێك لەم كایه هونەرییانه بوونه ئامرازێكی پیادەكردنی پروپاگەندە و خزمەتكردن به ململانێی ئایینی و لێرەشەوه دەیان و سەدان تابلۆ له چوارچێوەی داكۆكیكردن و رەخنەگرتنی یەك له یەكدی لایەنه ناكۆكەكان دەركەوتن، لەم بوارەشدا چەند نیگاركێشێكی پرۆتێستانتی بەناوبانگی وەك (لۆكاس كرانج - Lucas Cranach)ی هاوڕێی (لوتەر) كەچەند ساڵێك نیگاركێشی كۆشكی (فەرەدریك سەكسۆنی) بوو و وێنەی نامێلكه و كتێبەكانی (لوتەر)ی دەكێشا و چەندین وێنەشی لەخەیاڵەوه كێشابوو و (ئالبرت دۆرەر - Albert Dorar) كه بەشێكی زۆری تابلۆكانی گوزارشتیان له كتێبی پیرۆز دەكرد، دەركەوتن[٤٨٧]. وێڕای ئەوەی ململانێ و جەنگی ئایینی و زێدەڕۆیی نەریته ئایینییەكان تادەهات پتر هونەرمەندانی بەو ئاقارەدا دەبرد، كه پشت بكەنه نەریته ئایینییەكان و له بایەخیان كەمبكەنەوه و پشتگوێیان بخەن[٤٨٨].

لەبواری هونەری بیناسازیشدا ئەم بزووتنەوەیه به كەمكردنەوەی دامەزراندنی كڵێسا و دووركەوتنەوه لەشێوازی ئاڵۆزی بیناسازی كڵێسای كاتۆلیكی و سادەیی بیناكانیانەوە، هەروەها بەكەمكردنەوەی داهاتی كڵێسای رۆما به دابڕانی ناوچه پرۆتێستانتییەكان و كەمبوونەوەیەكی بەرچاوی ئەو بڕه داهاتەی كه پێشتر بۆ بواری بیناسازی و كایه هونەرییەكان تەرخاندەكرا، بووه رەگەزێكی سەرەكی بەهاوبەشی لەگەڵ رێنێسانسدا بۆ لەناوچوونی یەكجارەكی شێوازی بیناسازی غوتی و داهێنانی شێوازێكی نوێ لەم بوارەدا[٤٨٩].

بەڵام لەبواری موزیكدا بزووتنەوەی ریفۆرم له سەرەتاوه بووه مایەی پێشكەوتنی ئەم بواره هونەرییه، چونكه (لوتەر) بۆ خۆی ژەنیار بوو و ئارەزووی له شێوازێكی موزیكی فره دەنگ و

---

(٤٨٦) مقتبس في: المصدر نفسه، ص٦٣.

(٤٨٧) سارا فلۆوەرز، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٣-٨٤

Gerbart Hoffmeister, The Renaissance and Reformation Germany, An Introduction, Fredericls Ungar Publishing Co., New York, 1977, P.63.

(٤٨٨) ولتر لبمان، المصدرالسابق، ص٩٩.

(٤٨٩) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزءالثالث من المجلد السادس، ص٦٣-٦٤

Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 76.

تۆن بوو و هەر زوو هەوڵی پێشكەوتنی ئەم لایەنەی دا و لەساڵی (١٥٣٨ز)یشدا له گوتارێكدا ئاماژه بەوه دەكات، كه گرنگه لاوان فێری موزیك بن وەك هونەرێكی خوایی، ساڵی (١٥٣٤ز)یش به یارمەتی چەند هاوڕێیەكی خۆی یەكەم سروودی پروتێستانتی دانا و دواتریش چەندین سروودی ئایینی تری نووسی و بەناوبانگترینیان (قەڵای سەخت) بوو كه بەشێكی زۆریان به زمانی ئەڵمانی بوون و دواتر زۆرێكیان وەرگێڕدرانه سەر زمانه مییللییەكانی تر[٤٩٠]، بەمەش هونەری موزیكی لەقۆرغاری و ئاڵۆزی سەدە نێوەنجییەكان رزگاركرد، كه وەك یەكێك له نهێنییه ئایینییەكان بوو و تەنها چەند پیاوێكی ئایینی و له كاتی سروودە ئایینییەكاندا و به زمانی لاتینی بەكاریان دەهێنا. لێرەوه ئیدی موزیك به زمانی میللی و به شێوازێكی ساده به نێو تەواوی كۆمەڵدا بڵاوبووەوه.

لەبواری ئەدەبیشدا رووداوەكانی ئەم بزووتنەوەیه له چەند روویەكەوه كەوتنه خزمەت پێشكەوتن و فراوانبوونی بەرهەمه ئەدەبییەكانەوە، بەوەی كه لەلایەك به تێكشكاندنی كۆنترۆلی كڵێسا، ئەدەبی لەكۆمەڵێك كۆت و بەندی عورفی و ئەخلاقی رزگاركرد، هەروەها به ئاكامه كۆمەڵایەتییەكانی و رووداوەكانی وەك ئاوارەیی و غوربەت و ململانێی ئایینی و كارەساته جەنگییەكان، بەرهەمه ئەدەبییەكانی فرەبابەت و دەوڵەمەندتر كرد، لەلایەكی تریشەوه بەو رۆڵەی كه ئەم بزووتنەوەیه له گەشەكردن و فراوانبوونی زمانه مییللییەكاندا گێڕای، كه دواجار بووه مایەی شكۆفەكردنی زمانی ئەدەبی نەتەوەیی ، بۆ نموونه ئەو زمانەی كه (لوتەر) ئینجیلی پێ نووسییەوه دواتر بووه زمانی ستانداردی نووسەر و ئەدیب و بیریاره ئەڵمانییەكان[٤٩١]، هەروەها زمانی نوسخه فەرەنسییەكەی كتێبەكەی (كالڤن) بووه گەنجینەیەكی زمانەوانی گەوره بۆ شیعر و پەخشانی فەرەنسی له سەدەی شازدەدا[٤٩٢] لێرەشەوه ئەم بزووتنەوەیه كۆمەكێكی گەورەی به رەوتی پێشكەوتنی بەرهەمه ئەدەبییەكان كرد، وێڕای ئەوەی ئەم بزووتنەوەیه به هاندانی خوێندن و بڵاوكردنەوەی خوێندەواری بووه مایەی زۆربوونی بەردەوامی خوێنەری بەرهەمه ئەدەبییەكان، ئەمەش هاندەرێكی گەورەی فراوانبوونی ئەو بەرهەمانه بوو[٤٩٣].

---

(٤٩٠) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزءالخامس من المجلد السادس، ص٢٣٠ ؛ سارا فلۆوەرز، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٦ ؛ Arthur P. Watts, Op. Cit., P. ٧٦.

(491) Louis Cottschalk and Donald Lach,OP.Cit.,P.195.

(٤٩٢) جورج طرابيشي، المصدرالسابق، ص٤٧٢.

(493) Gerbort Hoffmeister, Op. Cit., P.143.

تەوەرەی یازدەهەم: کاریگەری ئەنجامەکانی بزووتنەوەی ریفۆرم لەسەر ئەمەریکا

ناوچە تازە دۆزراوەکانی ئەمەریکا کە لە سەروبەندی رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیەدا جێی چاوتێبڕینی بەشێکی زۆری خەڵکی ئەوروپا بوو، هەر زوو سەرنجی پرۆتێستانتی و رەوتە ئایینییە یاخییەکانی راکێشا، جا ئەگەر بەمەبەستی هەڵپەی کۆکردنەوەی سەروەت و سامان بوو بێت، یان لە پێناو قوتاربوون لە زەبر و زەنگی دەسەڵاتدارییەتی ناوچەکانیان، خەڵکێکی زۆری ناوچەکانی هۆڵەندا و سکۆتلاند و سویسرا و ئەڵمانیا، دواتریش ژمارەیەکی زۆر لە پیورێتانەکانی ئینگلستان، تایبەت دوای توندبوونی ناکۆکییەکانیان لەگەڵ دەسەڵاتدا روویانکردە ئەو ناوچانە و هەر زوو لە بەشی زۆری ئەو ناوچانەدا لەڕووی ئایینییەوە بوونە زۆرینە و لە سەرەتای سەدەی حەڤدەدا دەوروبەری حەفتا و پێنج لە سەدی دانیشتووانی ئەو ناوچانە لە رەوتە ناکاتۆلیکییەکان بوون[٤٩٤] بۆ نموونە ساڵی (١٦٧٦ز) نزیکەی سێ بەشی دانیشتووانی شاری ماریلاند Maryland (پروتێستانتی، یان یەکێك لەگرووپە ئایینییەکانی تر بوون و بەشەکەی تریشی کاتۆلیکی، ئەم رەوشەش جگە لەوەی کە دواجار پێکهاتەی ئایینی لە ئەمەریکا رەنگڕێژکرد و بوو بە ولاتێکی فرەئایین، دواجاریش زۆرێك لەو رووداوانەی کە ئەم بزووتنەوەیە لە ئەوروپا خستییەوە لە ستەمکاری ئایینی و لێبوردەیی ئایینی ئەم ناوچانەشی گرتەوە[٤٩٥]، هاوکات زۆرێك لەو ئەنجامە ئابووری و ئەخلاقی و کۆمەڵایەتییانەشی لێکەوتەوە، کە لە ئەوروپا ئەم بزووتنەوەیە خستبوونیەوە.

---

(494) Will Heberg, Protestant-Catholic-Jew. An Essay in American Religious Sociology, INC, Garden City and New York, 1960, PP.6-7.

(495) John Spencer Bassett, A History of The United States (1492-1938), 3rd Edition,The Macmillan Company, New York,1941, P.148 ; R.C.Simmons, The American Colonies. From Settlement to Independence, WW – Nortonon and Company, New York and London, 1981, P.92.

باسی سێیەم:

ئەنجامە سیاسییەکان

کڵێسای کاتۆلیکی بەو بیانویەی کە پاپاکانی نوێنەری خودا و جێگرەوەی مەسیحن لەسەر زەوی، بە درێژایی سەدە نێوەنجییەکان خۆیان بە سەرچاوەی دەسەڵاتی دونیایی دەزانی و ئەو پیوەندییە رۆحییە بوو، کە تەواوی دانیشتووانی کۆمەڵگای جیهانی کاتۆلیکی پێکەوە دەبەست و هەر لەم سۆنگەیەشەوە خۆی بە بەرپرسی رەوشی سیاسیی دەزانی و کێشەکانی بیری سیاسیش بەشێکی دانەبڕاو دەبوون لەکارە تیۆلۆجییەکانی ئەم ئایینزایە، بۆیە سەرەنجام هەر هێرشێك بۆسەر کڵێسای کاتۆلیکی و فیکری سەدە نێوەنجییەکان دواجار دەبوو کۆمەڵێك ئەنجام و لێکەوتە لەڕووی سیاسیی و بیری سیاسییەوە بە دوای خۆیدا بێنێت[٤٩٦].

دەرکەوتنی بزووتنەوەی ریفۆرمیش وەك هێرشێك بۆ سەر دەسەڵاتی کڵێسا لە رۆژگارێکدا کە سەرەتای وەرچەرخانێکی سیاسیی لە ئارادابوو بەرەو پێکهێنانی قەوارە سیاسییە نوێیەکان کە لە دەوڵەتی پاشایەتی ناوەندیدا خۆی دەبینییەوە، راستەوخۆ دژی دەسەڵاتی گشتگیری کڵێسای دەکەوتەوە و ئیدی تێکهەڵکێشییەکی ئەوتۆ لەنێوان رەهەندە سیاسییەکانی ئەم بزووتنەوەیە و هەنگاوەکانی ئەو قەوارە نوێیەدا دەردەکەوتن، کە بەشی هەرە گەورەی رووداوە سیاسییەکانی ئەو مەودا مێژووییە چەندە رووداو و لێکەوتەی ریفۆرمی ئایینی دەبوون، هێندەش گوزارشتیان لە بەرژەوەندی ئەم قەوارەیە دەکرد، بۆیە رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە جگە لەوەی بوون بە توخمێکی یاریدەدەر لە ململانێی نێوان بەرژەوەندی ئەو قەوارانە، لە هەمانکاتدا خزمەتێکی گەورەی بە خەملێنی فۆرمی کۆتایی ئەو قەوارە سیاسییە نوێیانە کرد، کە خۆی لە دەوڵەتی پاشایەتی رەهادا دەبینییەوە.

---

(496) G.C. Field, Political Theory, Methuen and Co. LTD, London, 1969, P. 27.

تەوەرەی یەکەم : ململانێی سیاسیی و جەنگە ئایینییەکان

سەبارەت بە ئاشووب و کێشە سیاسییەکان، ئەم بزووتنەوەیە بەوەی کە قەوارە سیاسییەکانی بەسەر کاتۆلیك و پرۆتێستانتدا دابەشکرد لەو رۆژگارەدا کە تادەهات ململانێی نێوان فەرەنسا و ئینگلستان و ئیسپانیا توندوتیژتر دەبوو، راستەوخۆ کەوتە خزمەتی ئەو ململانێیە بەوەی کە پاساو و بیانوی ئایینی و دواجاریش خرۆشانی ئایینی بۆ ئەم کێشەیە پەیدا کرد و هەر لێرەشەوە ئەم ئایینزایانە لە چەشنی ئایدۆلۆجیایەك بۆ ئەو ولاتانە دەرکەوتن و تەواوی پەیوەندییە سیاسییە دەرەکی و کێشە سیاسییە ناوخۆییەکانیان کۆنترۆڵ کرد، لەلایەکی تریشەوە رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە زەمینەسازییان بۆ دەرکەوتنی چەند هێزێکی سیاسیی نوێ کرد لەو ناوچانەدا کە تا ئەو کاتە رۆڵێکی سیاسیی ئەوتۆیان نەبوو، بەڵام لێرەوە بوون بە لایەنی سەرەکی کێشە و ململانێ سیاسییەکان، لەوانە دانیمارك و سوید و بۆهیمیا و ... هتد[٤٩٧].

وێڕای ئەوەی بە دەرکەوتنی کێشەی کەمینەی ئایینی کە ئەنجامێکی ئەم بزووتنەوەیە بوو، هەلی دەستێوەردانی هێزە سیاسییەکان لە کاروباری ناوخۆی یەکدی و قۆستنەوەی لە خزمەت ئەم ململانێیە دەرکەوت[٤٩٨]، وەك ئەو پشتگیرییەی کە هەریەك لە پاشاکانی فەرەنسا و پاشاکانی ئینگلستان لە چوارچێوەی ململانێکانیان لەگەڵ ئیمپراتۆردا بە پرۆتێستانتییەکانی ئەڵمانیا کردیان[٤٩٩] یان دەستێوەردانی هەر یەك لە ئینگلستان و ئیسپانیا لە کێشەی ئایینی لە فەرەنسا[٥٠٠]. لەلایەکی تریشەوە هەر ئەم دابەشبوونە بەسەر کاتۆلیکی و پرۆتێستانتیدا رێخۆشکەری دەرکەوتنی هاوپەیمانییەتی سیاسیی و سەربازی کرد و ئیدی چەندین هاوپەیمانییەتی دەرکەوتن، کە جگە لەوانی پێشتر دیارترینیان ئەوەبوو کە سالّی (١٦٠٨ز) لەنێوان میرە پرۆتێستانتەکاندا بەسەرۆکایەتی (فرەدریکی پێنجەم) میری ناوچەی پلاتین (Platine) دا بەسترا، دواتریش سالّی (١٠٦٩ز) کۆمەڵەی کاتۆلیکی لەژێر سایەی (باڤاریا - Bavaria) بەسترا،[٥٠١] کە

(٤٩٧) ج.م.روبرتس، المصدرالسابق، ص٥٨١ – ٥٨٣ ؛ .F.Guizot Op. Cit., P. ٢١٦,

(٤٩٨) بطرس بطرس غالي ومحمود خيري عيسى، المدخل في العلم السياسة، دارالطباعة الحديثة - مكتبة الأنجلو المصرية، القاهرة، ١٩٥٩، ص٢٢٧.

(٤٩٩) بڕوانە باسی سێیەم لە بەشی دووەمی ئەم لێکۆلینەوەیە .

(500) "The New Encyclopedia Britannica", Vo1.15, P. 533.

(501) Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 228.

دواجار ئەم رەوشە بووە فاکتەرێکی کەوتنەوەی جەنگی سی ساڵە.[٥٠٢] بەمەش لەو رۆژگارەدا بەجۆرێك رووداوە سیاسیی و ئایینییەکان تێکهەڵکێش بوون، کە جیاکردنەوەی وەك جیاکردنەوەی رۆح بوو لەجەستە.[٥٠٣]

بەمجۆرەش شانبەشان قووڵبوونەوەی ململانێکان، کێشە و ناکۆکییە ئایینییەکان قووڵتر دەبوون و پتر رووداوە سیاسییەکانیانی رەنگڕێژدەکرد و جەنگ و ئاشووبەکانیان فراوانتر دەبوون، تا دواجار لە بۆتەی جەنگێکی گشتگیر و درێژخایەندا دەرکەوت، کە بەشێکی زۆری ولاتانی ئەو کاتەی ناوچەکەی تێوەگلا و لە مێژووی ئەوروپادا بە جەنگی سی ساڵە ناسراوە. ئەم جەنگە پتر وەك دەرەنجامێك بۆ شکستی ئاشتینامەی ئۆگسبرگی سالّی (١٥٥٥ز) لە هێورکردنەوەی رەوشە ئایینییەکە کەوتەوە، بەوەی تەنها دانی بە مافی لوتەرییەکان دانا و سەرجەم گرووپەکانی تری پشتگوێ خست، تایبەت کالڤینییەکان کە لە ناوچەکانی ئەڵمانیا و سویسرا لە زۆربوونی بەردەوامدابوون،[٥٠٤] هەروەها دواتریش بەرژەوەندییە ئابووری و سیاسییەکانیش رۆڵێکی گەورەیان لە بەرێوەچوونی رووداوەکانیدا گێڕا هەروەك مێژوونووسی بەناوبانگ (فشەر) باسیکردووە کە هەرچەندە سوید بۆ بەرگریکردن لە پرۆتێستانتییەت کەوتە جەنگەوە، هاوکات مەیلێکی زۆری لە کۆنترۆڵکردنی سیاسیی و بازرگانی کەنارەکانی باشووری بەڵتیکدا هەبوو،[٥٠٥] جگە لەوەی بەشداری فەرەنسا لەپاڵ پرۆتێستانتییەکاندا دژ بە ئیمپراتۆر

لەم جەنگەدا جگە لە هەوڵی سنووردارکردنی دەسەڵاتی بنەماڵەی (هپسبرگ) و بەدەستهێنانی ناوچەی ئەلزاس هیچی تر نەبوو،[٥٠٦] چونکە پاشاکانی فەرەنسا بۆ خۆیان هێندە لە پاپا و ئیمپراتۆر میانڕەوتر نەبوون بەرانبەر پرۆتێستانتییەکانی ولاتی خۆیان، بەمەش بە تێپەربوونی کات ئەم جەنگە مۆرکی ئایینی خۆی لە دەست دا و لەگەڵ کۆتاییهاتنیدا لەسالّی (١٦٤٨ز) بەپێی پەیماننامەی

(٥٠٢) ئەم جەنگە لەسالّی (١٦١٨ز) دا لە کێشەیەکی نێوان ئیمپراتۆریا و بۆهیمیاوە دەستیپێکرد و رووداوەکانی بە پچڕپچڕی تا سالّی (١٦٤٨ز)ی خایاند، سالّی (١٦٢٥ تا ١٦٢٩ز) دانیمارکیش خزییە نێو شەڕەکەوە و دوای ئەمیش لەسالّی (١٦٣٠ز)دا سویدیشی تێوەگلا و دواجاریش لەسالّی (١٦٣٥ز)ەوە ریشیلو کە ئەوکات سەرۆك وەزیران بوو شەڕی لە دژی بنەماڵەی هپسبرگ و ئیسپانیا راگەیاند. بۆدرێژەی پتر لەم بارەیەوە بڕوانە Hayes and Cole, OP. Cit., PP. ٤٩-١٠٣. :

(٥٠٢) دونالد ر. كيلي، المصدرالسابق، ص٥٥.

(504) V.H.H. Green, Op. Cit., P. 293.

(٥٠٥) هيربرت فيشر، أصول التاريخ الأوربي الحديث ...، ص٢٣٧. لە ئینگلیزییەکەیدا.P. ٦١٣

(506) Hayes and Cole, Op. Cit., P. 101.

ویستیڤالیا، کۆتایی بە کۆنترۆڵی ئایین هێنا بەسەر سیاسەتی دەرەکی و ناوخۆی و ئایینییەتی مۆرکی وڵاتانی کاڵکردەوە.[٥٠٧]

بەمجۆرە ئەم بزووتنەوەیە بووە مایەی سەرەوخونکردنی ئەو فۆرمە سیاسییە گشتگیرەی کڵێسا و دواتریش ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز و تێکشکاندنی پاشماوەکانی یەکێتی ناوچەکانی جیهانی کاتۆلیکی لە ژێر سایەی یەك ئایینزادا[٥٠٨] و رۆڵێکی گەورەشی گێرا لە ئافراندنی شێواز و فۆرمی سیاسیی نوێدا.

تەوەرەی دووەم: بیری سیاسیی

کارەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی لە بواری بیری سیاسیدا ئەگەرچی وەك بیریاری سیاسیی گەورە (جۆرج سابابین) دەڵێت: لەجەوهەردا نوێگەرییەکی وای نەکردووە لەچاو ئەوانی سەدە نێوەنجییەکان و لەگەڵ کڵێسای کاتۆلیکیدا هاوسەرچاوە بوون، کە کەلتووری مەسیحییە و هەمووان هەر مەیدانەکان بە مەیدانی خودا دەزانن و هەر ئەمیش بە ئافرێنەری دەسەڵاتە سیاسییەکان دەزانن،[٥٠٩] بەمەش جارێکی تر ئەم بزووتنەوەیە کێشەکانی بیری سیاسیی ئاوێتەی تیۆلۆجیا دەکاتەوە و پێچەوانەی ئاراستە نائایینییەکەی (رێنێسانس) و (ماکیاڤیلی)[٥١٠] دەکەوێتەوە

(507) F.Guizot, Op. Cit., P. 215.

(٥٠٨) جون باول، الفكر السياسي الغربي، ترجمة محمد رشاد خميس، مراجعة د.راشد البداوي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٨٥، ص٣٠٣ ؛ مسلم حسن محمد عزيز المظفري، الفلسفة السياسة عند هوبز، رسالة ماجستر، كلية الأداب،جامعة بغداد، نيسان ٢٠٠٤، ص٣٠.

(٥٠٩) جورج سابابن، تطورالفكر السياسي، الكتاب الثالث، ترجمة د.راشد البداوي، تقديم احمد سويلم العمري، دار المعارف بالأشتراك مع مؤسسة فرانكلين، القاهرة، ١٩٧١، ص٤٩٨. لە ئینگلیزییەکەیدا:
George H.Sabine, A History of Political Theory, 4th Edition, Dryden Prees, Tokyo, 1981, PP. 332-333.

(٥١٠) بیرناردۆ ماکیاڤیلی (١٤٦٩-١٥٢٧) مێژوونووس و بیریاری سیاسی سەردەمی رێنێسانس لەئیتالیا، بە رەچەڵەك خەڵکی شاری فلۆرەنسابوو و چەندین پلە و پۆستی سیاسی لەلایەن حکوومەتی ئەم شارەوە پێ سپێردرا، کتێبی "میر" یەکێکە لە بەرهەمە گرنگەکانی ماکیاڤیلی کە تێیدا سەرجەم بیرورِا سیاسییەکانی خستۆتەڕوو، وێڕای چەندین بەرهەمی ئەدەبی و مێژوویی تر کە "هونەری جەنگ" و "مێژووی فلۆرەنسا" دیارترینیان بوون. بڕوانە : كمال مظهر، ميكافيلي والميكافيلية، دائرة الشؤون الثقافية والنشر، بغداد، ١٩٨٤، ص١٢٢- ١٣٢.

لەم رووەوە،[٥١١] بەڵام دواجار بە ناچاری بەهەمان ئەو ئاقارانەدا دەچێتەوە کە (ماکیاڤیلی) وروژاندبووی لەداواکاری جیابوونەوەی دەسەڵاتی دونیایی لە ئایینی و پێکەوەنانی دەوڵەت بەهەر نرخێك بێت، کە ببوونە ئاراستەی گشتی کۆمەڵگا و هیچ بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی توانای رووبەڕووبوونەوەیانی نەبوو.[٥١٢]

بۆیە هەر زوو کارەکانی (لوتەر) بە هێرش بۆسەر دەسەڵاتی دونیایی پاپا دەستیپێکرد و کەوتە هەوڵی جیاکردنەوەی دەسەڵاتی دونیایی لە ئایینی، بۆیە فەیلەسووفی بەناوبانگی فەرەنسی (ڤۆڵتێر) پێیوابوو کە (لوتەر) مولحید نەبووە، بەڵکو عیلمانییەك بووە و هەوڵی داوە کڵێسا لە دەسەڵاتە دونیایی و سیاسییەکان داماڵێت.[٥١٣] دواتریش رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە وەك پێشتریش روونبۆتەوە و لە درێژەی ئەم باسەشدا پتر روونکەبێتەوە بە تەواوی خزمەت بەم دیاردەیە دەکەن و سەرەنجامیش پێکەوەنانی دەوڵەت بەهەر نرخێك بێت دەکەنە پێویستییەکی مێژوویی سەردەمەکە، بۆیە لەخۆڕا نییە بیریاری سیاسیی گەورە (هارۆلد لاسکی) کە باسی سیادەی دەوڵەت دەکات دەڵێت: "... دەوڵەت لە شێوەی دەزگایەکی خاوەن سیادە ئەنجامی زنجیرەیەکی دوور و درێژە لە هەلومەرجی مێژوویی کە گرینگترینیان لەسەردەمی ریفۆرمدا بووە"،[٥١٤] دواتریش لە درێژەی باسەکەیدا ئەوە روونەدەکاتەوە، کە رووداوەکانی ئەو رۆژگارە بە تەواوی بوونی ئەم دەزگایە دەسەپێنن، بەو پێیەی کە لە سەرجەم دەزگاکانی تر کاراتر بوو لە دەستەبەرکردنی ویستەکانی کۆمەڵ.[٥١٥]

وێڕای ئەوەش لەگەڵ رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیەدا کۆمەڵێك بیرۆکەی سیاسیی چەکەرەیانکرد، کە دواجار گەشەسەندنە کۆمەڵایەتییەکان دەیانسەپاندن، لەوانە بیرۆکەی دیموکراسی کە ژمارەیەك لە بیریارە سیاسییەکان پێیانوایە لەگەڵ رووداوەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینیدا چەکەرەیکردووە، بەو پێیەی کە ئەم بزووتنەوەیە ئازادی و رێزی تاکەکانی وروژاندوە و گەشەی بە تاکگەرایی داوە و

(٥١١) عبدالكريم احمد، دراسات في النظرية السياسة الحديثة، معهد البحوث والدراسات العربية،بيروت، ١٩٧٣، ص٦٧ ؛ مسلم حسن محمد عزيز المظفري، المصدر السابق، ص٣٠.

(٥١٢) عبدالكريم احمد، دراسات ...، ص٦٨.

(٥١٣) شبلي العيسمي، العلمانية والدولة الدينية، وزارة الثقافة والأعلام، بغداد، ١٩٨٦، ص٢٢.

(٥١٤) هارولد لاسكى، مدخل الى علم السياسة، ترجمة عزالدين محمد حسين، مراجعة علي ادهم، دار الحمامي للطباعة، القاهرة، ١٩٦٥، ص١٥-١٦.

(٥١٥) المصدر نفسه، ص١٦.

تاکی وەك کەسێکی سەربەخۆ لە کۆمەڵدا زانیوە، وێڕای ئەوەی هەر لەگەڵ ئەمانەشدا ئەو پاشەکشەکردنە بەردەوامەی باوەڕە عەقیدەییەکان بەرانبەر عەقڵ دواجار لیبرالییەتی لێکەوتەوە ئەو ڕەوتەی کە خوازیاری هەرچی زۆرتری ئازادی تاکەکانە لە کۆمەڵدا لە ژێر سایەی یاسا مەدەنییەکاندا، کە هەموو ئەمانە بەشێکن لە توخمەکانی دیموکراسی،[٥١٦] ئەمە جگە لەوەی کە چەند گرووپێك لە ڕەوتە ئایینییە ڕادیکالەکان لەڕێی هەڵبژاردنەوە پیاوانی ئایینییان دیاریدەکرد.[٥١٧] لەلایەکی تریشەوە کەوتنەوەی ڕەوشی دەمارگیری و ستەمکاری ئایینی کە بەشی هەرە زۆریان لەلایەن دەسەڵاتی سیاسییەوە بەڕێوەدەچوون و دەرکەوتنی کەمینە ئایینییەکان، وایکرد کە هەر گرووپێکی ئایینی لەسۆنگەی بەرژەوەندییە سیاسییەکانی خۆیەوە پاساوە سیاسییەکان بێنێتەوە، ئیدی لای ستەملێکراوەکان بیرۆکەی گەل سەرچاوەی دەسەڵاتەکانە و بیرۆکەی بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵات کە هەندێك جار تا ڕەتکردنەوەی سەرجەم دەسەڵاتەکان سەریدەکێشا[٥١٨] چەکەرەیاندەکرد،[٥١٩] کە هەر لەم سۆنگەیەشەوە بوو (کالڤن) سەرەڕای بەرگریکردنی توندی لەبیرۆکەی گوێڕایەڵی کوێرانەی دەسەڵات، بۆ بەرگریکردن لەلایەنگرانی لە فەڕەنسا و سکۆتلاند و هتد، بەرەنگاربوونەوەیەکی سنووردار لە دژی دەسەڵاتدارێکی گەندەڵ و ناپاك ڕێپێدراو دەکات، بەمەرجێك پیاوە گەورە و خاوەن پێگە کۆمەڵایەتییەکان ئەنجامیبدەن نەك کۆمەڵانی خەڵك.[٥٢٠]

هاوکات هەر ڕەوشی کەمینەی ئایینی و ستەمکاری کێشەی بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتی سیاسیی و گوێڕایەڵیکردنی کوێرانەی، دەکەنە گرێژنەیەکی سەرەکی کێشەکانی بیری سیاسیی لەو

(٥١٦) ثروت البدوي، النظم السياسة. تطور الفكر السياسي والنظرية العامة للنظم السياسية، الكتاب الاول، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٦١، ص٢٦١-٢٦٢؛ بطرس بطرس غالي ومحمود خيري عيسى، المصدر السابق، ص٢٢٨؛ جهينة سلطان العيسى وآخرون، المصدر السابق، ص ٢٠٣.

Hayes and Cole, Op. Cit., P. 37. (4)

(٥١٧) بۆ نموونە ئەناباپتیستەکان. بڕوانە باسی چوارەم لەبەشی دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا.

(٥١٨) بطرس بطرس غالي و محمود خيري عيسى، المصدر السابق، ص٢٢٧ ؛ عبدالكريم احمد، دراسات ....، ص٦٧.

(٥١٩) فؤاد محمد شبل، الفكر السياسي. دراسات مقارنة للمذاهب السياسية والأجتماعية، الجزء الأول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧٤، ص٢٥٩؛ عبدالجبار عبد مصطفى، المصدر السابق، ص٦٥.

(٥٢٠) جورج ساباين، المصدر السابق، ص٤٩٧-٤٩٨، لە ئینگلیزییەکەدا:

George H. Sabine, Op. Cit., P.335; G. C. Field, Op. Cit., P. 30.

ڕۆژگارەدا کە دواجار هەلومەرجە مێژووییەکە بە تەواوی دەکەوێتە خزمەت سەرکەوتنی زاڵبوونی بیرۆکەی گوێڕایەڵی کوێرانەی دەسەڵاتی سیاسیی و بیروڕای ریفۆرمیستان و ڕووداوەکانی ئەو بزووتنەوەیەش ڕۆڵی سەرەکی تێیدا دەگێڕن.[٥٢١]

ریفۆرمیستان جگە لەوەی سەرچاوەکانیان کە کەلتوورێکی ئایینی بوو پتر لەم گوێڕایەڵییەوە نزیك بوو، هاوکات ئەم بیرۆکەیە خزمەتێکی گەورەی بە بەرژەوەندییەکانیان دەکرد، بۆ نموونە (لوتەر) وەك باسمانکردووە بەتەواوی پشتی بەهێزی هەندێك لە میرەکانی ئەڵمانیا دەبەست، بۆیە ڕاشکاوانە جەخت لەسەر خواییەتی دەسەڵاتە دونیاییەکان دەکات و بەیەکێك لەبەخششە مەزنەکانی خودا بۆ پاراستنی مرۆڤ و دەستەبەرکردنی ژیانی ئاشتیانە و ئازادی کۆمەڵ لە قەڵەمیدەدات و بە نوێنەر و نمایندەی خوایان دەزانێت لەسەر زەوی،[٥٢٢] بۆیە هەموو جۆرە یاخیبوون و ڕاپەڕینێك لە هەر بارودۆخێکدا و بە هەر بیانویەك لە دژی ئەم دەسەڵاتە دونیاییانە ڕەتدەکاتەوە و بە سەرپێچیکردنی فەرمانەکانی خودا لە قەڵەمیدەدات[٥٢٣] و ڕاشکاوانە دەڵێت: "هەرکەسێك خۆی بەمەسیحی بزانێت دژ بە حکوومەتە دونیاییەکەی خۆی ڕاناپەڕێت، ئەگەر دادپەروەر بێت یان ستەمکار" .[٥٢٤] هەروەها (کالڤن)یش بەمەبەستی سەپاندنی دەسەڵاتێکی ڕەها بەسەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیدا هەمان هەڵوێستی (لوتەر)ی دەبێت لەم بارەیەوە، ئەمیش گوێڕایەڵی کوێرانەی

(٥٢١) مصطفى البارودي، لمحات من الفكر السياسي. حول الفرد والدولة، مطبعة الجامعة السورية، دمشق، ١٩٥٨، ص١٣٨:

W.D.J Cargill Thompson, Martin Luther and The Two Kkingdoms, "Political Ideas", Penguin Books, 1970, P.43; Elizabeth Rawson ,The Spartan Tradition in European Thought,Clarendon Press,Oxford, 1969, P.158; Kathrine Lach, Op. Cit., P.26.

(٥٢٢) محمد طه بدوي، مقاومة الحكومات الجائرة في المسيحية والاسلام في فلسفة سياسية والقانون الوضعي، دار الكتاب العربي بمصر، القاهرة، د.ت.، ص١٨؛ بطرس بطرس غالي ومحمود خيري عيسى، المصدر السابق، ص٢٣٠.

(٥٢٣) مقتبس في: جون هرمان راندل، المصدر السابق، ص٢٧٦، لە ئینگلیزییەکەدا:

John Herman Randall, Op. Cit., P.182

(٥٢٤) محمد طه بدوي، مقاومة الحكومات الجائرة ...، ص١٨؛ Phyllis Doyle, A History of Political Thought, London, ١٩٦٣, PP.١٤١-١٤٢

دەسەڵاتی دونیایی بە ئەرکێکی ئایینی دەزانێت و هەر بەگژداچوونەوەیەکی ئەم دەسەڵاتانە بە یاخیبوون لە فەرمانەکانی خوا ئەژماردەکات.[525]

ئەمانە لەو کاتەدا بوون، کە گۆڕانکارییەکان دەمێك بوو بەرژەوەندی بەشی زۆری کۆمەڵی بە دەرکەوتنی دەوڵەتێکی ناوەندی و پاشایەکی بەهێزەوە گرێدابوو،[526] جگە لەوەی کە لەگەڵ تیژتر بوونی ئاشووبە و جەنگەکانی ئەم بزووتنەوەیەدا تادەهات پاشاکان پتر وەك سیمبولی پاراستنی یەکێتی وڵات و دابینکەری ئاشتی دەردەکەوتن و ویستە کۆمەڵایەتییەکان وابەستەی بەهێزبوونیان دەبوون،[527] تەنانەت لە خودی وڵاتە کاتۆلیکییەکانیشدا، وەك پێشتر باسکراوە، کە چۆن ململانێی ئایینی ترسێکی گەورەی لەسەر یەکێتی فەڕەنسا دروستکرد و پێویستی هەبوونی پاشایەکی بەهێزی سەپاند.[528] دواتریش هەر ئەم ڕەوشە لە بۆچوونی زۆرێك لە فەیلەسووف و بیریارە سیاسییەکانی سەدەی شازدە و حەڤدەدا ڕەنگیدایەوە و بۆ زاڵبوون بە سەر ململانێی ئایینیدا، بیرۆکەی دەرکەوتنی پاشایەکی خاوەن دەسەڵاتی ڕەها بەسەر تەواوی لایەنە ئایینی و دونیاییەکاندا لە بۆتەی بیرۆکە و تیۆرانینەکانیان لە مەڕ بیری سیاسیی دەخەنەڕوو کە دیارترینیان (جان بۆدان) و (تۆماس هۆبس)[529] بوون.[530]

سەرەنجام ڕووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە گورزێکی کوشندەبوون بەر چەمکی دەسەڵاتی باڵا لە سەدە نێوەنجییەکان کەوتن و بوونە مایەی تێکشکاندنی یەکجارەکی ئەو تێگەیشتنەی کە پێیوابوو پیاوانی ئایینی نوێنەری خوان لەسەر زەوی و دەسەڵاتە دونیاییەکان لەمانەوە سەرچاوە دەگرن و شکۆفەکردنی ئەو چەمکەی کە پاشا و دەسەڵاتە دونیاییەکان جێگرەوە و نمایندەی خودان لەسەر

(٥٢٥) لەم بارەیەوە بڕوانە باسی چوارەمی بەشی یەکەمی ئەم لێکۆلینەوەیە.

(٥٢٦) محمد فؤاد شبل، المصدر السابق، ص ٣٥٦ ؛ عبدالكريم احمد، دراسات ....، ص٧٠.

(٥٢٧) بڕوانە باسی سێیەم، تەوەری بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە فەڕەنسا لە بەشی دووەمی ئەم لێکۆلینەوەیەدا.

(٥٢٨) بۆدان (١٥٣٠-١٥٩٦ز) فەیلەسووف و بیریاری ئابووری سیاسیی فەڕەنسیساڵی (١٥٧٦ز) شەش کتێبەکەی دەربارەی کۆمار (Six Books of Republic) نووسی و تێیدا بیروڕا سیاسییەکانی و رای خۆی سەبارەت بە سیادەی سیاسیی روونکردەوە. بڕوانە: "Encyclopedia International", Vol. ٣, P. ٩٣

(٥٢٩) هۆبس (١٥٨٨-١٦٧٩ز) ئەو فەیلەسووفە ئینگلیزییە بوو کە پێیوابوو دەسەڵاتێکی پاشایەتی ڕەها دەتوانێت یاسای کۆمەڵایەتی و ئاشتی بۆ کۆمەڵ دەستەبەربکات دوای ئەو جەنگە ئایینییە دوور و درێژەی کە هەر یەك لە کۆمەڵگای فەڕەنسی و ئینگلیزی بە خۆیەوە بینیویەتی. بڕوانە: جورج طرابيشي، المصدر السابق، ص٦٥٣-٦٥٤.

(٥٣٠) مصطفى البارودي، المصدر السابق، ص١٤٠.

زەوی و ڕاستەوخۆ دەسەڵاتیان لە خوداوە وەرگرتووە، لێرەشەوە بوارەکانی پیادەکردنی دەسەڵاتێکی خوایی تەواو لەبەردەم کەسایەتی و گرووپە ئایینییەکاندا بەرتەسك و کەم مەودا کرد و هاوکات ڕۆڵێکی سەرەکی لە سەرهەڵدانی بیرۆکەی "مافی خوایەتی دەسەڵاتی پاشا" گێڕا کە دواتر بۆ چەند سەدەیەك فۆرمی دەسەڵاتی سیاسیی لە ئەوروپا ڕەنگرێژکرد.[531]

تەوەرەی سێیەم: ریفۆرم و ناسیۆنالیزم

یەکێکی تر لە ئەنجامەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی بریتیبوو لەوەی کە زۆرێك لە هەنگاوەکانی ئەم بزووتنەوەیە زەمینەسازییان بۆ دەرکەوتنی گەلێك لە سیما و خەسڵەتە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی سەردەمی ناسیۆنالیزم کرد، ئەم بزووتنەوەیە لە پاڵ ئەوەدا کە بە تێکشکاندنی چەمکی گشتگیری کڵێسای کاتۆلیکی و دامەزراندنی کڵێسا نیشتیمانییەکان و خزمەتکردن بە پرۆسەی سەرهەڵدانی دەوڵەتە سەربەخۆکان، قەوارەیەکی ماددی بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی ئافراند،[532] هاوکات بە جەختکردنەوەی ریفۆرمیستەکان لەسەر فێربوونی خوێندنەوە و نووسین و تاکگەرایی و پشتگیریکردنی بڵاوبوونەوە و فراوانبوونی زمان و ئەدەبی نەتەوەیی و چاپەمەنی بە نێو بەشی زۆری کۆمەڵدا ڕۆڵێکی بەرچاویان بینیوە لە بەهێزکردنی هۆشیاری نەتەوەیی، وێڕای ئەوەی ئەم بزووتنەوەیە لەڕێی ئەو ڕۆڵە گەورەیەوە کە لە گەشەسەندنی پەیوەندییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی سیستەمی سەرمایەداری و کۆمەڵگای پیشەسازیدا بینیویەتی هێندەی تر ڕێخۆشکەری دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی کردووە، بۆیە تیۆریستی بەناوبانگی ناسیۆنالیزم (ئێرنست گێلنەر) دەڵێت: پەیوندی تەواوی هەڵوێستەکانی پرۆتێستانتی و ناسیۆنالیزم تائێستاش پێویستی بە گەڕان و پشکنین هەیە.

بەمجۆرە ئەنجامەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی بە تەواوی هەموو دیاردە و کون و قوژبن و کەلەبەرێکی ژیانی کۆمەڵگای جیهانی کاتۆلیکی لە ئەوروپا گرتەوە و سەرەنجام بوونە ڕێخۆشکەری سەرهەڵدانی قۆناغێکی نوێی ژیانی کۆمەڵگا کە دواجار ئەم قۆناغە سەرجەم جیهانی گرتەوە.

(٥٣١) أندرو فنسنت، نظريات الدولة، ترجمة د. مالك ابو شهيوة و د. محمود خلف، دار الجيل، بيروت، ١٩٩٧، ص٩٨ ؛ ولتر لبمان، المصدر السابق، ص٧٧.

(٥٣٢) عبدالكريم احمد، القومية والمذاهب السياسية، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر، القاهرة، ١٩٧٠، ص٩٩؛. Louis Gottschalk and Donald Lach, Op. Cit., P.١٩١

ئەنجام

لەم لێکۆڵینەوەیەدا کە پتر وەك بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی — سیاسیی — فیکری — ئایینی ریفۆرمی ئایینی مامەڵەی لەگەڵدا کراوە و هەوڵدراوە لەڕێی تاوتوێکردنی فاکتەرە راستەقینەکانییەوە رووداو و رەهەندەکانی ئەم بزووتنەوەیە شیبکرێنەوە، لێرەوە بەو ئەنجامە گەیشتووین، کە ئەم بزووتنەوەیە لە بنەڕەتدا بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی بووە و گوزراشتی لەو گەشەسەندنانە کردووە، کە لەو رۆژگارەدا تەواوی کایەکانی ژیانی مرۆڤی گرتبووەوە و بەشێکی دانەبڕاوی ئەو پرۆسە مێژووییە بوو، کە لەمێژبوو لەگەڵ پەیوەندییەکانی سەدە نێوەنجییەکاندا لە ململانێدا بوو و هەوڵی راماڵینی کۆت و بەندی سیستەمی دەرەبەگایەتی و کڵێسای کاتۆلیکی دەدا، بەو پێیەی کە ئەم کڵێسایە توخمی سەرەکی بوو لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و فیکری و سیاسیی سەدە نێوەنجییەکان و ببووە بەرگریکەری هەرە لەپێشی ئەم سیستەمە و ئیدی هێرشکردنە سەر هەر لایەنێکی ژیان، سەروگوێی کڵێسای دەگرتەوە، بۆیە فاکتەرەکانی ئەم بزووتنەوەیە بەر لەوەی ئایینی بن و تەنها لە نێو خودی کڵێسا و پیاوەکانییەوە سەرچاوەیان گرتبێت، پتر ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی بوون و دەمێك بوو سەرەتایان گرتبوو و لەگەڵ رەوتی ئەو رووداوانەدا گەشەیاندەکرد، کە سەرلەبەری کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیان بەرەو نەمان سەرەولێژ دەکرد.

هاوکات ئەوەشمان بۆ روونبۆتەوە، کە خۆبواردن لە مۆرکی ئایینییەتی ئەم بزووتنەوەیە کارێکی زانستی دروست دەرناچێت، چونکە مۆرکی ئایینی تەواوی رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیەی رەنگرێژکردبوو و پارچەپارچەبوونی کڵێسا و گۆڕانی ژیانی ئایینی و خودی باوەڕ ئەنجامی گرنگی ئەم بزووتنەوەیە بوون، ئەم بزووتنەوەیە لە سەر دەستی پیاوانی ئایینی و گەڕانەوە بۆ سەرچاوەی ئایینی دەستیپێکرد و خرۆشانێکی ئایینی کەم وێنەی خستەوە. ئەمەش رەنگدانەوەی سەردەمە مێژووییەکەی بوو کە لەو رۆژگارەدا باوەڕی ئایینی بەقووڵایی ناخی مرۆڤدا رۆچوو بوو و تاکە راڤەکەر و ئاراستەکەری ورد و درشتی ژیانی کۆمەڵگا بوو و دەسەڵاتی کڵێسا بەسەر تەواوی کایەکانی ژیانەوە سەروەر بوو، ئەمەش وایکردبوو، کە بەشی هەرە گەورەی نەکاراییی سیستەمی دەرەبەگایەتی سەدە نێونجییەکان لەچاو گەندەڵی ژیانی ئایینی بزانرێت و چارەسەرکردنیشی ببێت بە فریادڕەسی سەرەکی رەوشی ئاڵۆز و نالەباری کۆتایی سەدە نێوەنجییەکان.

کەواتە دەرکەوتنی ئەم بزووتنەوەیە لەو روانگەیەوە بووە، کە تەنها بزووتنەوەیەك و گۆتارێکی ئایینی بوو لەو رۆژگارەدا، کە بتوانێت بەگژ کڵێسا و باوەڕی ئایینیدا بچێتەوە و ببێت بە ئاراستەکەری تەوژمی ناقایلی و تۆڕەیی کۆمەڵایەتی ئەو رۆژگارە، هەر ئەمەش وایکرد ئەم بزووتنەوەیە وەك بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی فراوان و گشتگیر دەرکەوێت و زۆر بەخێرایی بەشی هەرە گەورەی جیهانی کاتۆلیکی بگرێتەوە، دواجاریش هێدی هێدی ئەرکە مێژووییەکەی جێبەجێبکات و ئاوێتەی کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بێت و بەپێی تایبەتمەندی و هەلومەرجی ناوچە جیاجیاکان مۆرك و ئاراستە وەربگرێت و گوزارشت لە ویستە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی ئەو رۆژگارە بکات. بۆ نموونە ئەم بزووتنەوەیە لە وڵاتانی ئەسکەندەناڤیا و ئینگلستان بووە ئامرازی دەستی پاشاکان بۆ جێبەجێکردنی مەرامەکانیان، کە چی لە فەرەنسا بووە بزووتنەویەکی دژە پاشایی و لە سکۆتلاندیش لەبەرگی بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی لە پێناو رزگاری لە دەسەڵاتی بێگانە دەرکەوت، هەروەها بە پێی بەرژەوەندییە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان خوێندنەوە و لێکدانەوەی جیاوازی دەقە ئایینییەکان دەرکەوتن، بۆیە سەرەڕای ناکۆکی پێشەنگەکانی پرۆتێستانتیزم چەندین گرووپ و رەوتی جیاواز و دژ بەیەك دەرکەوتن، کە بە رادیکالەکان دەناسرێن.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا هەروەها بەو ئەنجامە دەگەین، کە کاریگەری و ئەنجامەکانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی تەواوی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکری و سیاسیی گرتۆتەوە. ئەم بزووتنەوەیە ئەگەرچی لە روویەکەوە هەوڵی چاکسازیکردن بووە لە ژیانی ئایینی هەر لێرەشەوە هەوڵی ئایین بووە بۆ خۆنۆژەنکردنەوە لە پێناو پاراستنی کۆنترۆڵ و دەسەڵاتیدا بەسەر ژیانی کۆمەڵگادا، بەڵام دەکرێت، بڵێین سەرجەم کارەکانی لەم بوارەدا ئەو خرۆشانە ئایینی و توندوتیژی و نەهامەتییە کۆمەڵایەتییەی خستەوە، کە بەشی هەرە گەورەی لێکەوتە نێگەتیڤەکانی ئەم بزووتنەوەیەی لێکەوتەوە، دواجاریش هەر ئەمانە کۆمەکیان بە لاوازبوونی کڵێسا و لەدەستدانی کۆنترۆڵی بەسەر ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسیی و فیکری و ئابوورییەوە کرد و ئەمەش بوو بە دوایین شەڕی دۆڕاوی ئایین لەو رووەوە، دواتریش سەرجەم لێکەوتە ئایینییەکانی ئەم بزووتنەوەیەش هەر بەو ئاقارەدا کەوتنەوە، کە ئایین لە کایە جیاجیاکانی ژیانی کۆمەڵگادا بەرەو تەریك کەوتن بەرن.

وێڕای ئەوەی کە بەو پێیەی ئەم بزووتنەوەیە بە روویەکی تردا بەشێك بوو لە گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی و هەوڵی ناوزەدکردنی دروستی چەمك و بەها کۆمەڵایەتییە نوێیەکان، بۆیە هەر

زوو ئەم بزوتنەوەیە کەوتە پاساودانەوەی زۆرێك لە پەیوەندی و چالاکییە نوێیەکان و ئاوێتەکردنی زۆرێکیان لە بۆتەی پرەنسیپە ئایینییەکاندا و داڕشتنەوەی چەمك و تێگەیشتنی نویێ بۆ بەها و پەیوەندەییە نوێیەکان.

سەرەنجام تەواوی رووداوەکانی ئەم بزووتنەوەیە بوونە توخمێکی سەرەکی لە تێکشکاندنی مۆرك و شێوازی ژیانی ئابووری و کۆمەلاێەتی و سیاسیی سەدە نێونجییەکان و نجڕونجڕکردنی بەرگی ئایینی فیکر و بوون بە دوایین قۆناغی هەستیار و گرنگی گواستنەوەی کۆمەڵگا لە سەدە نێوەنجییەکانەوە بۆ سەدە نوێیەکان و زەمینەسازی دەرکەوتنی شێواز و فۆرمی نوێی ژیانی ئابووری و کۆمەلاێەتی و سیاسیی و فیکرییان کرد، ڕێخۆشکەری گەورەی دەستوالاّبوونی عەقڵ بوون لە خۆسەپاندن و مەیدان چۆڵکردن بە باوەڕە عەقیدەییەکان لە تەواوی کایەکانی ژیان، دواجار خزمەتێکی گەورەیان بە پرۆسەی فراوانبوون و بالاّدەستبوونی دەسەلاّتی کۆمەڵگای مەدەنی و جێگیربوونی پێکهاتەی ئابووری — کۆمەلاێەتی سیستەمی سەرمایەداری کرد.

نەخشەی ئەوروپا لە سەدەی شازدەدا

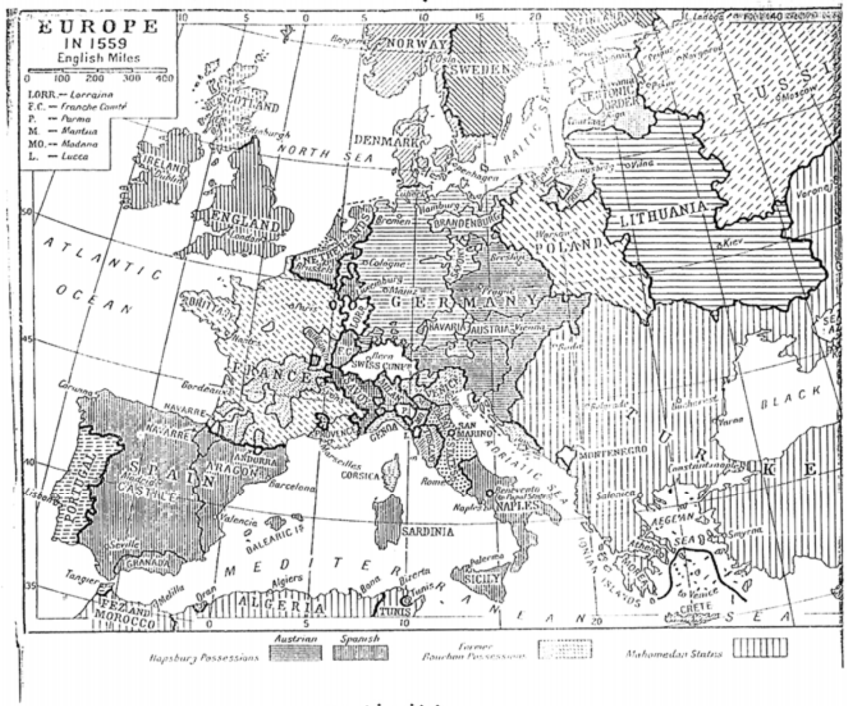

نەخشەی ژمارە (١)

وەرگیراوە لە: J.A. R. Marriott, Op. Cit., P. 76

نەخشەی ئیمپراتۆریای ئەڵمانی پیرۆز لە سەردەمی ریفۆرم

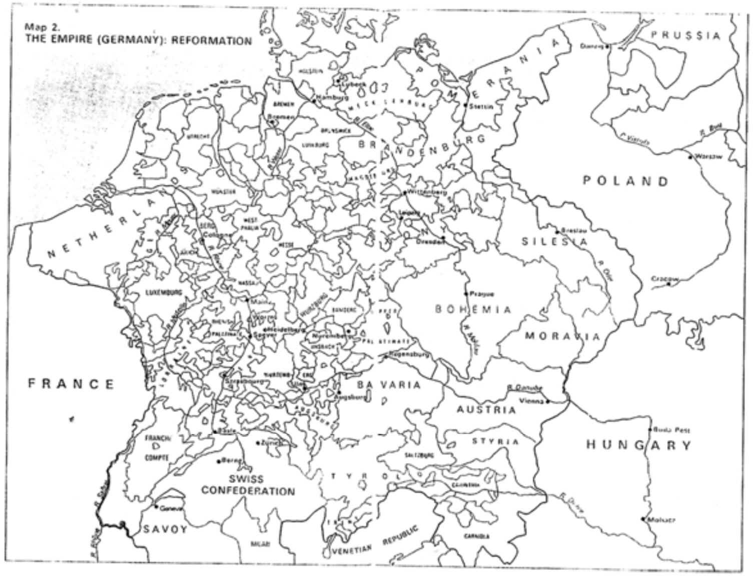

نەخشەی ژمارە (٢)

وەرگیراوە لە : H.G.Koenigshbeger and Goerge L. Mosser, Op. Cit., PP. 114-115

نەخشەی بڵاوبوونەوەی ریفۆرم لە ئەوروپا

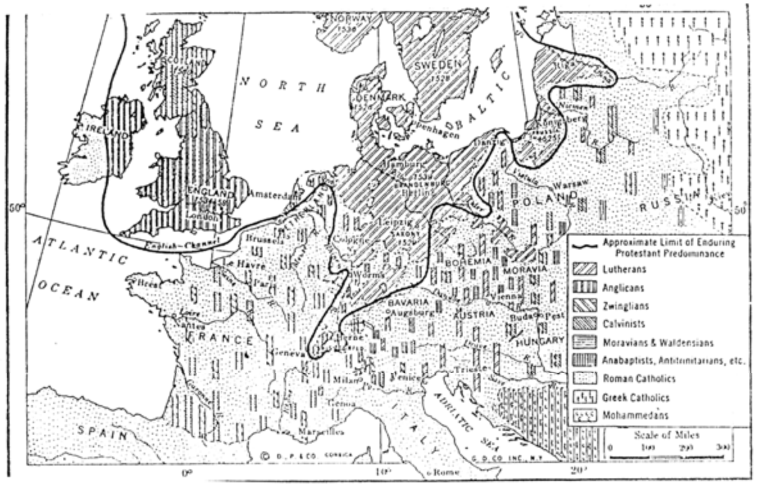

نەخشەی ژمارە (٢)

وەرگیراوە لە : Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 167

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە عەرەبییەکان

١. الكتاب المقدس، جمعية الكتاب المقدس في لبنان، ١٩٩٦.
٢. ابراهيم كبة، دراسات في التاريخ الاقتصادي و الفكر الاقتصادي، الجزء الاول، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٧٣.
٣. ابكار السقاف، الدين عند الاغريق و الرومان و المسحيين، الناشر العصور الجديدة، القاهرة، ٢٠٠٠.
٤. د. احمد شلبي، مقارنة الاديان. المسيحية، الجزء الثاني، الطبعة العاشرة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٩٨.
٥. ارنست بلوخ، فلسفة عصر النهضة، ترجمة و تقديم و شروح الياس مرقص، دار الحقيقة، بيروت، د.ت.
٦. الفريد نورث وايتهيد، مغامرات الافكار، ترجمة انيس زكي حسن، مراجعة د. محمود أمين وتقديم د. عبدالرعمن خالد القيسي، دار مكتبة الحياة و النهضة، نشر بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين- بغداد- القاهرة- بيروت- نيويورك، ١٩٦٠.
٧. أمين مصطفى عبدالله العفيفي و احمد عزت عبدالكريم، تاريخ اوربا الاقتصادي، الطبعة الثانية، مطبعة العربية- مكتبة انجلو أمريكية،القاهرة، ١٩٥٤.
٨. د. الانبا يوحنا قلتة، المسيحية والالف الثالثة، دار المصر المحروسة، القاهرة، ٢٠٠٢.
٩. اندرو فنسنت، نظريات الدولة، ترجمة د. مالك ابو شهيوه و د. محمود خلف، دار الجيل، بيروت، ١٩٩٧.
١٠. ايرنست غيلنر، الامم و القومية، ترجمة د. مجيد الراضي، دار المدى للثقافة والنشر، دمشق، ١٩٩٩.
١١. "بحث الجنس البشري عن الله"، نيويورك، ١٩٩٠.
١٢. برتراند رسل، تاريخ الفلسفة الغربية. الفلسفة الكاثوليكية، ترجمة زكي نجيب محمود، مراجعة احمد أمين، الجزء الثاني، د. م. ، د. ت.
١٣. -------، حكمةالغرب. عرض تاريخي للفلسفة الغربية في اطارها الاجتماعي والسياسي، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، ١٩٨٣.
١٤. د. بطرس بطرس غالي و د. محمود خيري عيسى، المدخل في علم السياسة، دار الطباعة الحديثة، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٥٩.
١٥. بول ج. رجيرز، فلورنسة في عصر دانتي، ترجمة د. محمود ابراهيم، بيروت - نيورك، ١٩٦٧.
١٦. د. توفيق الطويل، قصة الاضطهاد الديني في المسيحية والاسلام، الزهراء للاعلام العربي، القاهرة، ١٩٩١.
١٧. -------، قصة النزاع بين الدين والفلسفة، الطبعة الثانية، مكتبة مصر، القاهرة، د.ت.
١٨. توماس كارلايل، الابطال، دار الكاتب العربي، بيروت، د.ت.
١٩. د. ثروت بدوي، النظم السياسية، تطور الفكر السياسي والنظرية العامة للنظم السياسية، الكتاب الاول، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٦١.

٢٠. ج. بيوري، حرية الفكر، ترجمة محمد عبدالعزيز اسحق، لجنة القاهرة للتأليف والنشر، القاهرة، د.ت.
٢١. ج. كرامپ و أ. جاكوب، تراث العصور الوسطى، ترجمة و مراجعة محمد بدران و محمد مصطفى زيادة ، الجزء الاول، مؤسسة سجل العرب، ١٩٦٥.
٢٢. ج. م. روبزنس، موجز تاريخ العالم، فارس قطان، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٤.
٢٣. ج. ج. كولتون، عالم العصور الوسطى في النظم والحضارة، ترجمة د. جوزيف نسيم يوسف، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦١.
٢٤. ج. م. هسي، العالم البيزنطي، ترجمة وتقديم وتعليق رأفت عبدالحميد، عين للدراسات والبحوث الانسانيه، ١٩٩٧.
٢٥. جان كمبي، دليل الى قراءة تاريخ الكنيسة، الترجمة والمراجعة ايوب زكي الفرنسيسكاني و آخرون، دار المشرق، بيروت، د. ت.
٢٦. جميل صليبا، المعجم الفلسفي بالالفاظ العربية والفرنسية والانجليزية واللاتينية، الجزء الثاني، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٧١.
٢٧. د. جهينة سلطان العيسى وآخرون، موجز تاريخ الفكر الاجتماعي، سلسلة علم الاجتماع، الكتاب الثاني، الاهالي للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠١.
٢٨. جورج ساباين، تطور الفكر السياسي، كتاب الثالث، ترجمة د. راشد البراوي، تقديم احمد سويلم العمري، دار المعارف بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين، القاهرة، ١٩٧١.
٢٩. جورج طرابيشي، معجم الفلاسفة (الفلاسفة- المناطقة- المتكلمون- اللاهوتيون- المتصوفون)، دار الطليعة للطباعة والنشر ، بيروت، ١٩٨٧.
٣٠. جون باول، الفكر السياسي الغربي، ترجمة محمد رشاد خميس، مراجعة د. راشد البراوي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٨٥.
٣١. جون هرمان راندل، تكوين العقل الحديث، ترجمة د. جورج طعمة، مراجعة برهان الدين رباني، تقديم د. محمد حسين هيكل، الجزء الاول، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر بالاشتراك مع دار الثقافة، بيروت، ١٩٥٨.
٣٢. جيفري بارندر، الجنس في اديان العالم، دار الكلمة للنشر والتوزيع والطباعة، دمشق، ٢٠٠١.
٣٣. حسن شحاتة سعفان، الموجز في تاريخ الحضارة والثقافة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٩.
٣٤. خوسيه كازانوفا، الاديان العامة في العالم الحديث، ترجمة قسم اللغات الحية والترجمة في جامعة البلمند، مراجعة الاب بولس وهبة، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ٢٠٠٥.
٣٥. أ. د. دلال ملحس استيبتية، التغير الاجتماعي والثقافي، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤.
٣٦. دونالد ر. كيلي، بدء الايديولوجية في الغرب. دراسة في الوعي والاجتماع (فرنسا في عهد الاصلاح الديني)، ترجمة محمد جعفر داود، مراجعة واثق عباس الدايني، دار شؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٩٠.
٣٧. د. رمسيس عوض، الالحاد في الغرب، سينا للنشر- مؤسسة الانتشار العربي، القاهرة- بيروت، ١٩٩٧.
٣٨. -------، الهرطقة في الغرب، سيناء للنشر- مؤسسة الانتشار العربي، القاهرة - بيروت، ١٩٩٨.

٣٩. سعد رستم، الفرق والمذهب المسيحية منذ ظهور الاسلام وحتى اليوم. دراسة تاريخية دينية سياسية اجتماعية، الاوائل للنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٤.
٤٠. د. سعيد عبدالفتاح عاشور، اوربا العصور الوسطى (النهضات والحضارة والنظم)، الجزء الثاني، مكتبة الانجلو مصرية، دار وهدان، القاهرة، ١٩٨٧.
٤١. -------، الجامعات الاوربية في العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، د.ت.
٤٢. سلامه موسى، حرية الفكر وابطالها في التاريخ، مزيدة ومنقحة، الطبعة الثانية، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٩.
٤٣. سليمان مظهر، قصة الديانات، الطبعة الثانية، مكتبة مدبولي، القاهرة،٢٠٠٢.
٤٤. السيرجون أ. هامرتن، تاريخ العالم، ترجمة وزراة التربية و التعليم في مصر، المجلد الرابع، مكتبة النهضة المصرية،القاهرة، د. ت.
٤٥. شاهر ذيب ابو شريخ، موسوعة الاديان والمعتقدات، دار الصفاء للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤.
٤٦. شبلي العيسمي، العلمانية والدولة الدينية، وزارة الثقافة والاعلام، بغداد، ١٩٨٦.
٤٧. عبد المنعم الحفني، موسوعة الفلسفة والفلاسفة، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، دار مدبولي للنشر، القاهرة، ١٩٩٩.
٤٨. د. عبدالجبار عبد مصطفى، الفكر السياسي الوسيط والحديث، من مطبوعات وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، ١٩٨٢.
٤٩. عبدالحميد البطريق وعبدالعزيز نوار، التاريخ الاوربي الحديث. من عصر النهضة الى آواخر القرن الثامن عشر، دار الفكر العربي، ١٩٨٢.
٥٠. عبدالعزيز رفاعي، الحضارة الاوربية الحديثة من عصر النهضة حتى نهاية القرن التاسع عشر، مكتب الجامعات للنشر، القاهرة، ١٩٥٩.
٥١. د. عبدالعظيم رمضان، تاريخ اوربا والعالم الحديث من ظهور البورجوازية الاوربية الى الحرب الباردة (من ظهور البورجوازية الى الثورة الفرنسية)، الجزء الاول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٧.
٥٢. عبدالفتاح العزيزي. د."محمد رامز" ، تحريم الربا في الاسلام والديانتين اليهودية والمسيحية، دار الفرقان للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤.
٥٣. د. عبدالقادر احمد اليوسف، العصور الوسطى الاوربية (٤٧٦-١٥٠٠) المكتبة العصرية، بيروت، ١٩٦٧.
٥٤. د. عبدالقادر يوسف الجبوري، التاريخ الاقتصادي، من مطبوعات وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة موصل، ١٩٨٠.
٥٥. د. عبدالكريم احمد، القومية والمذاهب السياسية، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر، القاهرة، ١٩٧٠.
٥٦. -------، دراسات في النظرية السياسية الحديث، معهد بحوث والدراسات العربية، القاهرة، ١٩٧٣.
٥٧. د.عبدالله المشوخي، موقف الاسلام والكنيسة من العلم، مكتبة المنار، الاردن، ١٩٨٢.
٥٨. أ.د. عبدالله زاهي الرشدان، تاريخ التربية، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٢.

٥٩. عبده فراج، معالم الفكر الفلسفي في العصور الوسطى (فلسفة اسلامية ومسيحية)، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٦٩.
٦٠. "عرض اقتصادي تاريخي"، جامعة باتريس لومومبا للصداقة بين الشعوب، مكتبة التحرير، بغداد، د.ت.
٦١. علاء الدين خروفة، الربا والفائدة في الشرائع الاسلامية واليهودية والمسيحية وعند الفلاسفة والاقتصاديين، مطبعة السجل، بغداد، ١٩٦٢.
٦٢. علي حيدر سليمان، تاريخ المدنية الاوربية الحديثة، بغداد، د.ت.
٦٣. فؤاد محمد شبل، الفكر السياسي. دراسات مقارنة للمذاهب السياسية و الاجتماعية، الجزء الاول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧٤.
٦٤. فاروق القاضي، آفاق التمرد. قراءة نقدية في التاريخ الاوربي والعربي الاسلامي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، القاهرة، ٢٠٠٤.
٦٥. د. فاضل الحسب، التاريخ الاقتصادي، الجزء الثاني، جامعة البغداد، كلية الادارة والاقتصاد، ١٩٨٦-١٩٨٧.
٦٦. فرديناند شيفل، الحضارة الاوربية في القرون الوسطى وعصر النهضة، ترجمة منير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٢.
٦٧.فرنان برودل، هوية فرنسا (الناس والاشياء)، ترجمة بشير السباعي، المجلد الثاني، الجزء الاول، القاهرة، ٢٠٠٦.
٦٨. فيليسيان شالاي، تاريخ الملكية، ترجمة صباح كنعان، منشورات عويدات، بيروت، ١٩٧٣.
٦٩. -------، موجز تاريخ الاديان، ترجمة حافظ الجمالي، دار طلاس للدراسات والترجمة والنشر، دمشق،١٩٩١.
٧٠. كرين برينتون، تشكيل العقل الحديث، ترجمة شوقي جلال، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠١.
٧١. كلود دلماس، تاريخ الحضارة الاوربية، ترجمة توفيق وهبة، بيروت، ١٩٧٠.
٧٢. كمال مظهر احمد، النهضة، منشورات وزارة الثقافة والفنون، بغداد، ١٩٧٩.
٧٣. -------، ميكافيلي والميكافيلية، دائرة الشؤون الثقافية والنشر، بغداد، ١٩٨٤.
٧٤. -------، محاضرات في تاريخ اوربا الحديث، معد للطبع.
٧٥. كهنة يسوع الملك في الموصل. لوثر وحركة الاصلاح، الحلقة الاولى، ١٩٦٤.
٧٦. لودفيغ هاغمن، المسيحية ضد الاسلام. حوار انتهى الى الاخفاق، ترجمة محمد جديد، مراجعة زياد منى، تقديم رضوان السيد، قدمس للنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٤.
٧٧. مازن مغايري، موسوعة العقائد والاديان، دار الرضوان، حلب، ٢٠٠٤.
٧٨.ماكس ڤيبر، الاخلاق البروتستانتية و روح الرأسمالية، ترجمة محمد علي مقلد، مراجعة جورج ابي صالح، لبنان، د.ت.
٧٩. محمد حسين هيكل، الايمان والمعرفة والفلسفة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٦٤.

٨٠. د.محمد طه بدوي، اصول علوم السياسة. علم اصول السياسة- دراسة منهجية، الطبعة الثانية، المكتب المصري الحديث للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٥.

٨١. ------- ، حق مقاومة الحكومات الجائرة في المسيحية والاسلام في الفلسفة السياسة والقانون الوضعي، دار الكتاب العربي بمصر، القاهرة، د.ت.

٨٢. الشيخ محمد عبده، الاسلام والنصرانية مع العلم والمدنية، الطبعة الثامنة، دار المنار بمصر، القاهرة، ١٣٧٣هـ.

٨٣. د. محمد محمد صالح، تاريخ اوربا. عصر النهضة وحتى الثورة الفرنسية (١٥٠٠-١٧٨٩)، مطبعة دار الجاحظ للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٨٢.

٨٤. د. محمود خيري عيسى، محاضرات في تاريخ اوربا الاقتصادي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٨.

٨٥. "مختصر تاريخ المانيا منذ اقدم الازمنة الى نشوب الحرب الاوربية الكبرى"، ترجمة ادارة الهلال، الطبعة الثانية، مطبعة الهلال، مصر، ١٩٢٤.

٨٦. د. مصطفى البارودي، لمحات من الفكر السياسي حول الفرد والدولة، مطبعة الجامعة السورية، دمشق، ١٩٥٨.

٨٧. منصور المخلصي، الكنيسة عبر التاريخ، كلية الفلسفة و اللاهوت، بغداد، ١٩٩٧.

٨٨. موريس كروزية، تاريخ الحضارات العام، ترجمة يوسف اسعد و فريد داغر، المجلد الرابع، عويدات للنشر والطباعة، بيروت، ٢٠٠٣.

٨٩. "موسوعة الاديان في العالم"، دار كريبس انترناشيونال، ٢٠٠٠.

٩٠. "الموسوعة الفلسفية المختصرة"، ترجمة فؤاد كامل وآخرون، مراجعة واشراف د. زكي نجيب محمود، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٦٣.

٩١. نعيم فرح، تاريخ اوروبا في العصور الوسطى، مطبعة طربين، جامعة دمشق، ١٩٧٧-١٩٧٨.

٩٢. د. نورالدين حاطوم، تاريخ العصر الوسيط في اوربة، الجزء الاول، دار الفكر، دمشق، ١٩٦٧.

٩٣. -------، تأريخ عصر النهضة الاوربية الحديثة، دار الفكر، دمشق، ١٩٨٥.

٩٤. هـ. أ. فشر، أصول تأريخ الاوربي الحديث. من النهضة الاوربية الى الثورة الفرنسية، ترجمة د. زينب عصمت راشد واحمد عبدالرحيم مصطفى، مراجعة د. احمد عزت عبدالكريم، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٢.

٩٥. -------، تأريخ اوربا العصور الوسطى، ترجمة مصطفى زيادة و د. السيد باز العريني، الطبعة السادسة، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٧٦.

٩٦. هارولد لاسكي، مدخل الى علم السياسة، ترجمة عزالدين محمد حسين، مراجعة علي ادهم، دار الحمامي للطباعة، القاهرة، ١٩٦٥.

٩٧. د. هوستن سميث، اديان العالم. دراسة روحية تحليلية معمقة لاديان العالم الكبرى توضح فلسفة تعاليمها وجواهر حكمتها، ترجمة سعد رستم، دار الجسور الثقافية، حلب، ٢٠٠٥.

٩٨. وفاء فرحات، موسوعة الاديان. الديانة المسيحية (كاثوليك- الارثوذكس- البروتستانت- الموارنة)، دار اليوسف، بيروت، ٢٠٠٤.

٩٩. ول ديورانت، قصة الحضارة، مطبعة لجنة التأليف و الترجمة والنشر، القاهرة، ١٩٦٤.

- الجزء الثالث من المجلد الثالث، ترجمة محمد بدران، ١٩٦٤.
- الجزء الرابع من المجلد الرابع، ترجمة محمد بدران، ١٩٦٥.
- الجزء الثاني والجزء الثالث والجزء الرابع من المجلد السادس، ترجمة د. عبدالحميد يونس، ١٩٦٩.
- الجزء الخامس من المجلد السادس، ترجمة محمد علي ابودرة، مراجعة علي ادهم، ١٩٧٢.
- الجزء السادس من المجلد السادس، ترجمة فؤاد اندراوس، مراجعة علي ادهم، ١٩٧٤.

١٠٠. -------، دروس التاريخ، ترجمة وتقديم علي شلش، دار سعاد الصباح، الكويت، ١٩٩٣.

١٠١. ولتر لبمان، مدخل الى علم الاخلاق، ترجمة انعام المفتي، مراجعة عبدالملك الناشف، المكتبة العصرية بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، بيروت- نيويورك، ١٩٦٧.

١٠٢. وهبه طلعت ابو العلاء، جذور الحادية في مذاهب لاهوتية. بول تلش، الكاتب الاول، الطبعة الثانية، مكتبة مدبولي، القاهرة، ١٩٩٧.

١٠٣. د. وهيب ابراهيم سمعان، الثقافة و التربية في العصور الوسطى. دراسة تاريخية مقارنة، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٢.

١٠٤. يوسف كرم، تاريخ الفلسفة الاوربية في العصر الوسيط، دار المعارف بمصر، القاهرة، د.ت.

١٠٥. يوهان هويزنجا، اعلام وافكار. نظرات في التاريخ الثقافي، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، مراجعة د. زكي نجيب محمود، الهيئة المصرية للكتاب، القاهرة، ١٩٧٢.

١٠٦. -------، اضمحلال العصور الوسطى، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، الطبعة الثانية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨.

دووەم: سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

١٠٧. A.J. Arberry, Religion in the Middle East, Vol. l, Cambridge University Press, 1976.

١٠٨. A.J. Grant, Outline of Europe History, London, New York and Toronto, 1941.

١٠٩. Adrian Hastings, The Oxford Companion to Christian Thought, Oxford University Press, 2000.

١١٠. Alasdair Macintyre, A Short History of Ethics. A History of Moral Philosophy from the Homeric Age to the Twentieth Century, 3rd Impression, Rovtledge and Keganpaul, London, 1971.

١١١. Alison Wall, Power and Protest in England (1525 – 1640), Arnold, London and New York, 2000.

١١٢. Anthony Toyne, An English – Reader's History of England, Oxford University Press, 1971.

١١٣. Arthur Hassll, European History. Chronologically Arranged (476 – 1920), Macmillan and Co., London, 1925.

١١٤. Arthur P. Watts, A History of Western Civilization from the Reformation to the Present, Vol. 2, Prentice – Hall, I N C, 1940.

١١٥. C. Warren Hollister, Medieval Europe. A Short History, 2nd Edition, I N C, New York, London and Sydney, 1968.

١١٦. Carl Stephenson, Medieval History. Europe from the Second to the Sixteenth Century, 3rd Edition, Harper and Brothers, New York, 1951.

١١٧. Christopher Brooke, Europe in the Central Middle Ages (962-1154), 2nd Impression, Longman,London, 1966.

١١٨. Collins Double Book, "Dictionary and Encyclopedia", Collins, London and Glasgow, 1976.

١١٩. D. H. Lawrence, Movements in European History, Oxford University Press, 1971.

١٢٠. Dana Carlton Munro and Raymond James Sontag, The Middle Ages (395-1500), New York and London, 1928.

١٢١. Daniel Waley, Latter Medieval Europe. From Saint Louis to Luther, Longman, London, 1964.

١٢٢. David Thomson, Political Ideas, Penguin Books, 1970.

١٢٣. Deborah Hort Strober and Gerald S. Strober, The Monarchy. An Oral History of Elizabeth II, Hutchinson, London, 2002.

١٢٤. Denys Hay, The Italian Renaissance in its Historical Background, Cambridge, 1968.

١٢٥. --------------, Europe in the Fourteenth and Fifteenth Century, 4th Impression, Longman, London, 1971.

١٢٦. Donald K. Mckim, The Cambridge Companion to Martin Luther, Cambridge University press, 2004.

١٢٧. E. H. Dance, New Europe and the New World (Sixteenth to Eighteenth Centuries), London- New York and Toronto, 1951.

١٢٨. E. M. Jamison and Others, Italy Medieval and Modern A History, Oxford, 1919.

١٢٩. E.E. Kellett, A Short History of Religions, Victor Gollancz LTD, London, 1954.

١٣٠. Edward Raymond Turner, Europe.1450-1789, Garden City and New York, 1921.

١٣١. Elizabeth Rawson, The Spartan Tradition in European Thought, Clarendon Press, Oxford, 1969.

١٣٢. Emma Peter smith and others, World History (The Struggle for Civilization), Ginn and Company, 1946.

١٣٣. "Encyclopedia International", Grolier of Canada Limited, U.S.A, 1963

١٣٤. Ernest Gellner, Nation and Nationalism, Ithaca- New York, Cornell University Press, 1983.

١٣٥. Ernst Brisach, Renaissance Europe 1300-1517, New York,1973.

١٣٦. Euan Cameron, Early Modern Europe. An Oxford History, Oxford University Press, 2001.

١٣٧. F. Guizot, The History of Civilization in Europe, G. Bell and Sons, LTD, London, 1924

١٣٨. Ferdinand Schevill, A History of Europe from the Reformation to the Present Day, New York, 1946.

١٣٩. Frederic Austin Ogg, Economic Development of Modern Europe, 11th Printing, The Macmillan Company, 1950.

١٤٠. G.C Field, Political Theory, Methuen and Co. LTD, London, 1969.

١٤١. G.K.A. Bell, The English Church, London.

١٤٢. G.M Trevelyan, History of England, Longman, Green and co, London-New York- Toronto, 1958

١٤٣. Gene Brucker, Renaissance Italy. Was it is Birthplace of the Modern World? , New York- Chicago- San Francisco- Toronto and London, 1958.

١٤٤. Geoffery Barraclough, The Medieval Papacy, T. and H., London, 1968.

١٤٥. George Clark, Early Modern Europe, from about 1450 to about 1720, 2nd Edition, Oxford University Press, London - New York Toronto, 1966.

١٤٦. George Fox Mott and Harld M. Dee, An Outline History of the Middle Ages, 3rd Edition, Bornes and Noble, New York, 1949.

١٤٧. George H. Sabine, A History of Political Theory, 4th Edition, Dryden Press, Tokyo, 1981.

١٤٨. George Holmes, The Oxford Illustrated History of Medieval Europe, Oxford University Press, 2001.

١٤٩. George Wilhelm Friedrich Hegel, The Philosophy of History, Translate by J. Sibree, INC, New York, 1956.

١٥٠. Gerbart Hoffmeister, The Renaissance and Reformation in Germany. An Introduction, Frederick Ungar Publishing Co., New York, 1977.

١٥١. H. A. L. Fisher, A History of Europe, London, 1957.

١٥٢. H.G. Koenigsberger and George L. Moss, Europe in the Sixteenth Century, 2nd Impression, Longmans, London and Harlow, 1969.

١٥٣. H.W.C.Davis, Medieval Europe, Oxford University Press, London- New York and Toronto, 1948.

١٥٤. Henri Pirenne, Economic and Social History of Medieval Europe, 5th Impression, London, 1953

١٥٥. Herbert Heaton, Economic History of Europe, Harper and Brothers, New York, 1948.

١٥٦. Hugh Trevor-Roper, The Rise of Christian Europe, Thomas and Hudson, London, 1965.

١٥٧. J. Leslic Dunstan, Protestantism, New York, 1962.

١٥٨. J.A.R. Marriott, The Evolution of Modern Europe (1453-1939), 3rd Edition, Methuena Co. LTD., London, 1948.

١٥٩. J.D. Mackie, The Earlier Tudors (1485-1558), Oxford, 1966.

١٦٠. J.H. Carlton Hayes and Charles Woolsey Cole, History of Europe Since 1500, 3rd Edition, the Macmillan Company, New York, 1958.

١٦١. J.H. Carlton Hayes, A Political and Cultural History of Modern Europe(1500-1830), Vol. 1, New York, 1937.

١٦٢. ---------------, Modern Europe to 1870, 5th Printing, the Macmillan Company, New York, 1959.

١٦٣. J.R. Hale and Others, Europe in the Late Middle Ages, Faber and Faber, London, 1965.

١٦٤. James Harvey Robinson and Others, A General History of Europe from the Origins of Civilization to Present Time, Ginn and Company, Boston-New York-Chicago – London, 1948.

١٦٥. James Westfall Thomson, Economic and Social History of Europe in the Latter Middle Ages (1300-1530), A.C, New York and London, 1931.

١٦٦. Johannes Jassen, History of German People at the Close of the Middle Ages, Translated from German A.M. Christe, Vol. 4, Kegan Paul, Trench, Trubnerand Co. LTD. Drden Hause, London, 1900.

١٦٧. John Herman Randall, The Making of the Modern Mind, Revised Edition, Hougton Mifflin Company, 1940.

١٦٨. John Spenser Bassett, A History of the United States (1492-1938), 3rd Edition, the Macmillan Company, New York, 1941.

١٦٩. Katherine Leach, The German Reformation, Macmillan, London, 1991.

١٧٠. Leopold Van Ranke, A History of England. Principally in the Seventeenth Century,Vol.1, A. M. S. Press, INC, New York, 1966.

١٧١. Louis Gottschalk and Donald Lach, Europe and the Modern World, Scott, Foresman and Company, Chicago-Atlanta- Dallas- New York, 1951.

١٧٢. Pat Southern, The Roman Empire from Severus to Constantine, London and New York, 2001.

١٧٣. Peter Burke, The Renaissance Sense of the Past, Edward Arnold, London, 1969.

١٧٤. Phyllis Doyle, A History of Political Thought, London, 1963.

١٧٥. R. Lodge, The Clos of the Middle Ages (1273-1494), 5th Edition, London, 1935.

١٧٦. R. R. Palmer, A. History of the Modern World to 1815, U.S.A., 2002.

١٧٧. R.C. Simmons, The American Colonies. From Settlement to Independence, W.W. Nortonon and Company, New York and London, 1981.

١٧٨. R.H Tawney, Religion and the Rise of Capitalism, Penguin Books, London, 1966.

١٧٩. R.H.C. Davis, A History of Medieval. From Constantine to Saint Louis, Longman, London, 1970.

١٨٠. Robert Banks and R. Paul Stevens, The Complete Book of Every Day Christianity, IVP, U.S.A., 1997.

١٨١. Robert-Hermann Tenbrock, A History of Germany, Translate from German Paul J. Din, Max Hueber, 1968.

١٨٢. Stephen J. Lee, Aspects of European History 1494-1789, 2nd Edition, Methuen, London and New York, 1986.

١٨٣. Steven Hase and William Maltby, Essential of Western Civilization. A History of Europe Society, Vol. 2.

١٨٤. T. F. Tout, The Empire and the Papacy (918-1273), 3rd Edition, Rivingtons, London, 1946.

١٨٥. "The Cambridge Modern History", Cambridge University Press, 1969.

١٨٦. "The New Cambridge Modern History", University Press, 1967.

١٨٧. "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 15, 15th Edition, 1975. –
"The New Encyclopedia Britannica", Vol. 9, 1986.

١٨٨. Thomas M. Lindsay, A History of Reformation, 2nd Edition, New York, 1953.

١٨٩. V. H .H. Green, Renaissance and Reformation. A Survey of European History between 1450 and 1600, 2nd Edition, Arnold, London, 1977.

١٩٠. W. T. Waugh, A History of Europe from 1378 to 1494, 3rd Edition, London, 1949.

١٩١. Wallace K. Ferguson and Geoffrey Bruun, A Survey of European Civilization, 3rd Edition, New York, 1962.

١٩٢. Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged, A Merriam - Webster, Vol. 2, Merriam Company, U.S.A, 1966.

١٩٣. Will Heberg, Protestant- Catholic-Jew. An Essay in American Religious Sociology, I N C, Garden City and New York, 1960.

١٩٤. Z. N. Brooke, A History of Europe from 911 to 1198, 3rd Edition, London, 1951.

سێیەم: سەرچاوە کوردییەکان

١٩٥. جۆن ماکواری، فەلسەفەی بوونگەرایی، وەرگێڕانی ئازاد بەرزنجی، نەوا، سلێمانی، ٢٠٠٥.

١٩٦. سارا فلۆوەرز، ریفۆرم، وەرگێڕانی ئەبوبکر خۆشناو، داناز، سلێمانی، ٢٠٠٤.

١٩٧. سڤین ئێریك لیدمان، مێژووی بیروباوەڕی سیاسیی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە علاء نوری و دلێر میرزا، سلێمانی، ٢٠٠٤.

١٩٨. سیدنی دارك، مێژووی رێنێسانس، وەرگێڕانی ئەبوبکر خۆشناو، چاپخانەی داناز، سلێمانی، ٢٠٠٢.

١٩٩.کەمال بولادی، مێژووی هزری سیاسیی لە رۆژئاوا، وەرگێڕانی ئازاد وەلدبەگی و سیروان زەندی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠٥.

چوارەم: سەرچاوە فارسییەکان

٢٠٠. جیمز آ. کوریك، قرون وسطای پسین، ترجمة، مهدی حقیقت خواه، تهران، ١٣٨٣ هەتاوی.

٢٠١. راس. ئی. دان ودیگرش، تأریخ تمدن و فرهنگ جیهان (پیوندهای فرانسوی زمان ومکان، ترجمة عبدالحسین اذرنگ، بەرگی سێیەم، ١٣٨٢ هەتاوی.

٢٠٢. محمد علی فروغی، سیر حکمت در اروپا. از زمان باستان تامائة هقدهم، جلد اول، انتشارات صفی عیشاه، ١٣٧٩ هەتاوی.

٢٠٣. مسعود انصاری، ناسیونالیزم و مبارزات ضد استعماری کشورهای افریقای شرقی (تانگانیگا- کنیا- اوگاندا- زنگیار)، چاپ سوم، ب.ج، ب.م.

پێنجەم: سەرچاوە ئەڵمانییەکان

204. Gerhard Watlrig, Wahrig Wörterbuu,Deutshes, 1. Auflages Mosaik werlag, Munshen,1966.

205. Hans Michael Müller, Frfohrung Und Glaube Bei Luther, JH, Leipig, 1929.

206. Willhelm Windelbond, Leherbnch der Geshichte der Philosophie, Tübingen, 1912.

شەشەم: سەرچاوە ئەلکترۆنییەکان (ئینتەرنێت)

أ- زمانی ئینگلیزی

207. B. G. Armstrong, John Calvin (1509-1564)
http://www.Monergism.com/thethreshold/articles/quetions/Calvin-bio.htiml.

208. The Catholic Encyclopedia:
http://www.newadevent. Org/cathen/04295L.

209. Claue Beaufort Moss, The Christian Fifth; An Introduction to Dogmatic Theology, New York, More House – Gorham. Co, 1943
www.orthodoxanglical.net/down loads/faith. PDF.

210. Cutting Fdgeministris, Medieval Church History,
http://pws. Prserv.net/cuttingedge/Medieval.htm.

211. Encyclopedia Britannica 2002, Expanded Edition DVD. John Wycliffe (1330 – 1384).
www.class-uh.edu/gbrown/philosophers/leibniz/britannicaPages/wicliffe.html.

212. English Bible History, John Colet.
http://www.greatest.com/timline-english-bible-history/john-colet-html.

213. Erroll Hulse, John Calvin and his Missionary Enterprise.
http://www.reformed theology.org/html/issue04/Calvin-html.

214. Frederick Engels, The Peasant War in Germany,
http://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/peeasant-war-germany/cho2-htm.

215. J. A Wylie, the History of Protestantism, Cassell and Company, London, Paris and New York.
www.bpc.org/resource/books/wylie/pro.pdf.

216. J. C. Robertson, Sketches of Church History from AD 33 to the Reformation, Christian Classics Ethereal Library, New York, 2002.
http://www.ocel.org/coel/robertson/history-html.

217. Jack L. Arnold, John Calvin: From Birth to Strasburg (1509-1541), IIIM Magazine Online, Volume I, Number. 7, April (12) to April (18), 1999.
http://www.thirdmill.org/newfiles/jac-arnold/html/ch/CH.Arnold.RMT-7-HTML.

218. James E. Kiefer, The Biographical Sketches of Memorable Christians of the Past, John Huss Priest and Martur.
http://justus-anglican.org/resource/ bio/7.html.

219. Lorine Boettenr, Calvinism is History, John Calvin.
http://www.reformed-theology.org/html/book/Calvinism-history/history.html.

220. Martin Luther, Concerning Christian Liberty.
www.iclnet.org/pub/resource/text/wittenberg/luther/web/cclib-2.html.

221. Martin Luther, The Babylonian Captivity of the Church (1520), Translated. Albert. T. W. Steinhaeuser .
www.ctsfw.edu/etext/luther/ bablonian02.
222. Medieval Source Book: Gelasius 1 on Spiritual and Temporal Power, 494.
http://www. Fordham.edu/halsall/source/gelasius.html.
223. Philip Benedict and Others, Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands (1555-1585), Amsterdam, 1999.
www.knaw.nl/publicaties/pdf/981100.pdf.
224. Philip Malancthon, A History of the Life and Action of the Very Revere Dr. Martin Lather, Part one.
www.iclnet.org/pub/resources/text/wittenberg/melan/lifea-01,txt..
225. Philip Schaf, History of Christian Church, History of Modern Christianity, the Reformation, Vol. 7- Schaff. Power Search, 1910.
http://www.ccel.org/s/schaff/history/7-ch01.
226. Prefac to the Complet Edition of Luthers Latin Work (1545). Translated by Bro. Andrew Thornton.
www. Iclnet.Org/pub/resources/text/wittenberg/luther/perflat-eng.txt.
227. Project Wittenberg: An Open Letter to the Christian Nobility by Martin Luther (1520), Proposals Reform.Part.1.
228. Project Wittenberg: Disputation of Doctor Martin Luther on the Power and Efface of Indulgences.
www.Iclent.org/pub/resources/text/wittedberg/luhter /web/ninety five.html.
229. Richard Hooker, Discovery and Reformation, (Indulgence), 1996.
http://www.wsu.edu:8080/ ~ dee/GLOSSAR/INDULGE/HTM.
230. W. Gory Crampton and Richard E. Bacon, Toward A Christian Worldview, Dallas, 2000.
www.fpcr.org/pdf/TACW.pdf.
231. Wikipededia, The Free Encyclopedia (Christianity):
http://en.wikipedia-org/wiki/Christianity.
232. William Gilbert, Renissance and Reformation.

http://vlib-iue.it/carrie/texts/carrie-books/gilbert.
233. William V. Frame, Philip Melanchthon. The Academic Reformation. Victoria BC. 2005
www.augsburg.edu/president/licna.pdf

ب- زمانی ئەڵمانی:

234. Hubertus Halbfas, Religionsunterricht in Sekundarschulen, Lehrehandbuch8, Düsseldorf Patmos.
http://www.Kerber-net-de/religion/reformation/wiclif-html.

حەوتەم: تێزە زانكۆییەكان (بڵاونەكراوە):

٢٣٥. راغب حامد عبدالله، الحروب الصليبية. بدايات الاستعمار الاوربي، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة الموصل، نيسان ١٩٨٣.
٢٣٦. كابان عبدالكريم احمد، الاصلاح الديني في المسيحية مقارنة بالاصلاح الفكري في الاسلام، رسالة ماجستير، كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة صلاح الدين ـ اربيل، ٢٠٠٢.
٢٣٧. مسلم حسن محمد عزيز المظفري، الفلسفة السياسية عند هوبز، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، نيسان ٢٠٠٤.

هەشتەم: گۆڤارەكان

أ- زمانی عەرەبی

٢٣٨. "مجلة كلية الاداب الانسانيات و العلوم الاجتماعية- بغداد"، العدد(٢٨)، مطبعة معارف، بغداد، ١٩٧٥.

ب- زمانی ئینگلیزی

239. "The National Geographic Magazine", Vol. 164. No. 4, Copyright, National Geographic Society, Washington, 1983.

Abstract

The reformation is a social, economic, political, intellectual, and a religions movement. It is considered one of the most important historical events that happened in the history of Europe throughout it transition from the feudal system into the capitalist. That movement was the decisive step for the European society to shift from the middle ages towards the modern ages which happened as a result to a long chain of economic, social, intellectual, and political changes and developments that occurred in the catholic world during the late middle ages.

In this study, there is a try to explain that this movement was not only the outcome of mere religious factors, also it was not a movement that resulted only from the events that have been witnessed by Europe in the end of the Fifteenth century and the first quarter of the sixteenth century A.D., but it is a movement that has its roots stretching back to much more older than this. It sprung before many years inside the feudal society and began to interact with the economic and social developments till it reached its peak in the beginning of the sixteenth century A.D. It paved the way to establish the life – style of the modern ages, then the events of this movement become, in its general frame, a vital part in the stages of the social development in the history of Europe.

This study falls into a preface, three chapters, a conclusion, and a bibliography. Each chapter in the study is divided into various sections. The sections, in turn, are subdivided into many topics (axes).

The first chapter of this study is devoted to explain the concept of reformation and to know the circumstances of Europe at that time and to shed light on the reform attempts that happened before the reformation during the 16th century A.D.

The chapter contains four sections. The first Sections are deals with the ideas of the historians and scholars about the definition and the meaning of this movement.

Section two which contains four subsections concentrates on the economic, social, and intellectual developments which occurred in the catholic world before the 16th century. The first subsection deals with the economic developments and the appearance of the capitalist relationships.

The second subsection sheds light on the social developments reflected by the economic ones, and the development of class – formation of the capitalist society. The third subsection concentrates on the intellectual developments, and the emergence of the renaissance as a result of those developments. The fourth subsection sheds light on the political developments and the appearance of the central clashes in the late middle ages.

Section three of chapter one, which is divided into three main subsections, is devoted to the study of the spread of Christianity and the emergence of the Catholic Church as a social force. The first subsection talks about the appearance of Christianity and its spread in the areas of the Roman Empire. The second subsection deals with the split of the Christian church into catholic and orthodox. While the third subsection sheds light on the authority and power of the church during the Middle Ages. It also deals with the stages through which the Christian church went on to emerge as a part of the social, economic, political, and intellectual formation of the middle ages, then to trace the steps of its deterioration and its shift to a secular organization and its diversion from its first ideals.

Section four of the first chapter is devoted to the study of the reform trials and movements, since the late twelfth century A.D., and their development throughout the centuries. Then there is a discussion of the reform trials that sprung from the church itself.

Chapter two, which falls into four sections, speaks about the appearance of the reformation and it spread in the catholic world in the other European countries.

Section one concentrates on the causes behind the appearance of the movement in first quarter of the 16th century A.D. Section two is devoted to the study of the biographies of the important pioneers of the movement. This section falls into three subsection. The first of them gives special importance to the reasons behind Germany's pioneering in the appearance of the reformation, along with the study of the life and works of (Martin Luther). The second subsection draws the attention towards the life of (Zwingli). While the third subsection deals with the life of (John Calvin) and the influence of his works upon the reformation.

Section three of chapter two sheds light on the events that contribute to the spread of the reformation in the other European regions, and the special characteristics of the movement in each one of the those regions. This section is in five subsection the first one is about the study of the spread of the

movement in Scandinavia, the spread of the Lutharian ideas with the support of the kings of Sweden and Denmark, and its appearance there as an official doctrine after – 1554 A.D. The second subsection is devoted to study the spread of the ideas of the reformation in the Eastern European countries, in addition to studying the events that accompany the movement in Italy, Spain, Portugal, and the Netherlands. The third subsection deals with the spread of the movement in Scotland.

The fourth subsection talks about the movement's spread in England by (king Henry VIII), and the development of the (Anglican) beliefs due to the influence and intervention of the kings of this country. In the last subsection of this section special attention is given to the events that accompany the movement's spread in France.

The fourth section of chapter two, which contains two subsection is devoted to studying the differences among the protestants themselves, and the emergence of radical cults and creeds that split from Protestantism. The first subsection gives the most important points of agreement and difference among the pioneers of Protestantism. While the second subsection is about the causes behind the appearance of radical cults and creeds, and refer to some of the most important of them in addition to their basic principles and beliefs.

The third chapter of this study tackles the most important results of the movement and their influence on the economic, social, and political aspects of life inside the European society. This chapter is divided into three sections.

Section one is devoted to study the effects of the movement on the economic aspect of life; the role of the event accompanying it; and the influence of the protestant's principles and beliefs and of the radical parties on developing and fixing the capitalist's economic relations.

The second section focuses on the consequences of the movement according to the social aspect of life. This section contains eleven subsection The first is about the religious consequences; the effects of the movement on faith and religion; the split of the church and the emergence of various creeds calling for destroying the dominance and worldliness of the catholic church. The second subsection deals with the counter – reform – movement established by the Catholic Church to put an end to the protestant spread.

The third subsection focuses on the religious fanaticism and intolerance found by this movement, which lasted for more than a century and controlled

the events of that period of history. The fourth subsection tackles the development of the idea of religious tolerance as one of the results that were imposed by this movement through the passing of days.

While fifth subsection deals first with negative consequences of the movement in the beginning upon the intellectual and scientific aspect. Then it concentrates on the freedom of science and intellect to get rid of the dominance of religions beliefs and to free the mind from religion.

The sixth subsection sheds light on how the writing and studying of history was affected by the events accompanying this movement. The seventh subsection tackles the results of the movement in the field intellect and philosophy. In the eighth subsection there is a study of the movement's social impacts. There is also a study of the role played by this movement in eliminating the church from managing the social, judicial and administrative roles and giving greater role the civil part of the government.

The ninth subsection deals with studying the results of the movement in the field of education. The tenth subsection is devoted to the study of movement's impacts on arts and literature. The last subsection of section two tackles the influences made by the movement on the religions, social, and economic sides of life in the new- discovered regions of America, in addition to the study of the impacts of (Luther's) works in the emergence of the first signs of Zionism and the Jewish movement at that era.

Section three of the third chapter, that consists of three sub-sections, concentrates on political impacts of the movement and their influence upon the political views; the appearance of the idea of the divine – right of the kings which became the dominant style of government in Europe throughout the 16th and 17th centuries A.D., and the events that accompany the movement a great role in forming them. The first subsection of this section is about the political events and the military wars that were resulted because of this movement through a century and a half.

The second subsection tackles the influence of the views of the movement's pioneers and the events accompanying it in stimulating the ideas and concepts that emerged in the political conception during that period, and emphasizing the idea of the kings' divine – right. In the third subsection there is an exploration of role played by this movement's events in forming the social and political characteristics of the national state.